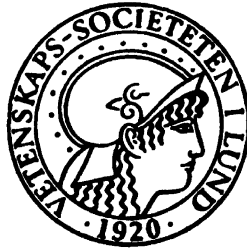

Vetenskaps societeten i Lund

Årsbok 2005

Redaktion: Valéria Molnár, Göte Paulsson, Greger Andersson

Formgivning: Stilbildarna i Malmö, Frederic Täckström

ISBN: 91-974863-2-9

ISSN: 0349-053X

Tryck: Bjärnums Bokproduktion AB, Bjärnum 2005

Innehåll

Artiklar

Sara Håkansson

Influential Voices in George Eliot's Epigraphs 5

Anna Jansdotter

Räddningens geografi 19

Kristina Jennbert

Arkeologin och den långa tiden 29

Bengt Knutsson

Gilgamesheposet som sångteater 45

Erland Lagerroth

Tillstånd eller process 62

Lena Lötmarker

Uppsatsskrivningen på svenska i läroverket 1807–1968 88

Leokadia Postén

Gustav III:s polska politik i belysning av Lars von Engeströms
rapporter 1788–1791 100

Johan Åberg

Den judiske björnen 126

Vetenskaps societeten i Lund

Matrikel 137

Stadgar 152

Skriftförteckning 156

Sara Håkansson

Influential Voices in George Eliot's Epigraphs

THE CUSTOM OF using epigraphs to introduce chapters or novels was not a very common phenomenon on the literary scene in the nineteenth century, nor was it a practice with which George Eliot was entirely comfortable at the start of her writing career. However, the use of epigraphs was not a novelty either; Walter Scott, for example, a great favourite of George Eliot's, had employed them in abundance in his Waverley novels, and William Wordsworth – another of Eliot's literary role models – both wrote his own and borrowed from other sources. The latter was a practice which George Eliot came to adopt, and it was a natural one in view of her predilection for intertextual writing. Her letters, essays, journal entries and not least novels and novellas are permeated by allusions and references which bear witness to her extensive reading and her close familiarity with the literary past. Even so, Eliot does seem to have been initially apprehensive about epigraphy. Her diffidence is evinced in a letter she wrote to her publisher John Blackwood concerning a potential epigraph to *Scenes of Clerical Life*, her first work of fiction. Eliot wrote: "if you don't like the motto, I give it up. I've not set my heart on it."¹

The statement was an unusual one for Eliot, who was normally reluctant to have her work altered or extensively edited by Blackwood. As it happened, Blackwood did not like the motto to *Scenes of Clerical Life*, and it was abandoned accordingly. Still, despite Blackwood's discouragement, Eliot overcame her early hesitation; in 1859 her first full-length novel, *Adam Bede*, was published with an introductory passage borrowed from Wordsworth's *The Excursion*. Subsequent novels, *The Mill on the Floss* and *Silas Marner*, also included introductory epigraphs, and by the time Eliot wrote her fourth novel, *Romola*, she had started experimenting with the idea of using epigraphs to intro-

duce not only entire novels, but individual chapters as well. *Romola* was published in 14 monthly parts between July 1862 and August 1863, and in Eliot's manuscript to the novel spaces under each chapter heading have been left for epigraphs. Unfortunately however, the spaces were never filled in, and so no epigraphs are included in the published text. Luckily, though, Eliot had not abandoned the idea of chapter epigraphs, as demonstrated in her last three novels, *Felix Holt*, *Middlemarch* and *Daniel Deronda* all of which include epigraphs to each chapter. Thanks to her skill in handling this device, the reading of the later Eliot novels gains additional dimensions, as the following discussions will demonstrate.

In total, there are 225 epigraphs in Eliot's works. 129 of them are quotations from the works of 62 authors and 96 are believed to be Eliot's own.² Their number emphasises the scope of her reading as well as her ability to integrate the literary past into her own material. The literary genres she employed range from poetry to political tracts; they originate in France, Spain, Germany, Italy, and Greece and of course in Britain. Shakespeare is the writer who features most extensively in the novels, furnishing 31 epigraphs, and he is followed by Wordsworth, who is responsible for 9. Ideologically, Eliot was greatly influenced by Thomas Carlyle, Herbert Spencer and Ludwig Feuerbach, whom she would repeatedly refer to in letters and essays; but surprisingly, these intellectuals are not at all represented in epigraphic form. Instead, a great number of epigraphs derive from relatively minor works by lesser known authors such as Thomas Fuller and Henry Wotton.

George Eliot herself, however, is the origin of almost half of the epigraphs in her novels – or at least assumed to be so, as no source is indicated in the manuscripts or has been found elsewhere. Several factors point to these epigraphs having been written by Eliot. J. R. Tye, who refers to them as Eliot's "unascribed mottoes", points to the 45 unaccredited epigraphs from Eliot's novels which are included in Alexander Main's *Wise, Witty and Tender Sayings in Prose and Verse Selected from the Works of George Eliot*. Tye argues that Main's book was compiled with help from both George Eliot and George Henry Lewes who, he maintains, would certainly have objected to the inclusion of work which was not Eliot's in origin.³ Moreover, Tye presents the fifty-six verse mottoes in a manuscript notebook in Eliot's handwriting as evidence of her authorship. Hence, the unaccredited epigraphs in George Eliot's novels are generally believed to derive from the author herself.

Irrespective of whether we know the epigraphic sources, epigraphs cause some confusion when considering who or what voices them and how those

voices influence the reading experience. An epigraph is, of course, seen as part of the literary work as a whole; but it must also be viewed as a fragment which is detached from the running text both structurally and narratologically. In cases where epigraphs have been borrowed from other sources, the fragmentation is twofold: the passage is detached both from its original source and in its relation to the "new" text. However, these fragments, together with the rest of the text, do make up "a whole", and it is this relation between the fragment and the whole that is particularly interesting when we study voices in an Eliot work. A narrative voice can emanate from several sources, but most typically in a novel it belongs either to a narrator or to a character. An epigraphic voice, however, does not follow the same structural patterns as a novel text. David Leon Higdon argues that Eliot's original epigraphs, i.e. those assumed to have been written by Eliot herself, "present a problem only in that one confronts the author in a persona in addition to the narrator within the chapter".⁴ Higdon thus presupposes that these epigraphs are voiced by an author persona who is different from the narrator and, one would assume, from the voices that speak in the borrowed passages, since Higdon focuses on Eliot's original epigraphs. Higdon's idea of an author persona is interesting, albeit slightly reductive. The idea of a coherent author persona could actually be felt to be undermined by the disparate tones of the epigraphs, as well as by the fact that the epigraphs belong to different genres. Moreover, Higdon does not at all address the voices of borrowed passages. However, the idea of an author persona as a unifying whole is a compelling one worth bearing in mind when considering epigraphic voices.

In order to approach an understanding of who or what voices an epigraph, it is necessary to look more closely at the functions of epigraphs in Eliot's texts. As was pointed out above, chapter epigraphs are used consistently in Eliot's last three novels, *Felix Holt*, *Middlemarch* and *Daniel Deronda*. By the time she wrote these novels she had become an extremely skilful novelist, as is demonstrated by, among other things, the multiple plots, huge galleries of characters and profound themes of these novels. The epigraphs are invaluable as comments on characters and events and as providers of structural and thematic unity, linking a literary past and a fictional present. They establish a context and stimulate a sense of literary community. They also shape and define chapters in that they form a continuous commentary, foreshadowing what follows and to some extent shaping and conditioning the reader's interpretation of the text.

Higdon identifies four epigraphic tendencies in Eliot's novels. He claims

that her epigraphs tend to serve as structural allusions, as abstractions, as ironic refractions and as metaphoric evaluations.⁵ According to Higdon, the structural allusion forms the reader's interpretation of a chapter "much as a caption interprets the picture it titles, or an emblem dominates the verse appended to it".⁶ He cites the epigraph to Chapter 2 in *Middlemarch*, an excerpt from Cervantes' *Don Quixote*, as an example of a structural allusion. In the extract Sancho Panza and Don Quixote both observe a man in the distance coming towards them, but while Don Quixote sees a cavalier wearing a golden helmet, Sancho Panza sees a man on a donkey with something shiny on his head. The segment outlines and juxtaposes the pragmatic, unidealised realism of Sancho Panza and the idealised romanticism of Don Quixote. The issues of subjectivism and perspective contained in the quotation subsequently form the thematic problem within the chapter, in which Dorothea's and Celia's contrasting views of Edward Casaubon are central. Hence, the epigraph foreshadows the themes of the chapter and through structural allusion conditions the reader's reaction to the characters and events while placing the central issues of the chapter in a literary context.

Similarly, the other types of epigraph identified by Higdon indicate what will follow in the chapter, shaping the reader's interpretation and situating issues and themes within a literary context. Higdon argues that Eliot, in spite of her rejection of abstraction, frequently employed allegorical personifications, primarily from Dante and Bunyan, to introduce certain characters' particular traits. Moreover, she would create irony by emphasising the discrepancies created in the tension between two contexts. For example, in the epigraph to Chapter 3 in *Middlemarch*, a passage from *Paradise Lost*, Dorothea and Casaubon are compared to Raphael and Eve; but the perspective is Dorothea's, who cannot see that her husband is no archangel but a pathetic and narrow-minded scholar who in no sense resembles Milton's impassioned and creative Raphael. Finally, Higdon identifies a number of epigraphs which metaphorically outline an image which is elaborated upon in the chapter. However, whichever of Higdon's categories Eliot's epigraphs fall into, they serve as indications of what will follow, as attempts to shape the reader's interpretation and often as intertextual allusions. Bernard J. Paris includes them in George Eliot's rhetoric, which he defines as consisting of "all the devices an author employs to influence readers' moral and intellectual responses to a character, their sympathy and antipathy, their emotional closeness or distance".⁷ Along with epigraphs, narratorial comments, titles, chapter headings and an array of structural mechanisms form what Paris defines as rhetoric.

While Higdon has provided an excellent delineation of epigraphic functions, emphasising the reader's perspective, he does not show how it is that readers can be so easily manipulated into particular responses or interpretations. A closer look at another and related dimension of authorial strategy may help us to find at least part of the answer: the device of narratorial commentary.

Robyn R. Warhol has coined the term 'engaging narrator' whom she defines as a surrogate for an actual author who is "earnestly trying to foster sympathy for real world sufferers".⁸ One of the defining characteristics of engaging narrators is that they use the reader's feelings to foster a sense of responsibility, increasing the reader's desire to make his own world better in ways related to the type of situation depicted in the fiction. The narrator in Eliot's novels frequently draws on the reader's memory and emotion in order to evoke recognition. The procurement of recognition is significant to the reader's interpretation of the text, as recognition helps bring him into the experience of a particular character. Eliot's narratorial commentary generally induces the reader to sympathise or feel with fictional characters and feel involved in their situations. This general function qualifies, lends greater depth to and adds new dimensions to the reading experience.

The theory of experience and recognition is supported by Isobel Armstrong who argues that Eliot's achievement as an author to a large extent depends on "her capacity to move beyond the moral universe of the novel, turn outwards toward the reader and to invoke a general body of moral psychological knowledge or, rather, experience, which can be the corporate possession of both writer and reader".⁹ It is possible to move beyond Armstrong's argument and maintain that the invocation of a "general body of moral and psychological knowledge" does not only create a feeling of familiarity and awareness; it also triggers a sense of recognition which is already latent in the reader. Hence, the narrator is not imposing truths on the reader but instead attempting to elicit the reader's own recognition of those truths. Thanks to this sense of recognition, the reader is able to feel involved in the narrative. However, it is important to emphasise that the reader's sense of recognition does not have to be anchored to actual experiences in the reader's own life. The author must rely on an imaginatively orientated type of recognition that is based on a consciousness which is able to inhabit states of mind, feelings and habits, otherwise the narrator's comments would limit the readership drastically to include the few who have had first-hand experiences of narrated events. Furthermore, it is important to note that the purpose of the narratorial comment is to bring

the reader into an experience in order for him to feel or sympathise with the contents of the text; this can only be achieved if the reader's sense of recognition is related back to the text and applied to the narrative situation. Thus, the comment stimulates a circular reading process; it triggers the reader's emotions, which in turn influence his interpretation of the particular narrative situation. An example of this circular process can be found in Chapter 6 of *Middlemarch*, in which Sir James Chettam has learnt that Dorothea has no intention of marrying him but has instead agreed to marry Casaubon. Chettam, who has had his eye on Dorothea for a long time, is naturally hurt and disappointed, but he is in no situation to reveal his emotions. The narrator comments:

We mortals, men and women, devour many a disappointment between breakfast and dinner-time; keep back the tears and look a little pale about the lips, and in answer to inquiries say, 'Oh, nothing!' Pride helps us; and pride is not a bad thing when it only urges us to hide our own hurts – not to hurt others (*Middlemarch*, 57–58).

The narrator's generalisation inspires the reader to explore his own experiences and accordingly activates a feeling of recognition. This feeling of "keeping back the tears" and concealing one's true emotions is based on the reader's own experiences in his own world, but it is relocated to the fictional text and in particular to Chettam's situation. Thus, the sympathy the reader feels for Chettam in this specific context is founded on his own sense of recognition which has been triggered by the narratorial comment. Consequently narratorial comments, which are part of Eliot's rhetoric, manage to shape and fashion reader response by appealing to the reader's experience and memory – and so do her epigraphs, especially the ones she wrote herself.

While George Eliot's unaccredited epigraphs incite the reader's sense of recognition in ways that resemble the function of her narratorial comments, there is an interesting difference: the epigraphs shape or predispose the reader's attitude towards particular situations before he is confronted with them. Chapter 20 of *Middlemarch* describes Dorothea's emotions on slowly realising, though valiantly suppressing, the disappointment that both Rome and her husband present. The chapter is introduced in the following manner:

A child forsaken, waking suddenly,
Whose gaze afeard on all things round doth rove,
And seeth only that it cannot see
The meeting eyes of love.

(*Middlemarch*, 180)

The epigraph prepares the reader for feeling sympathy for Dorothea even before her predicament is explained in the chapter. However, the epigraph is particularly interesting because of the state of opposition it displays. Dorothea is implicitly compared to a child; naïve and without responsibility, she regards the loveless world around her. This demonstration of a childlike feeling of disorientation corresponds well to her confrontation and disappointment with Rome – the historic and religious stronghold which she had expected to be so faultless but finds so lamentably wanting. Her disappointment with Casaubon, however, emanates from quite a different source, and one which places Dorothea at a far distance from the innocent child to whom she is compared. It is true that she is disappointed with Casaubon's dismissals of her pleas to let her be of use to him; after all, her chief reason for marrying Casaubon was to satisfy her need for feeling useful. But it is important to not forget that Dorothea and Casaubon are on their honeymoon, a situation normally entailing expressions of adult, sexual love. Casaubon, of course, is not capable of such expressions and leaves Dorothea feeling redundant not only intellectually but also sexually. Thus the epigraph veils Dorothea's adult, sexual frustration with a comparison predisposing the reader to regard her as an asexual child. Accordingly, the epigraph not only manipulates the reader into feeling sympathy for Dorothea even before he can make his own assessment of her situation, it also influences him to regard her one-dimensionally as innocent and childlike.

Generally, however, Eliot's unaccredited epigraphs do not encourage the reader to concentrate on just one aspect of a character; on the contrary, they serve as complements to the depiction of characters. By employing different narrative genres, such as poetic expression or dialogue, the author can reinforce or qualify perspectives on characters. The epigraph to Chapter 34 in *Felix Holt* is one which at first seems to do both.

The fields are hoary with December's frost.
 I too am hoary with the chills of age.
 But through the fields and through the untrodden woods
 Is rest and stillness – only in my heart
 The pall of winter shrouds a throbbing life.

(*Felix Holt*, 275)

After reading the epigraph, the reader, from what he knows of the characters in the novel, is likely to deduce that the "I" in the verse refers to Mrs Transome and that the chapter will accordingly deal with this character. Surprisingly, however, the succeeding chapter introduces an account of Harold Tran-

some's state of mind after Felix Holt has been arrested following a riot in Treby Magna. As Harold is partly responsible for the disturbances and so subsequently for Felix's arrest, there is a half expectancy of a certain sense of guilt on his part. Correspondingly, Chapter 34 relates the dilemma Harold faces in the wake of the riot, and the reader is gradually led to believe that the epigraph might be relevant to Harold's current emotional state. However, the content of the verse epigraph does not correspond to the reader's earlier impression of him as an ambitious and magnanimous young man, and therefore this further dimension of Harold's character, introduced by the epigraph, is not an easily adopted one. Yet, it seems as if the new genre, the different structural form, might admit access to locations within Harold's character which cannot be reached through the form of prose, and that Harold's deepest feelings – which cannot be voiced through dialogue or through the medium of the narrator – could possibly be expressed through verse and placed outside the running narrative. Hence, as the reader is led through the network of Harold's deliberations in the chapter, he is simultaneously looking for information which confirms that the intense emotion conveyed by the epigraph is one which actually emanates from Harold. This confirmation never emerges, though. In the very last paragraph to Chapter 34 focus is directed away from Harold and onto his mother Mrs Transome, and the reader's first intuition about the epigraph is confirmed. Still, this misleading epigraph has been important to the reader's interpretation of the narrative: it has compelled him to question and reassess his comprehension of the text and encouraged him to recognise the possibility of multi-dimensional characters. The impression he has had of Harold Transome as a character, up until Chapter 34, has been communicated through prose and hence channelled through an unreliable narrator. The epigraph, however, provides the possibility of non-mediated access to Harold's inner depths. This imagined possibility of gaining unadulterated access to Harold's "true" character greatly influences all the information the reader acquires about Harold in Chapter 34. Therefore, the epigraph shapes the reader's interpretation of Harold in this chapter even though it is Mrs Transome's character it is actually making direct reference to. In this sense, even misleading epigraphs possess the function of shaping reader response as well as drawing attention to the possibility of interpreting the text from several perspectives and on several planes.

The epigraph discussed above is also interesting in view of the directness it displays. In the running text, information about characters is communicated in two ways only, either through dialogue or through the medium of the nar-

rator. The reader's distance to characters is always controlled by the narrator and so all information which reaches the reader is channelled through the narrator's perspective. This epigraph, however, could be viewed as located outside the narrator's domain, providing a textual space in which the narrator has no influence or control. In the epigraph, a character's unadulterated and direct voice is presented to the reader without interference. Thus, the "I" in the verse, originating in Mrs Transome, speaks to the reader directly, establishing a connection between reader and character without a narratorial presence – something that would not be possible in the running text. In other words, the poetic form of the epigraph not only creates a peculiar effect, as verse can transmit sentiment with great emotional impact; it also establishes a forum in which character and reader can meet without the mediating interference of the narrator.

However, some verse epigraphs are voiced not by a character but by a narrator referring to a character in third person. The epigraph to chapter 40 is an example:

Wise in his daily work was he:
 To fruits of diligence,
 And not to faiths or polity,
 He plied his utmost sense.
 These perfect in their little parts,
 Whose work is all their prize –
 Without them how could laws, or arts,
 Or towered cities rise?

(*Middlemarch*, 373)

The reader immediately recognises the epigraph as a reference to Caleb Garth, and he is indeed the focus of the chapter. The epigraph reconfirms and corroborates the attributes of integrity and a strong work ethic in Mr Garth's character. A question arises with this type of epigraph, though: does the voice emanate from the same narrator as in the running text? Certainly, the essence of the message about the type of person Mr Garth is would suggest that the narrator is the same: all epigraphs, narratorial comments and narrative renderings pertaining to Mr Garth point in the same direction, describing him in terms of wisdom, tolerance, forgiveness and decency. However, to assume that the speaking voice of the epigraph is identical with the voice narrating events in the novel's chapters would be to simplify the complexity of narratorial identities. Considering the multiple contradictions expressed through narratorial commentary in George Eliot's novels, it is possible to imagine one

narrator adopting different voices – that is, we could have a narrator with several guises. But these guises adhere to the same structural patterns, and they are always conveyed through prose within the framework of the novel's chapters. Thus, the epigraph differs structurally in two senses: it not only employs a different narrative genre, but is also placed outside the actual text of a chapter. Consequently, the epigraph presents a narrator on a different structural level from the narrator in the running text. This narrator has access to the same information as the narrator in the chapters, but employs alternative methods to communicate with the reader. Assuming that the narrators are one and the same, one who can operate on different structural levels, would present problems when considering those epigraphs which do not originate from the author, but are fragments borrowed from various works by other authors. It then becomes necessary to imagine an epigraphic voice separate from that of the narrator.

The term 'implied author' is of relevance to the identification of this epigraphic voice. According to Seymour Chatman, the implied author is a construct with no voice of its own. Rather, it instructs the reader silently through the structure of the whole. As such, it is made up of all the voices in the text and functions as a sort of consciousness in the text.¹⁰ Adopting Chatman's concept the epigraphic voices can be viewed as parts making up the whole of the implied author. Together with the narratorial voice in the running text these epigraphic voices thus add to the complexity and sophistication of an implied-author consciousness.

A further type of epigraph that is not attributed to any other work of literature and must hence be assumed to originate from the author herself is the one which employs dramatic form. Generally speaking, the dramatic form of these epigraphs will include two characters conversing and commenting on a theme of relevance to the ensuing chapter. The following scene serves as a preface to chapter 35 in Felix Holt:

M. Check to your queen!
 N. Nay, your own king is bare,
 And moving so, you give yourself checkmate.
(Felix Holt, 279)

This little scene precedes an episode in which lawyer Jermyn blackmails Harold Transome into dropping proceedings against him. Jermyn threatens that he will otherwise publish classified information which will reveal that it is Esther Lyon, not Harold, who is the true heir to the Transome estate. By

checking lawyer Jermyn, so to speak, Harold is jeopardising the whole estate, thus rendering himself checkmated. Interestingly, the chapter which follows this dramatised epigraph continues in a dramatic vein, being structured almost like a scene in a stage play. The chapter is introduced by a description of how the characters are moving in the room, whereupon dramatic dialogue in the style of the epigraph follows. In this example, it is the structure as well as the theme of the epigraph that is developed in the chapter. This is not always the case with dialogic epigraphs in George Eliot's novels; the dramatic form in an epigraph may well be followed by, for example, purely descriptive passages. Here, however, the dramatised epigraph condenses the deliberations between Harold and lawyer Jermyn, indicating and illustrating the type of predicament Harold will be subjected to. As the reader is aware of lawyer Jermyn's cunning plan, the epigraph presents no surprises but rather confirms the reader's ideas about what will happen between these two particular characters.

As with the verse epigraph in which the speaking voice can be identified as belonging to a particular character, the two parts in the dramatic scene outlined above can be attributed to the characters in the ensuing chapter. Harold is represented by *M.* in the epigraph and lawyer Jermyn by *N.* There is hence no mystery attached to the imagined speakers of that epigraph. Not all dramatised epigraphs are symbolic of dialogue between characters, though: they may also figure as commenting choruses or asides. The epigraph to chapter 9 in *Middlemarch* reads:

- 1st Gent.* An ancient land in ancient oracles
Is called 'law-thirsty:' all the struggle there
Was after order and a perfect rule.
Pray, where lie such lands now? . . .
- 2nd Gent.* Why, where they lay of old – in human souls.
(*Middlemarch*, 67)

The chapter following this epigraph describes Dorothea's first visit to Lowick Manor, the home of her fiancé Mr Casaubon. In this dramatic scene, the non-identified chorus-like speakers appear to be alluding to a larger issue than the one about to be dealt with in the chapter. At a direct interpretation the land of order and perfect rule may be taken to apply to Casaubon's nature but also to the actual building, Lowick Manor, in which Dorothea will suffer under the constraints of order and stagnation imposed by her husband. Her first visit to Lowick Manor is thus pre-empted by an aside which alerts the reader to the type of land she is entering. Here the epigraph operates as a narratorial comment, planting a seed of prudence in the reader's mind as to the nature

of Casaubon and as to the influence that he and Lowick Manor will have on Dorothea. Thus, the unfavourable impression the reader is getting of Casaubon is not only corroborated by characters and narrator within the chapters, but also reinforced by epigraphs. All these voices, coalescing to form an implied author, affect the reader's interpretation. However, in George Eliot's novels the reader may never rest easy with a particular idea. Eliot was greatly concerned with the deceptiveness of narrow perspectives and so regularly shifted focus, making the reader aware of the fact that opinions and interpretations are relative and often shaped by interests and prejudices. Accordingly, the voices forming a particular attitude toward Casaubon are subsequently contradicted and challenged by other voices which are more sympathetic towards him. In other words, the individual components that constitute the novel's imagined consciousness, the implied author, are not necessarily mutually affirmative.

In *Daniel Deronda*, several unaccredited epigraphs appear in the form of prose. More than other types of epigraphs, these present problems when considering who voices them as their form and tone are very similar to the narratorial comments in the running text. Additionally, like many narratorial comments, they often reflect on a particular phenomenon which is somehow applicable to a particular episode in the narrative. For example, Book II of the novel begins: "The beginning of an acquaintance whether with persons or things is to get a definite outline for our ignorance" (*Daniel Deronda*, 91). The statement refers to Gwendolyn's and Grandcourt's first private meeting, which reveals much of Grandcourt's reticence and mysterious character. Doubtless, this proverb-like statement could easily be placed within the running narrative as one of the narrator's comments. Indeed, it is only its position outside the running text which distinguishes it from narratorial commentary proper. Still, not all prose epigraphs adopt the style and tone of a narrator. In the epigraph to chapter 25 of *Daniel Deronda*, for example, the speaker's tone is cynical and he/she seems uninterested in analysing the disposition of a particular character. This speaker differs from the narrator in a formal sense as well, referring to and quoting from ancient texts in a style which is untypical of the narrator. This then, is not the familiar and charitable narrator the reader knows from the text, but a speaker with a sharper, less tolerant tone. These instances of unaccredited prose, which occur four times in *Felix Holt* and only once in *Middlemarch* as compared to 14 times in *Daniel Deronda*, thus demonstrate the complexity with which the epigraphic voice is related to the voice of the narrator as well as to the voice of the author. Similarly to Eliot's other unac-

credited epigraphs, they do not constitute a consistent, homogeneous voice but present opposing views, constantly influencing the reader's interpretations and preventing him from becoming entrenched in particular points of view.

Epigraphs derived from other works, affect the reader in much the same manner as Eliot's unaccredited epigraphs, but there is an important additional dimension: these epigraphs first strike the erudite reader as belonging to entirely different contexts. First of all, then, they are recognised as relevant to their original source. Only secondarily can the reader detach such epigraphs from that source and recognise their relevance to Eliot's text. However, the detachment also constitutes an integration as the episode referred to in Eliot's text is anchored to a literary past: these epigraphs show that whatever phenomena are being alluded to in the text, they have precedents in history. In other words, by invoking the intertext such an epigraph demonstrates the text's interrelationship with the vastly comprehensive context created by the literature of past ages.

Identifying the speaker of an epigraph which has been borrowed from the work of another author adds further aspects to the complexity of the relations between epigraphic voice, narratorial voice and authorial voice. Here, the epigraphic voice is also related to the voices of the original text. For example, an early chapter in *Daniel Deronda* which deals with Gwendolyn is preceded by a passage from Shakespeare's *Much Ado about Nothing*:

"Her wit
Values itself so highly, that to her
All matter else seems weak."
(*Daniel Deronda*, 34)

The speaker in Shakespeare's play is Hero and the female she is referring to is Beatrice. But in *Daniel Deronda*, what Hero says also refers to Gwendolyn – or, rather, the implied author, the consciousness of the novel, is using Hero's voice to comment on Gwendolyn's character and to influence the reader's interpretation of her. Hence, epigraphic voices from other works of literature serve as ambassadors for the implied author, inducing the reader into particular responses. The epigraph in the example above serves as a subtle instruction to the reader, encouraging him to view Gwendolyn as a latter-day Beatrice with all the quirks and characteristics that involves. The erudite reader's triggered sense of recognition thus operates on two levels. One level recognises the sentiment expressed in the epigraph as it activates a general body of knowledge and experience which the reader in this case shares with an implied

author. However, on another level the reader recognises the context from which the epigraph is taken, realises that Gwendolyn is being equated with Beatrice and so adjusts his interpretation of her according to this recognition. In this instance, then, the influence the epigraph has over the reader's interpretation is twofold, simultaneously shaping and predisposing his attitude toward Gwendolyn on two separate levels.

The epigraph in George Eliot's novels, then, demonstrates the author's unswerving aesthetic purpose. Literature influenced every aspect of her writing and provided patterns for scenes, characters and actions. But it also provided her novels with voices which functioned rhetorically, continually shaping and reshaping the reader's interpretation of scenes and characters and generating oscillating relationships between epigraphic voices, narratorial voices and reader response. Consequently, Eliot's epigraphs operate on several levels simultaneously. On a general level, they connect the narrative with a historical past, establishing a unity or sense of wholeness with what has gone before. On a particular level, they corroborate and epitomise themes or characters in the novel, but they may also call established attitudes and notions into question. Whatever level an Eliot epigraph may operate on, however, it subtly conditions the reader's response, supplying evidence of an astute and wise author in full control of her art.

Notes

- 1 17 October, 1857, *The George Eliot Letters*, ed. G. S. Haight, 7 vols. Hereafter cited as *GEL*
- 2 David Leon Higdon, "George Eliot and the Art of the Epigraph", *Nineteenth Century Fiction*, Vol. 25, No. 2 (Sep., 1970), p. 128.
- 3 J. R. Tye, "George Eliot's Unascribed Mottoes", *Nineteenth-Century Fiction*, Vol. 22, No. 3 (Dec., 1967), p. 236.
- 4 Higdon, D. L. p. 128.
- 5 Higdon, D. L. p. 134.
- 6 Higdon, D. L. p. 136.
- 7 Bernard, Paris. *Rereading George Eliot: Changing Responses to Her Experiments in Life* (Albany: State University of New York Press, 2003), p. 15.
- 8 Robyn R. Warhol, "Toward a Theory of the Engaging Narrator: Earnest Interventions in Gaskell, Stowe, and Eliot", *PLMA*, 101 (1986), 811–818 (p. 813).
- 9 Isobel Armstrong, "Middlemarch: A Note on George Eliot's Wisdom".
- 10 Seymour Chatman, *Story and Discourse* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1978).

Anna Jansdotter

Räddningens geografi

Offentligt och privat i räddningsarbetet bland prostituerade kvinnor i Sverige vid sekelskiftet 1900

Flickan längtade ut, längtade efter att få tillfredsställa sina onda begär, ehuru hon visste vilket elände hon gick till mötes och att fängelse ej var långt borta. Hon måste ut – hon var ej ännu trött på synden och hade ej ännu något verkligt begär efter Gud, och sedan officerarna gjort allt för att öfvertala henne och därpå låtit henne sitta några timmar i ensamheten och besinna sig, läto de henne gå. Det var intet annat att göra.¹

I FRÄLSNINGSARMÉNS SKRIFT *På studiefärd i slum- och räddningsverket* (1900) skildras en scen från ett räddningshem för prostituerade kvinnor. Officerarna hade varit uppe med en kvinna under natten och försökt få henne att stanna på hemmet. De hade bitt till Gud, de hade gråtit och talat med henne om att inte krossa sin mors hjärta men inget hade hjälpt.² Vid mitten av 1800-talet öppnades det första räddningshemmet för prostituerade kvinnor i Sverige. Det var personer och grupper som hade anknytning till den religiösa väckelserörelsen som engagerade sig i räddningsarbetet. Syftet var framför allt att – som man uttryckte det – samla juveler till frälsarens krona. I den protestantiska världen hade liknande verksamheter startats i England redan under 1700-talet, och i den katolska hade det funnits hem för prostituerade sedan medeltiden.³

I Sverige var diakonissrörelsen och Frälsningsarmén de viktigaste aktörerna i rörelsen för prostituerade kvinnors räddning. Frälsningsarmén kom till Sverige 1882 och påbörjade sitt räddningsarbete i slutet av 1880-talet. 1890 startade man sitt första räddningshem och med tiden öppnades fyra andra hem samt en gatumission.⁴ Den flicka som det berättas om i citatet ovan; hon som ville lämna hemmet trots att hon riskerade att hamna i fängelse, vistades på ett av dessa räddningshem. I den här artikeln kommer jag att fördjupa mig i Frälsningsarméns

räddningsarbete och använda två bilder ur tidskriften *Ljus i mörker* för att exemplifiera mitt resonemang om offentligt och privat i räddningsarbetet bland prostituerade.⁵ Resonemanget bygger på den analys av räddningsrörelsen jag gjort i min avhandling *Ansikte mot ansikte* (2004). Jag kommer att diskutera rummets betydelse i räddarnas *föreställningar* om offentligt och privat och hur dessa föreställningar kan relateras till konstruktioner av kvinnlighet.

Det har under de senaste tjugo åren vuxit fram ett internationellt tvärvetenskapligt forskningsfält kring 1800-talets och det tidiga 1900-talets prostitution. En sammanhållande komponent för fältet förutom sakområdet, prostitutionen, är någon form av genusperspektiv. Exempel på områden som studerats är den reglementerade prostitutionen, motståndet mot systemet och dess kopplingar till kvinnorörelser och sedlighetsrörelser, men det har också gjorts undersökningar om räddningshem för prostituerade kvinnor.⁶ Min undersökning handlar om räddningsarbetet. Jag är intresserad av hur skillnader konstruerades mellan kvinnor i räddningsrörelsen. Arbetet utfördes framför allt av kvinnor som skulle rädda andra kvinnor. Jag vill belysa hur olika kvinnligheter konstruerades i mötet mellan kvinnogrupperna. Men mötet mellan räddaren och den som skulle räddas, handlar förutom om genuskonstruktioner, även om klass och sexualitet. Det var framför allt kvinnor ur över- och medelklass som räddade underklassens kvinnor. Den första gruppen uppfattades som ”ärbara” medan den andra gruppen sågs som ”fallna”.

Privata och offentliga rum

Enligt den borgerliga och samtidskristna ideologin placerades mannen i det offentliga och kvinnan i det privata. Uppdelningen kan sättas i samband med sexualiteten och den ”ärbara” respektive den ”fallna” kvinnan.⁷ Den kvinnliga kyskheten var kopplad till ideologiska föreställningar om att kvinnan tillhörde den privata sfären; hemmet och familjen. Kvinnan i hemmet var ”ren” och asexuell och hade en ”renande” förmåga. I offentligheten fanns den ”fallna” kvinnan. Räddningskvinnorna uppmanades att lämna sin privata sfär och ge sig ut i den offentliga för att rädda den kvinna som mer än något annat förknippades med offentligheten – den prostituerade. De skulle upprätta henne och återföra henne till det privata. I denna rörelse, där en grupp kvinnor skulle bege sig från den privata sfären till den offentliga och en annan grupp kvinnor röra sig i motsatt riktning – uppstod ett möte.

Genusforskningen har under de senaste decennierna genomgått en förändring när det gäller inställningen till begreppsparet privat och offentligt. Från

att ha uppfattat det som en förklaringsmodell för kvinnors underordning har ett mera kritiskt förhållningssätt och en öppnare inställning etablerats.⁸ För att betona ett rumsligt tänkande vill jag använda begreppet *det offentliga rummet* istället för den offentliga sfären som är ett vanligt begrepp i sammanhanget.⁹ På samma sätt talar jag även om *det privata rummet*.

Det finns två avhandlingar, författade av Yvonne Svanström och Rebecka Lennartsson, som behandlar prostitution och genus under någorlunda samma tidsperiod som min studie. De använder rummet som analytiskt verktyg för sina analyser. Svanström argumenterar för att man bör skilja på offentlig sfär och offentligt rum. I hennes undersökning utgör den habermaska borgerliga offentliga sfären det talade och skrivna ordet, medan det offentliga rummet är den plats där detta kritiska samtal fördes. Gator och torg benämner hon exempelvis som offentliga miljöer.¹⁰ Lennartsson som på olika vis utforskar den moderna stadens rum talar om moderniteten och staden som ett fysiskt geografiskt rum men också som ett socialt och mentalt. Hon utvecklar sitt resonemang om det sociala rummet med hjälp av Zygmunt Baumans begrepp kognitiv, estetisk och moralisk rumsbildning. Dessa rumsbildningar handlar om hur människor i den moderna staden lär sig hantera anonyma möten med många människor, hur de uppmanas att betrakta i stället för att vända bort blicken och slutligen hur den distans och anonymitet som finns i den moderna staden på olika vis ifrågasätts.¹¹

Min användning av begreppet rum är inte lika välavgränsat som begreppen i Svanströms och Lennartssons studier utan tvärtom ytterst vid. För mig är det föreställningar om offentliga och privata rum, som de kommer till uttryck i räddningsrörelsens skildring av sig själv, som är i fokus. Där kan både gatan, fängelset eller en föreläsningssal uppfattas som offentliga rum. Men även ett hem kunde uppfattas som ett offentligt rum, om det var en prostituerad kvinna som bodde där. Ett privat rum var ofta ett hem som levde upp till vissa kriterier som räddarna ställde upp. Men det kopplades även till en människas själsliga tillstånd och där hon förmodades kunna "bära med sig" ett privat rum.

Nancy Frazer har i en artikel kritiserat det sätt som begreppet offentlighet brukats i forskningen. Begreppet används för oprecist, enligt Frazer, och avser i princip allt som finns utanför familjen och hemmet.¹² Jag har just funnit det användbart att ha en sådan vid definition som Frazer kritiserar. Jag går till och med ett steg längre i min undersökning och menar att även hemmet kunde uppfattas som ett offentligt rum. Mitt fokus ligger dock på att försöka fånga in räddarnas föreställningar om offentliga och privata rum och hur dessa föreställningar länkas till skilda kvinnligheter.

Räddningshemmet

Det fanns en rad olika metoder som användes i räddningsarbetet. Den vanligaste var att placera kvinnorna på ett räddningshem. Metoden gick ut på att de skulle vistas i en avskild miljö under en längre period, ibland upp mot tre år. De skulle tränas i att arbeta och att uppföra sig på ett passande vis. De fick även undervisning, framför allt en religiös sådan. Efter vistelsen hjälptes de ibland till ett arbete. Idén var att räddningshemmet skulle fungera som en fast punkt i kvinnornas liv, dit de kunde återvända, om de ville. På samma gång som hemmets idé uttrycker en omsorgstanke, fanns där även starka drag av ett disciplinerande uppfostringsprojekt. Kvinnorna skulle förändras och uppriktas på hemmet och sedan socialiseras in i samhället.¹³

Bilden här bredvid visar hur en prostituerad kvinna är på väg in i ett räddningshem och hur kvinnorna möts på trappan. Mötet på bilden visar en rörelse mellan det föreställda privata och det föreställda offentliga. Den prostituerade kvinnan kom från ett offentligt rum, från gatan och skulle in i ett privat, räddningshemmet. Bilden visar även med tydlighet vem som berättar historien om räddningen och påvisar en maktrelation. Räddningskvinnan, som står högst upp på trappan, på gränsen mellan hemmet och gatan, tittar ned på den prostituerade kvinnan som är på väg upp till henne. Räddningskvinnan har huvudet lätt på sned, en öppen famn och tittar med milda ögon på sin ”fallna” syster som med nedslagen blick sträcker sin hand mot henne.

Genom det sätt på vilket kvinnornas kläder gestaltas i materialet markeras skillnad mellan kvinnogrupperna. Det framskymtar framför allt två bilder av den prostituerade kvinnans kläder i räddningsrörelsens berättelse om sin verksamhet. Den ena återger en kvinna som var illa klädd. Hon var fattig och utslagen, hennes kropp kunde vara smutsig, misshandlad och kläderna hon bar var trasiga. Den andra bilden berättar om en kvinna som var välklädd. Men de vackra kläderna bars på ett slarvigt vis, ibland var kvinnan överdrivet lyxigt klädd. Dessa kvinnor bar smycken, accessoarer och smink. Håret kunde vara i oordning, kvinnorna kunde sakna huvudbonad eller ha hatten på sned. Sammanhanget, eller beskrivningen av deras klasstillhörighet i samband med flärd, kunde också visa att den lyx de visade upp inte var ärligt förtjänad. Det är den välklädda kvinnan vi ser på bilden, med hatten på sned. Räddningskvinnorna däremot beskrivs på ett helt annat vis. De bar ofta uniform av något slag. Deras kläder skildras även som enkla men prydliga. De hade ett vårdat och uppsatt hår, ofta täckt av en hätta eller hatt. Kvinnan på bilden bär Frälsningsarméns uniform. Uniformerna var anpassade för kvinnor. De hade jackor lätt insvängda i midjan och hellånga klänningar. Kläderna gick i mörkrött.¹⁴

Ljus i mörker 1903: 1.

Även då det gäller kroppsuttryck och hur kroppar tar plats i rummet kan man i materialet från räddningsrörelsen se hur skillnad markeras mellan räddningskvinnorna och de som skulle räddas. Räddningskvinnorna skildras som kontrollerade, milda och starka. Deras kroppar kunde vara både distanserade och öppna i relation till de prostituerade. Frälsningsarméns kvinnor skildras ofta som öppna och bilderna uttrycker även en närhet mellan räddaren och den som skulle räddas. Ytterligare ett utmärkande drag hos Frälsningsarméns kvinnor är att deras kroppar på ett självklart vis tar plats i rummet. Kvinnan på bilden innehar kvaliteterna styrka, mildhet och självkontroll, men hon är även öppen och välkomnar den andra kvinnan.

I beskrivningarna av de prostituerade kvinnornas kroppar och hur de tog plats i rummet frammanas helt andra bilder. Jag har kunnat urskilja fyra oli-

ka förhållningssätt i materialet. Ett tema var att de hade brist på självkontroll, ett annat att de var sexuellt hotfulla. Kvinnorna kunde även beskrivas som utsatta på grund av det liv de levde. Slutligen finns bilden av de upprättade kvinnorna, vilken var snarlik den av räddarna. Dessa kvinnor var kontrollerade, milda och ödmjuka. Kvinnan på bilden kan placeras i den näst sista kategorin – hon som beskrivs som utsatt.¹⁵

Fängelset

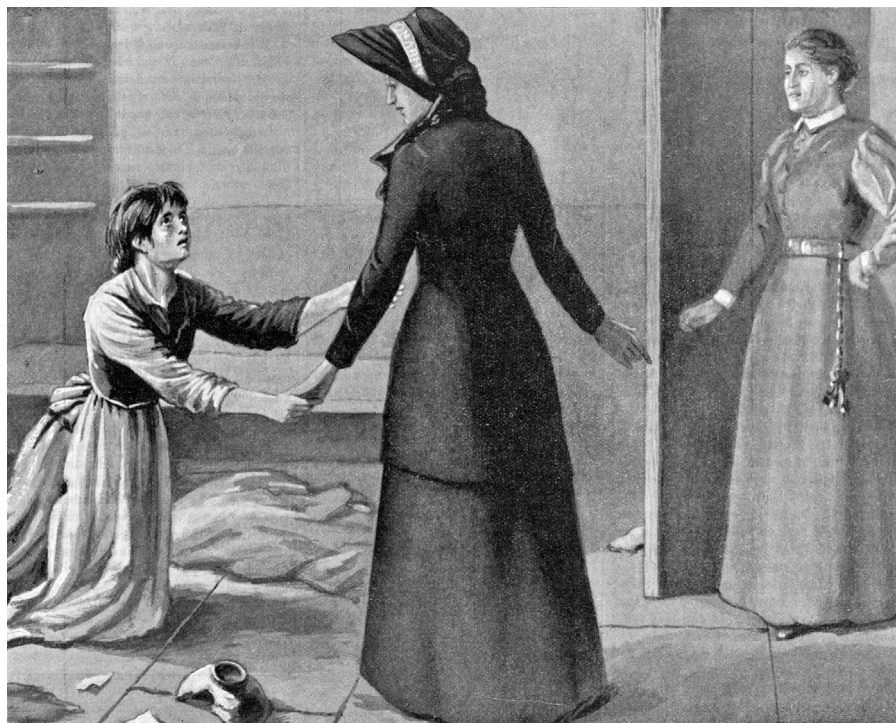
Ytterligare en räddningsmetod var den uppsökande verksamheten. Räddarna besökte de prostituerade på sjukhus och i fångelser, på krogar och på gatan. Man sökte även upp dem i deras bostäder. Metoden var dock inte så vanlig och användes framför allt kring sekelskiftet och framåt. Frälsningsarméns räddningskvinnor arbetade med fångelserna och det var inte ovanligt att räddningshemmens skyddslingar hade varit intagna på fängelse eller tvångsarbetsanstalt. Räddningskvinnorna samarbetade med de fångvårdspredikanter som hjälpte ångerfulla kvinnor att få plats på hemmen.¹⁶

Bilden här bredvid är en illustration till en artikel om räddningsarbete på fängelset. Vi kan se hur frälsningskvinnan är placerad i bildens centrum och att hon på ett självklart och säkert sätt står där med öppna armar. Fångvaktterskans kroppsuttryck är mera samlat och avvisande. Hon håller handen i sidan och nycklarna, vilka symboliserar makt, hänger utmed kjolen. Reportageförfattaren skriver om fångvaktterskan: ”Ett misstroget, nästan hånfullt uttryck hvilar öfver hennes ansikte.”¹⁷ Fångvaktterskans misstro mot fången förklaras med att hon själv inte mött Jesus.

Fången, vars tragiska livshistoria vi får veta i artikeln, står på knä som en botfärdig Magdalena och blickar upp mot räddningskvinnan. I beskrivningen av cellen berättas det om kvinnans förtvivlan och oro och hur saker ligger sönderslagna på golvet. Men då räddningskvinnan kommer in i cellen blev hon lugn:

Men det är ett visst något hos denna frälsningsofficer, som kommer fången att bli lugn, att sjunka ned på sina knän och med tårade ögon och skälfvande läppar bönfalla om hjälp och räddning. Vi tycka oss höra salvationistens svar om denna vidöppna famn, där alla arbetande och betungade finna ro och om denna purpuröda flod, som väller fram från Mästarens genomstungna sida till frälsning från hvarje synd.¹⁸

Precis som i exemplet ovan kan man genom kvinnornas kläder identifiera vilka de var. Den prostituerade är i det här sammanhanget mer en trashank än

Ljus i mörker 1901: 2.

en alltför uppklädd kvinna. Hennes kropp signalerar utsatthet. Hon tittar upp mot räddaren och hennes blick är ödmjuk, vädjande, osäker. Räddaren har uniform. Hon utstrålar styrka, mildhet och självkontroll. Hon är öppen. I den här bilden räcker inte kvinnorna enbart varandra händerna, de håller i varandra. Blickarna möts. Räddningskvinnan befann sig i ett rum som av räddarna på ett plan uppfattades som ett offentligt rum, men hon känner sig ändå bekväm där. Hon privatiserade för stunden rummet med sin kvinnlighet.

Avslutning

Jag vill argumentera för att räddningsrörelsens ideologi, där skilda kvinnor förknippas med skilda rum och där kvinnligheten länkas till hur kvinnornas kläder och kroppar tog plats i dessa rum, kan uppfattas som en del av den borgerliga och samtidskristna ideologi där den "ärbara" kvinnan relaterades till det privata och den "fallna" till det offentliga. Min poäng är emellertid att kvinn-

lighetskonstruktionerna och rumsuppfattningarna till viss del inte stämmer överens med den dominerande ideologin. Här pågår ett slags omförhandling av vad kvinnlighet och rumslighet är, om man så vill.

Det var inte *var* en kvinna vistades utan *vilken* kvinna som tog plats i ett rum som avgjorde rummets laddning. Omförhandlingen innebar å ena sidan en utökning av det privata och en möjlighet att beblandas med det offentliga för den ”ärbara” kvinnan. Räddarna förde med sig sin ”privata” kvinnlighet in i rum som uppfattades som offentliga av den dominerande ideologin. Den räddningsofficer som besökte en kvinnlig fånge i hennes cell innehade de rätta kvinnliga kvaliteterna – mildhet, styrka och självkontroll. Hon bar med sig en privat och ärbar kvinnlighet som tålde att beträda ett offentligt rum. Inger Hammar har argumenterat för att de kvinnor som ägnade sig åt filantropiskt arbete inte gick ut i en offentlighet utan vidgade den privata sfären. På så vis kom inte deras arbete i konflikt med den Lutherska kallelseläran och dess hushållsideologi där kvinnan uppfyllde sin kallelse i hemmet.¹⁹ Mitt resonemang ligger i linje med Hammars, men jag menar samtidigt att när kvinnorna vidgade den privata sfären började även gränserna för det privata och det offentliga att omförhandlas.

Å andra sidan återskapade omförhandlingen föreställningar om rumslighet och en negativ kvinnlighet. Räddarnas beskrivningar av fängelset och gatan men också den prostituerades bostad som offentliga rum återskapade dessa platser som hotfulla och som dåliga miljöer. I dessa rum fanns de ”fallna” kvinnorna. De kvinnor som ville låta sig upprättas av räddarna hade dock möjligheten att bli ”privata”. Dessa kvinnor förväntades inte bli hustrur och mödrar vilket var idealet för en ”ärbar” kvinna i den borgerliga och samtidskristna ideologin. Upprättade kvinnor gifte sig ibland och fick barn, men räddarna utgick inte från att kvinnorna överlag skulle bli en husets ängel. Istället blev de föreslagna en ”fiktiv” familj på räddningshemmet bestående av endast kvinnor. Kvinnorna skolades till att uppskatta idén om att skapa ett ”riktigt” hem men det förutsattes inte att de skulle sätta bo tillsammans med en man. Det centrala var istället att skapa en hematmosfär var man än befann sig. Kvinnorna behövde inte en man utan en ärbar kvinnas karaktär som garant för sitt privata tillstånd. Utifrån skildringen i det inledande citat av natten på räddningshemmet, där en kvinna lämnar hemmet trots att det kanske skulle krossa hennes mors hjärta, anar man att erbjudandet inte uppfattades som en möjlig väg av alla.

Noter

- 1 På studiefärd i *Slum- och Räddningsverket* 1900, s. 36.
- 2 Ibid.
- 3 Jansdotter 2004, s. 16f., s. 61.
- 4 Jansdotter 2004, s. 52.
- 5 *Ljus i mörker* var en gatutidning som gavs ut av Frälsningsarméns kvinnliga sociala arbete.
- 6 Se t.ex. Walkowitz 1980, Mahood 1990, Bland 1995, Bartley 2000.
- 7 Se t.ex. Poovey 1990, s. 10f.; Nead 1990, s. 32ff.
- 8 Se t.ex. Ryan 1990, s. 4f.; Rendell 1991, s. 17.
- 9 Mycket av den forskning som finns om den offentliga sfären hänvisar till Jürgen Habermas diskussion om den borgerliga offentligheten. Habermas (1962) 1988. Habermas idéer har även utsatts för kritik. Se t.ex. Frazer 1991, s. 253ff.
- 10 Svanström 2000, s. 10ff. Se även Svanström 2001, s. 58.
- 11 Lennartsson 2001, s. 36ff.
- 12 Frazer 1994, s. 110f.
- 13 Jansdotter 2004, s. 84ff.
- 14 Jämför avsnittet ”Kläder och hår” i Jansdotter 2004, s. 101ff.
- 15 Jämför avsnittet ”Kroppar” i Jansdotter 2004, s. 113ff.
- 16 Jansdotter 2004, s. 89f, s. 156ff.
- 17 *Ljus i mörker* 1901: 2, s. 3.
- 18 *Ljus i mörker* 1901: 2, s. 3.
- 19 Hammar 1999, s. 37ff.

Litteratur

- Bartley, Paula. 2000. *Prostitution. Prevention and Reform in England 1860–1914*, London New York.
- Bland, Lucy. 1995. *Banishing the Beast. English Feminism and Sexual Morality 1885–1914*, London.
- Frazer, Nancy. 1991. ”What’s Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and Gender”, *Feminist Interpretations and Political Theory*, red. Mary Lyndon Shanley and Carole Pateman, Cambridge Oxford.
- Frazer, Nancy. 1994. ”Rethinking the Public Sphere. A contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, *Habermas and the Public Sphere*, red. Craig Calhoun, Cambridge London.
- Habermas, Jürgen. (1962) 1988. *Borgerlig offentlighet. Kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället*, Lund.
- Hammar, Inger. 1999. *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, Stockholm.
- Jansdotter, Anna. 2004. *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, Stockholm/Stehag.
- Lennartsson, Rebecka. 2001. *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*, Stockholm.
- Ljus i mörker* 1899–1920.
- Mahood, Linda, 1990. *The Magdalenes. Prostitution in the Nineteenth Century*, London New York.

- Nead, Lynda. 1990. *Myths of Sexuality. Representations of Women in Victorian Britain*, Oxford Cambridge.
- Poovey, Mary. 1988. *Uneven Development. The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*, Chicago.
- På studiefärd i Slum- och räddningsverket. En tio-års revy öfver Frälsningsarméns slum-, och räddnings- och döfstumarbete i Sverige jämte finansberättelser för år 1899*, Stockholm 1900.
- Rendell, Jane. 1991. "Nineteenth Century Feminism and the Separation of Spheres: Reflections on the Public/Private Dicotomy", *Moving On. New perspectives on the Women's Movement*, red. Tayo Andreasen, Anette Borchorst, Drude Dahlerup, Eva Lous, Hanne Rimmer Nielsen, Aarhus.
- Svanström, Yvonne. 2001. "Offentliga kvinnor i offentliga rum: Prostitutionens reglering i 1800-talets Stockholm", *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, red. Cristina Florin och Lars Kvarnström, Stockholm.
- Svanström, Yvonne. 2000. *Policing Public Women. The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*, Stockholm.
- Walkowitz, Judith. 1980. *Prostitution and Victorian Society. Women, Class, and the State*, Cambridge.

Kristina Jennbert

Arkeologin och den långa tiden

Människans relationer till djur

Inledning

ARKEOLOGER STUDERAR FRAGMENT från det förflutna. Det arkeologiska forskningsfältet ger därigenom ett mångtusenårigt perspektiv på människans livsvärld. Arkeologin skiljer sig från många andra vetenskaper inte bara genom just möjligheten att studera fenomen över en mycket lång tid utan också genom att företrädesvis studera materiell kultur och materialitet. De materiella fragmenten är förankrade i människornas kulturella livsvärld, deras förståelse och deras inordnande i sin omvärld. För arkeologer finns det dock bara kvar rester av den materialitet som omgav människor i förfluten tid. Även om vi inte kan rekonstruera händelseförlopp med rörelser och ljud eller fråga om de bakomliggande intentionerna kan vi studera och dra slutsatser om hur kulturella uttryck formades och omformades.

Människans relationer till djuren är ett av många teman som arkeologiskt kan studeras. Hela kroppar och delar av kroppar, skelett och kremerade kroppar av människor och djur, figurframställningar på föremål och stenytor utgör materiella lämningar. Domesticerade djur, vilda djur, exotiska djur och fantasidjur tycks under den förkristna tiden ha förvandlats till betydelsefulla kulturella kategorier. Vi finner dem i de flesta arkeologiska kontexter. De domesticerade djuren finns framför allt i gårdsmiljöer och gravar. De vilda djuren och de exotiska djuren finns särskilt ikonografiskt framställda på stenar och metallföremål. Vilda djur är sparsamma i gårdsmiljöer och i gravar som är yngre än stenåldern. Detta tyder på att det fanns tydliga kulturella filter och depositionsmonster i dåtiden som styr vad vi arkeologiskt återfinner. De materiella spår som är återfunna signalerar förhållningssätt till människor och djur som både liknar och inte liknar dagens.

Kroppar av såväl människor som djur är rikligt representerade i de arkeologiska källorna, och de visar på att man har hanterat döda kroppar på olika sätt. Man begravde inte enbart hela och intakta kroppar utan man skeletonterade, brände, sorterade, putsade, paketerade hela kroppar och delar av kroppar. De deponerades på olika ställen, inte enbart i gravar. De förenades med naturens element, i jord och våtmarker. De transformerades genom eld och andra processer som visar att det fanns likartade synsätt på människor och djur och betydelsefulla samband mellan människor och djur. De döda togs om hand och återfördes på olika sätt till landskapet.

Det verkar som om sätten att handha människor ibland liknar de sätt som man också behandlat vissa djur under den förkristna tiden. Särskilda gravar för djur och alla de olika sätt som människor gjorde sig av med kroppar av människor och djur under den förkristna tiden vittnar om traditioner som man både känner igen och som verkar vara väldigt annorlunda än vad man kan tänka sig. Förhistoriska gravar och förkristna gravritualer skiljer sig nämligen från kristna traditioner att ta hand om döda kroppar och att begrava dem. Sedvänjan att lägga delar av djur eller hela djurkroppar i gravar för människor ökar markant under den romerska järnåldern, dvs. från 200-talet efter Kristi födelse (Jennbert 2002, 2004).

Med en tvåtusenårig teologisk tradition sätts människan i centrum. Som *Skapelsens krona* är människan central i tro och handling. Men hur var det under den förkristna tiden? Var synen på människa och djur annorlunda? Det verkar faktiskt som om det finns vissa likheter med nutida förhållanden men också tecken som tyder på att det fanns andra synsätt på människor och djur. I det följande kommer fenomenet djurgravar att vara utgångspunkten för att diskutera aspekter av människans relationer till djuren (Jennbert 2003).

Djurgravar

Det finns speciellt tre djurarter som fått en alldeles särskild hantering under nordisk förkristen tid. Hund, häst och björn har gravlagts i enskilda gravar och hundar och hästar har placerats i gravar snarlika sådana som gjordes för människor.

Särskilda djurgravar finns under hela den förhistoriska tiden, medeltiden och i vår egen moderna tid. Djurgravar för andra sorters domesticerade djur (ex. får, get, kamel) och vilda djur (ex. hjortdjur) är även dokumenterade från stora delar av världen och över en lika lång tid, från äldre stenålder fram till modern tid (Behrens 1964).

Med en djurgrav menar jag att ett djur intentionellt placerats på ett sätt som tyder på att människor lagt ner djuret med omsorg och att de haft sina speciella avsikter. Jag utesluter i detta sammanhang sådana fynd av djur som deponerats i exempelvis byggnadskonstruktioner och där syftet uppenbarligen varit ett annat. Representativiteten av nu kända förhistoriska djurgravar är antagligen ganska svag. Flera djurgravar kan vid utgrävning och dokumentation ha klassificerats som sentida fynd och därmed frånskiljts det arkeologiska materialet. Det finns därmed svårigheter i att gå tillbaka till arkeologiska rapporter för att söka information. De följande arkeologiska exemplen omfattar gravar för hund, häst, nötkreatur och björn och är hämtade från Skandinavien och det kontinentala Europa.

Hund

Hundar har människor sedan stenåldern lagt i enskilda gravar. På gravfälten i Skateholm i södra Skåne från den äldre stenåldern har 11 hundar lagts i separata gravar. Ytterligare sju hundar har begravts tillsammans med människor. Det finns gravgåvor också i hundgravarna, nedlagda på ett sätt som liknar dem som finns i människogravarna. En hund har placerats på vänster sida med hopdragna ben, ett kronhjärtshorn har lagts vid ryggen, en hammare av horn med inristad dekor vid bröstet och tre knivar vid hundens höft (figur 1). Utgrävaren Lars Larsson skriver att dessa hundar, åtminstone vid två tillfällen, avlivats i samband med gravläggningen. Unga hundar fick nacken avbruten, andra hundar hade styckats före nedläggningen (Larsson 1988: 148f.). Så var inte fallet med hundarna i de separata gravarna och det fanns både valpar och gam-

FIGUR 1. Hundgraven med hornhammare och tre flintblad, grav XXI. Alldeles intill är en kvinna i övre tonåren begravd, grav XX. Skateholm II.

FOTO Lars Larsson

la hundar. Lars Larsson menar att begravningsritualen verkar vara likartad för människa och hund. Sätten att placera skeletten, bruket av rödockra och gravgåvor har varit gångbara både för människor och hundar (Larsson 1990).

I andra fyndsammanhang som är daterade till järnålder och medeltid har vindhundar fått enskilda begravningar. Ett exempel på detta är hundarna vid den medeltida borgen Næsholm på Sjælland i Danmark. Hundarna har i likhet med hästar blivit intakt begravda i själva borgvallen (la Coer 1961; Møhl 1961: 377f.).

Hundgravar går inte att belägga från alla förhistoriska perioder. Hund förekommer även i flera andra arkeologiska kontexter under den förkristna tiden. Under folkvandringstiden i mellersta Europa var det inte ovanligt att en eller två hundar gravlades tillsammans med häst i en gravgrop (Schmidt 1961: 82f.).

Nötkreatur

Under yngre stenåldern är det vanligt att nötkreatur placerats i särskilda gravar i centrala Europa. Det finns flera dubbelgravar, dvs. att två nötkreatur lagts tillsammans i en grav. Dubbelgravarna har satts i samband med förekomsten av vagnar. Djuren har i första hand tolkats utifrån sin ekonomiska betydelse men de har också tillskrivits en helig status (Behrens 1964; Pollex 1999).

De europeiska dubbelgravarna med nötkreatur leder tankarna till de s.k. stendyngegravarna på Jylland från yngre stenålder. Där är bevaringsförhållanden för ben dessvärre dåliga. Men enstaka tänder av nötkreatur har påträffats i några av anläggningarna (Fabricius och Becker 1996: 234ff.). Det finns mig veterligt inga andra belägg för nötkreaturgravar inom det nordiska området. I brist på empiri, vill jag här endast öppna upp för att möjligheten skulle kunna finnas utan att närmare fördjupa diskussionen om dessa gravar.

Häst

Hästgravar i centrala och norra Europa dateras till äldre och yngre järnålder (Müller-Wille 1972). Hästar har exempelvis på de s.k. Reihengräberfeldern i centrala Tyskland gravlagts i gropar med väst-östlig orientering, precis som människor. Föremålen i hästgravarna består ofta av tränsar och remändesbeslag. Hästgravarna tolkas här som gravgåvor till de mansgravar med vapen, som ofta ligger intill hästgravarna (Schmidt 1961: 82f.).

Ett fåtal hästgravar finns dokumenterade i Skandinavien. Två gravar från yngre järnålder kan exemplifiera fenomenet i Sverige. Den äldsta hästgraven

FIGUR 2. Hästgraven från Ölands Skogsby, Torslunda sn, Öland. I förgrunden syns underkäken. FOTO Hella Schultze 1987, ATA

påträffades i Ölands Skogsby, Torslunda sn på Öland. Hästen låg i en oval grop som sannolikt hade varit kantsatt av tillhuggna kalkstenar. Graven var markerad av två ovanligt stora orstenar. I gravfyllningen fanns odekorerade keramikskärvor. Unghingsten låg på magen i gropen med huvudet mot sydväst och med benen utböjda åt sidorna (figur 2; Schulze 1987). Hästen är 14C daterad till folkvandringstiden (Ekström et al. 1989: 17). Graven låg i utkanten av ett gravfält som genom keramik daterats till ett äldre skede av den romerska järnåldern (Rasch 1991: 259). Den tidsmässigt yngre hästgraven påträffades på Björkö i Mälaren. Under borgvallen till befästningen av Birka påträffades en gravhöj. Graven innehöll en drygt 50-årig man och en 3–4 år gammal hingst. Hästen var placerad i en separat nedgravning alldeles intill den tråkista där mannen låg. Hästen var lagd på sidan med ryggen åt mannens fötter och

huvudet i söder. Två ¹⁴C dateringar av hästens tänder gav ett kalibrerat isig-mavärde på 670–780 AD (Holmquist-Olausson och Götherström 1998: 107; Fennö Musingo 2000: 9).

Två hästgravar från södra Skandinavien är tidsmässigt något äldre. Den ena hästgraven anträffades på Slusegårdgravplatsen på sydvästra Bornholm. Gravfältet är daterat till romersk järnålder och hästgraven är stratigrafiskt knuten till det yngre avsnittet. Hästen låg på sidan med huvudet i nordost med uppböjda framben och utsträckta bakben (Klindt-Jensen 1978: 207). Den andra hästgraven påträffades på Skovgårdgravplatsen på Själland. Hästgraven är även här stratigrafiskt daterad till yngre romersk järnålder även om en ¹⁴C datering är något yngre. Hästen låg i nord-sydlig riktning med huvudet i gravens södra del och mulen vänd åt väster. Frambenen var böjda på ett naturligt sätt medan bakbenen var böjda tvärtemot en naturlig böjning (Ethelberg 2000: 35f., 252f.). Hingsten var stor och kraftig. Den var betydligt större än andra hästar från den tiden. Hingsten var ca 8 år gammal (Hatting 2000: 408).

Björn

Drygt 40 björngravar är påträffade längs den nordnorska kusten, i fjällregionen och det norrländska skoglandet. De arkeologiska fynden av samiska björngravar belägger gravritualen redan under 300-talet. Långt senare berättar historiska källor att björnbegravningar även skedde in på 1800-talet (Mulk och Iregren 1995; Myrstad 1996; Schanche 2000: 269f.). Rengravar kan vara en parallell till björngravarna, men dessa hör till en senare tidsperiod, efter rendriftens etablerande i modern tid (Iregren 1985; Zachrisson 1985; Schanche 2000: 271f.).

Förutom kraniet och skuldrorna har benen i samtliga undersökta björngravar varit märkeklivna. Enligt ceremonimönstret måste alla benen läggas tillbaka i graven efter ett speciellt mönster. Benen skulle arrangeras med utgångspunkt från björnens skalle, som skulle vara intakt (Zachrisson och Iregren 1974: 83f.). Ett exempel på en björngrav är graven i Sörviken vid sjön Storuman i det norrländska inlandet. Framför bensamlingen låg kraniet och i anslutning till detta låg djurets båda skulderblad. Ovanpå bensamlingen var ett stycke näver placerat. Nävern var övertäckt av två lager tvärlagda stockar (figur 3; Zachrisson och Iregren 1974: 20f.).

Arkeologen Audhild Schanche skriver att det finns en likhet mellan gravlagda björnar och samiska begravningar när det gäller gravarnas läge i landskapet och hur man har konstruerat gravarna. Björngravar och människogra-

FIGUR 3. *Björngraven från Sörviken, Stensele sn, Lappland.* FOTO Björn Allard, ATA

var är i stor grad parallella fenomen, kronologiskt och geografiskt, menar Schanche (Schanche 2000: 269f., 288f.). Till skillnad från begravningarna av hund, nötkreatur och häst ger historiska uppteckningar av björnceremonier helt andra möjligheter att förstå björngravarna såväl som relationerna mellan människor och björnar. Ritualer i samband med björnbegravningarna var socialt genderstrukturerade och förbundna med reglerade föreskrifter. Björnen hade en speciell ställning i den samiska föreställningsvärlden och den betraktades som ett heligt djur (Bäckman i Fjellström 1981 [1755]).

Döda människor och djur

Det finns inte många djurgravar från nordiskt område. Men deras blotta existens ger anledning till att fundera över begravningsritualer och relationer mellan människor och djur. Gravdar är inte exklusiva för hur man gjorde sig av med döda människor och djur under förkristen tid. Sätten att deponera döda kroppar kunde också ske på helt andra sätt än att lägga dem just i enskilda gravdar. Det är därför betydelsefullt att relatera djurgravarna till andra depositionsmonster.

Under stenåldern placerades även delar av döda kroppar av människor och djur i boplatsmiljöerna och på speciella platser alldeles i närheten av där man bodde, exempelvis i våtmarker. Senare, under den yngre bronsåldern och järn-

åldern, lade man fragmenterade eller hela djurkroppar också i människogruvar. Men kropparna kunde också läggas på helt andra platser och liksom i äldre tider har skelettdelar påträffats i bl.a. byggnadsfundament, brunnar och i våtmarker. Vår tolkning av att just gravar är exklusiva för döda människor och djur utvidgas därmed. De olikartade kontexterna som är arkeologiskt urskiljbara tyder på att det fanns många olika sätt att *göra sig av* med döda människor och djur. Ur den förkristna människans perspektiv är det således inte självklart att begrava alla människor i det som arkeologer klassificerar som gravar, samtidigt som djur kunde begravas på samma sätt som en människa (Jennbert 2002). Uppenbarligen har man tagit hand om döda människor på flera olika sätt, kanske med liknande ritualer som vi hör berättas från världens olika hörn och som beskrivits av antropologer (t.ex. Huntington och Metcalf 1979).

Förekomsten av djurgravar och de olika sätt som människo- och djurkroppar behandlats på problematiserar arkeologers tolkningar av själva gravbegreppet. Vad är det då för skillnad mellan det vi med arkeologiska termer kallar för grav och det vi kallar rituellt deponering? Vad är skillnaden mellan nedläggning av människor och djur i gravar och deponeringar på speciella platser? Djur och föremål i människogruvar tolkas vanligtvis som gravgåvor. Det finns flera beröringspunkter mellan de arkeologiska fyndkontexterna. Existensen av djurgravar med hund, häst och björn ger perspektiv på djurförekomster i vanliga människogruvar. Hade djuren olika betydelse i de olika kontexterna? Oavsett vad man gjorde i samband med anläggandet av gravar och andra deponeringar kunde man ritualisera människor och djur på besläktade sätt.

Vi antar att kroppshantering under förkristen tid var förenad med intentionella handlingar som var förankrade i den dåtida föreställningsvärlden och i människornas livsvärld. Mellanmänskliga relationer, sociala mönster och konventioner präglade vad man gjorde med dem. Synen på döda kroppar liksom hanteringen, omsorgen och omhändertagandet av döda människor och djur var färgade av önsknings-, känslor-, värderingar och behov. Under de förhistoriska perioderna begravde man inte enbart hela kroppar utan man skeletonterade, brände, sorterade, putsade, paketerade kroppar eller delar av kroppar. Vi finner att kroppshanteringen varierade såväl över tid som mellan olika geografiska områden. Det fanns en mångtusenårig mentalitet av nära relationer mellan människor och djur. Det är detta som bl.a. djurgravarna ger uttryck för där hela djur blev placerade i enskilda gravar. Det måste ha varit speciella djur.

FIGUR 4. Djurbegravningsplatsen vid Spillepengen i Malmö. Bilden är tagen vid Allhelgonabelgen och flera gravar är prydda med gravljus. FOTO Karin Wihlborg 2004

Moderna djurgravar

Djur och människor får även i vår tid likartade begravningar. Idag är begravningar av djur reglerade genom den svenska lagstiftningen. Det är generellt förbjudet att gräva ner döda djur utom på anvisade platser. Djuren skall kremeras på särskilda krematorier, ofta i kommunens eller regionens förbränningsverk. Inom varje kommun finns speciella djurgravplatser eller minneslundar för bl.a. hundar, katter, fåglar, ormar, apor och andra sällskapsdjur (figur 4).

Djurbegravningsplatserna har ofta karaktären av en kyrkogård. Varje grav är utsmyckad. Det kan finnas stenar eller metallplattor med inskriptioner. Planterade växter eller snittblommor i vas dekorerar ofta gravplatsen. En djurgravplats kan hyras på vanligtvis fem år och kontraktet kan förlängas. Trots regler och paragrafer finner man djurgravar också på andra platser än de anvisade begravningsplatserna. De kan förekomma i skogsplanteringar eller privata trädgårdar och ofta dekorerade på olika sätt precis som ”vanliga” gravar.

Hästgravarna vid Flyinge stuteri i Skåne är av annan karaktär. Här har man gravlagt värdefulla avelshingstar sedan i början av 1800-talet. Mellan åren 1904 och 1984 är sjutton avelshingstar begravda och samlade runt en ek, som troligen är planterad 1904. Vid dess fot ligger den värdefulla hingsten *Warren Hastings* vars namn är inhugget i en sten av granit (figur 5). En bit bort från eken

FIGUR 5. *Hingstgravar samlade runt eken och Warren Hastings, Flyinge stuteri, Skåne.*

FOTO Kristina Jennbert 2005

ligger fler hingstar begravda med namn och dödsår på gravstenarna (figur 6). Traditionen att gravlägga avelshingstar kan möjligen gå ännu längre tillbaka då Flyinge kungsgård är ett av våra äldsta stuterier med anor från 1100-talet.

Förkristna djurgravar

Varför gravlägger man djur på liknande sätt som människor och vilken innebörd har i så fall gravkontexten? Förekomsten av moderna djurgravar behöver naturligtvis inte betyda att orsakerna är desamma nu som då. De speciella gravarna för enbart djur under den förkristna tiden väcker frågor om djurens betydelse, som jag menar finns mellan den praktiska nyttan och deras metaforiska innebörd. De arkeologiska beläggen är inte fullständiga men några slutsatser kan göras.

Det är intressant att lägga märke till att djur som finns i större flockar och som oftast inte antas ha en nära relation till en människa inte begravs i spe-

FIGUR 6. Sten över "Phenix död 1816", Flyinge stuteri, Skåne.

FOTO Kristina Jennbert 2003

ciella gravar, dvs. svin, får och get. Det är djur som haft en påtaglig praktisk och ekonomisk funktion. Frånvaron av dessa djur sätter hund, häst och björn i ett speciellt tolkningsutrymme. Människan har haft en speciell relation till dessa djur och särskilt till just de individer som är gravlagda i de enskilda djurgravarna.

Det finns en väsentlig skillnad mellan gravritualerna av hund och häst respektive av björn. Björnarna har konsumerats före gravläggningarna, vilket inte är fallet för hundarna och hästarna. Förutom kraniet och skulderbladen var björnens skelettdelar mörghkluvna. Förutom de mörghkluvna benen finns det en rad småben och splinter i gravarna, som tyder på att man konsumerat björnen och återfört samtliga ben från djuret till graven (Zachrisson och Iregren 1974: 83f.).

Beträffande hund och häst tyder andra arkeologiska kontexter på att dessa djurarter också ingått i en social praktik, som kan knytas till att de förtärts i samband med måltider. På några av de danska stenåldersboplatserna visar detaljerade osteologiska undersökningar att hundar har slaktats och styckats, eller att de har flåtts för en användning av pälsen (Noe-Nygaard 1995: 223). På den äldre stenåldersplatsen Segebro i Malmö uppvisar hundbenen däremot inte sådana spår efter slakt (Lepiksaar 1982: 112f.). Hundbenen på bronsåldersbopplatsen Apalle i mellersta Sverige bedöms inte heller ha slaktspår (Ullén 1996: 175f.) medan undersökningar av hundben i det vikingatida Hedeby inte kan utesluta att innevanarna ätit hund (Wendt 1978: 21).

På samtliga boplatser från bronsåldern i Danmark visar skärmärken och mägspaltning att människor ätit hästkött (Nyegaard 1996: 153), vilket också har konstaterats i den äldre bronsålderns Apalle (Ullén 1996: 176f.). Hästben, daterade till folkvandringstiden, funna i vattenhållet invid Eketorps borg på Öland tyder på måltider med inslag av hästkött (Backe et al. 1993). Förekomsten av hästkranier och fotben i järnåldersmiljöer (Klindt-Jensen 1967) skulle kunna indikera att hästkroppar konsumerats. Det är problematiskt att utifrån undersökningar av hästben faktiskt belägga huruvida, och på vilket sätt, häst ingått i järnålderns matkultur. Detta är ett forskningsproblem som närmare behöver undersökas.

Djurgravarna associerar till speciella djurindivider. Det är karakteristiskt att djurgravarna endast innehåller *ett* djur. Jag antar att hunden begravts i speciella gravar alltsedan stenåldern. Hunden är ett av de djur som starkast knutits till den enskilda människan. Hunden följer människan i jakt. Hunden är en trogen följeslagare, och det finns nära relationer mellan ägaren och djuret. De hundar som gravlagts har sannolikt varit speciella till sin karaktär, och man kan anta att endast högt värderade djur lades i separata gravar. Gravarna för nötkreatur tillhör stenåldern och bronsåldern. De finns främst i det kontinentala Europa och med svaga indikationer i dansk yngre stenålder. De kontinentala nötkreaturen förknippas jag med välstånd och att djuren haft en stor praktisk nytta och varit goda att äta (sic!). Gravarna för hästar knyts till järnåldern och rika gravfältsmiljöer, en aristokratisk värld där hästar uppfyller välstånd och prestige (jämför Götherström 2001), men också känslomässiga band till sin ryttare.

I flera av den yngre järnålderns gravar kunde man placera flera hundar, hästar och andra djur i samma grav som en människa (ex. Sten och Vretemark 1988). Dessa djur har sannolikt haft betydelse för sin ägares identitet, position och känslor. De har haft olika roller för sin ägare; kanske har de haft betydelse för jakt, vakt, arbete, transport, för sin karaktär eller egenskaper eller har de

varit troget sällskap. Kanske har just hunden och hästen som lagts i speciella djurgravar varit älsklingsdjur? Eller, kanske var den gravlagda hunden och hästen värdefulla avelsdjur? Individerna i de enstaka djurgravarna har sannolikt haft en ännu starkare förbindelse med människan än de djur som lades många tillsammans i en människograv.

Björngravarna i det nordliga samiska Skandinavien framträder under järnåldern och deras förekomst knyter an till religiösa uppfattningar om björnens kraft. Björnen har naturligtvis inte varit nära någon människa på samma sätt som hunden och hästen. Björnen har däremot i kraft av sin styrka och individualitet spelat stor roll i den samiska religionen, och finns med i flera olika slags ritualer. Fynd av kranier, enstaka ben, tänder och klor visar att björnen har haft potentiell kraft på många sätt (Zachrisson och Iregren 1974: 11ff.; Schanche 2000: 290).

Människor och djur

Människans relationer till djur är inte självklara, varken för länge sedan eller i vårt eget samhälle. Djuren finns någonstans mellan praktisk nytta och symbolisk betydelse. Djuren väcker känslor, antingen det handlar om deras roll i livsmedelsförsörjningen, djuruppfödning och avel, eller om de är sällskapsdjur. De värderingar som låg till grund för likabehandling av människor och djur under förkristen tid är naturligtvis svåra att komma bakom men sannolikt finner vissa av dessa gravar sin parallellitet med moderna sedvänjor. Det finns förmodligen långlivade strukturer i det historiska förloppet, dvs. hur människan har uppfattat sig själv i förhållande till sin omgivning och på olika sätt låtit vissa djur framstå som extra värdefulla.

Tolkningar av skapelsemyter ur den norröna litteraturen visar att gränsen mellan natur och människor, gudar, jättar, djur och andra väsen var flytande. Världen och människorna liknar varandra, de föds ur varandra. Jätten Ymers kropp, som är människoliknande, gav liv till världen och människorna Ask och Embla skapades av trädstammar. Människorna fanns i gränserna mellan olika naturelement i ett landskap och mellan olika strukturerade världar, som också består av gudar och jättar och andra kroppsliga fenomen (Clunies Ross 1998). Människan under den förkristna tiden har naturligtvis placerat sig själv och kategoriserat sig själv utifrån sin omvärldsförståelse. Enligt min mening ger de olika sätten att hantera människornas och djurens kroppar uttryck för detta. Djuren i speciella gravar uttrycker värdet av dessa speciella djur, uppenbarligen jämförbart med människans.

Den långa tiden

Olika bevaringsförhållanden påverkar givetvis representativiteten av ben från människor och djur och därmed våra tolkningsmöjligheter. Trots en rad källkritiska aspekter menar jag, att det är möjligt att på en översiktlig nivå dra slutsatser om hanteringen av människor och djur. Arkeologiska fragment efter rituella handhavanden av döda människor och djur finns faktiskt dokumenterade under större delen av den förkristna tiden. När vi som moderna arkeologer analyserar förkristna gravar är vår egen förståelse av gravars innebörd och karaktär invävd i våra tolkningar. Den moderna förståelsen av gravar är inte tillräcklig för att vi skall få insikt i alla de olika sätt som människor under förkristen tid tog hand om de döda, vare sig det handlade om människor eller djur. Det fanns andra förhållningssätt och det är det som gör arkeologin och arkeologins studie av materiell kultur och materialitet till en utmaning att våga bryta invanda tankemönster. Det är förunderligt och märkligt att hanteringen av döda kroppar av människor och djur under den förkristna tiden både var annorlunda och närstående vår egen tid. Speciellt med avseende på de enskilda djurgravarna för hund och häst. Det finns en ”långsamhet” i hur människan positionerar sig i sin omvärld, vilket ger oanade perspektiv på kulturarv och synen på människan som *Skapelsens krona* och om hur de stora linjerna kan hänga samman i vår kulturhistoria.

Litteratur

- Backe, M., Edgren, E. och Herschend, F. 1993. ”Bones thrown into a water-hole”, i Arwidsson, G. et al. (red.). *Sources and Resources. Studies in Honour of Birgit Arrhenius*. PACT 38. 327–342.
- Behrens, H. 1964. *Die neolithisch-frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt*. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 19. Berlin.
- Bäckman, L. 1981. ”Kommentar”, i Fjellström 1981 (1755) *Kort berättelse om Lapparnas Björna-fånge*. Norrländska Skrifter 5. 43–63. Umeå.
- Clunies Ross, M. 1998. *Hedniska ekon. Myt och samhälle i fornnordisk litteratur*. Gråbo.
- la Coer, V. 1961. *Næsholm*. Nationalmuseet. København.
- Ekström, J., Furuby, E. och Liljegren, R. 1989. ”Om tillförlitligheten och otillförlitligheten i äldre pollenanalytiska dateringar”, i Iregren, E. och Liljekvist, R. (red.). *Faunahistoriska studier tillägnade Johannes Lepiksaar*. University of Lund. Institute of Archaeology. Report series 33.13–20. Lund.
- Ethelberg, P. et alii. 2000. *Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København.
- Fabricius, K. och Becker, C. J. 1996. *Stendyngegrave og kulthuse. Studier over tragtbægerkulturen i Nord- og Vestjylland*. Arkæologiske Studier XI. København.

- Fennö Muyingo, H. 2000. *Borgvallen II. Utvidgad undersökning av Borgvallen och underliggande grav 1997*. Arkeologiska forskningslaboratoriet. Stockholms universitet.
- Götherström, A. 2001. *Acquired or inherited prestige? Molecular studies of family structures and local horses in Central Svealand during Early Medieval period*. Theses and Papers in Scientific Archaeology 4. Stockholm.
- Hatting, T. 2000. "Die Haustierte von Skovgårde", i Ethelberg, P. (red.). *Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. 405–408. København.
- Holmquist-Olausson, L. och Götherström, A. 1998. "Sex identification of a skeleton in a new chamber-grave from Birka." *Laborativ Arkeologi* 10–11. 105–108.
- Huntington, R. och Metcalf, P. 1979. *Celebrations of death: the anthropology of mortuary ritual*. Cambridge.
- Iregren, E. 1985. "Osteological evaluation of reindeer bone finds from the territory of the Southern Saamis", i Bäckman, L. och Hultkrantz, Å. (red.). *Saami Pre-Christian Religion. Studies in oldest traces of religion among the Saamis*. 102–113. Stockholm.
- Jennbert, K. 2002. "Djuren i nordisk förkristen ritual och myt", i Jennbert, K., Andrén, A. och Raudvere, C. (red.). *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Vägar till Midgård 2. 105–133. Lund.
- Jennbert, K. 2003. "Animal Graves – Dog, Horse and Bear", *Current Swedish Archaeology* 12. 139–152.
- Jennbert, K. 2004. "Människor och djur – kroppsmetaforik och kosmologiska perspektiv", i A. Andrén, K. Jennbert och C. Raudvere (red.). *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4. Lund. 183–217.
- Klindt-Jensen, O. 1967. "Hoved og hove." *Kuml*. 143–149.
- Klindt-Jensen, O. 1978. *Slusegårdsgravpladsen I och II*. Jysk Arkæologisk selskabs skrifter XIV. København.
- Larsson, L. 1988. *Ett fångstsamhälle för 7000 år sedan*. Kristianstad.
- Larsson, L. 1990. "Dogs in Fraction – Symbols in Action", i Vermeersch, P. M. och van Peer, P. (red.). *Contributions to the Mesolithic in Europe*. 153–160. Leuven.
- Lepiksaar, J. 1982. "Djurrester från den tidigatlantiska bopplatsen vid Segebro nära Malmö i Skåne (Sydsverige)", i Larsson L. (red.). *Segebro. En tidigatlantisk bopplats vid Sege ås mynning*. Malmö fynd 5, 105–128. Malmö.
- Mulk, I.-M. och Iregren, E. 1995. *Björngraven i Karats. Arkeologisk undersökning*. Duoddaris 9. Rapportserie. Åjtte. Svenskt fjäll- och samemuseum. Jokkmokk.
- Müller-Wille, M. 1972. "Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter; mit einem Beitr. von H. Vierck." *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20–21, 1970–1971. 119–248.
- Myrstad, R. 1996. *Bjørnegraver i Nord-Norge. Spor etter den samiske bjørnekulten*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Institutt for Samfunnsvitenskap. Universitet i Tromsø.
- Møhl, U. 1961. "Oversigt over dyreknogler fra Næsholm", i la Coer, V. *Næsholm*. Nationalmuseet. 364–429. København.
- Noe-Nygaard, N. 1995. *Ecological, sedimentary, and geochemical evolution of the late-glacial to post-glacial Åmose lacustrine basin, Denmark*. Fossils and Strata 37. Scandinavian University Press.
- Nyegaard, G. 1996. *Faunalevn fra bronzealder. En zooarkæologisk undersøgelse af sydsjandske bopladsfund*. Opublicerad avhandling. Köpenhamns universitet.
- Pollex, A. 1999. "Comments on the interpretation of the so-called cattle burials of Neolithic Central Europe." *Antiquity* 73. 542–550.

- Rasch, M. 1991. "Toroslunda socken", i Hagberg, U.-E., Stjernquist, B. och Rasch, M. (red.). *Ölands järnåldersgravfält II*. 205–262. Kalmar.
- Schanche, A. 2000. *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Karasjok.
- Schulze, H. 1987. *Rapport. Fornlämning 81–84, Ölands Skogsby 5:14, 5:6 m fl, Toroslunda sn, Öland*. Opublicerad rapport. ATA.
- Schmidt, B. 1961. *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland*. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 18. Halle.
- Sten, S. och Vretemark, M. 1988. "Storgravsprojektet – osteologiska analyser av yngre järnålderns benrika brandgravar." *Fornvännen* 3. 145–156.
- Ullén, I. 1996. "Food ethics, domestication and togetherness. A close-up study of the relation of horse and dog to man in the Bronze Age Apalle." *Current Swedish Archaeology* 4. 171–184.
- Wendt, W. 1978. *Untersuchungen an Skelettresten von Hunden*. Berichte über die Ausgrabungen in Haitabu 13. Neumünster.
- Zachrisson, I. 1985. "New archaeological finds from the territory of the Southern Saamis", i Bäckman, L. och Hultkrantz, Å. (red.). *Saami Pre-Christian Religion. Studies in oldest traces of religion among the Saamis*. 83–99. Stockholm.
- Zachrisson, I. och Iregren, E. 1974. *Lappish Bear graves in northern Sweden. An archaeological and osteological Study*. Early Norrland 5. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Motala.

Bengt Knutsson

Gilgamesheposet som sångteater

Irakisk-svenskt kultursamarbete
i Malmö och tankar det föder

KAN NÅGOT GOTT komma från Rosengård? Kan något gott uppstå i mötet mellan det icke-svenska och det svenska?

Kan tankar tänkta i ett annat rum, i fjärran liggande länder, finna vägen in i vårt eget tankemönster, rentav befrukta det?

Kan tankar tänkta i en annan tid ha något att ge? Finns något värdefullt att hämta i det litterära arvet från forntiden? Kan texter formulerade på antika språk vara av intresse för nutida läsare?

Kan – för att driva frågan till sin spets – Mesopotamiens kilskrift ha något att förmedla som inte, både lättare och bättre, finns att få på Internet eller via något annat 2000-talsmedium? Kan lertavlor från Eufkrat och Tigris ha en rimlig chans att tränga igenom det pansar av kulturell självtillräcklighet med vilket vi omgärdar oss?

Berättelsen om *Gilgamesh*, den sumeriske konungen av Uruk, är en av våra viktigaste kilskriftstexter. Den räknas som världens äldsta litterära verk och kan spåras tillbaka till det tredje årtusendet f.Kr. och finns i såväl sumerisk som akkadisk version. Den är sedan länge känd och analyserad inom skilda universitetsdiscipliner. Intresset har därvidlag i betydande utsträckning kommit att knytas till det faktum att Gilgamesheposet berättar om en gigantisk flodvåg, som dränkte allt levande utom en enda man, Utnapishtim, och dennes familj. Genom gudomlig tillsägelse hade Utnapishtim byggt ett skepp och därmed lyckats rädda sig själv och sin familj och samtidigt säkrat mänsklighetens fortbestånd.

Det är inte svårt att föreställa sig att upptäckten av flodberättelsen i Gilga-

mesheposet – den gjordes 1872 av assyriologen George Smith på British Museum – väckte internationell sensation. Inom vetenskapen fascination, inom teologiska kretsar oro eftersom man här hade en äldre och utförligare parallell till Gamla Testamentets berättelse om syndafloden och Noas ark. Skulle den nya upptäckten undergräva förtroendet för Bibeln som sanningsvittne?

Den s.k. standardversionen av Gilgamesheposet bygger på texten i tolv lertavlor, som 1850 grävdes fram i resterna av den assyriske konungen Assurbani-pals bibliotek i Nineve, raserat, liksom f.ö. hela det nyassyriska imperiet år 612 f.Kr. Assyriologer har intill nu arbetat med tolkning av texten, vilket också inneburit restaureringsförsök av skadade partier.

2001 utkom en nytolkning till svenska av Lennart Warring och Taina Kantola. Titel: *Gilgamesheposet, "Han som såg Djupet"*. Förlag: Natur och Kultur. Av kommentarerna i boken framgår att översättarparet står i särskild tacksamhetsskuld till den finländske assyriologen vid Helsingfors universitet Simo Parpola och hans Gilgameshforskning.

Det är en kulturgärning av format som Lennart Warring och Taina Kantola har utfört. Allt översättningsarbete är svårt. Men att ge sig i kast med grundtexten till det mesopotamiska Gilgamesheposet och överflytta denna till en adekvat och njutbar svenska tyder på en övertygelse av kallelsekaraktär.

Med fast förankring i den vetenskapliga forskningen kring såväl Gilgamesheposet självt som hela den myllrande värld av gudar och demoner i vilken Gilgamesheposet utspelar sig lotsar översättarparet läsaren genom text- och tolkningsproblem. Detta sker praktiskt genom att text och kommentarer löper parallellt, texten på högersidan och kommentarerna på vänstersidan.

I fylliga kapitel efter berättelsens slut analyserar Warring–Kantola Gilgamesheposet ur olika aspekter, historisk, litterär, psykologisk. Det visar sig t.ex. att litterärt inflytande från Gilgamesheposet har spårats i många olika sammanhang, i grekisk antik litteratur, i Bibeln, i Dödahavsrollarna, i Jättarnas bok i manikeismen, i Koranen, i Tusen och en natt och i Alexandersagan. En alfabetisk lista över Gilgamesheposets persongalleri, gudomsväsen och platsnamn avrundar boken liksom, allra sist, en källförteckning.

Alltsammans för den oinvigde läsaren föredömligt presenterat.

Men vad är då Gilgamesheposet? Svaret är inte omedelbart givet. Verket kan läsas på olika sätt. Från att i sin ursprungliga sumeriska gestalt ha varit ett tämligen uttalat hjältepos utvecklas det till att i slutändan – den assyriska standardversionen, på vilken Warring–Kantolas översättning vilar – bli en *lärodikt*, en sedelärande berättelse om sant människoblivande. Från övermod till

ödmjukhet, från egoism till altruism, från dårskap till klokskap. Slutmålet är vishet, människans resignation inför ödet att, tvärt emot gudarna, vara dödlig och därav följande imperativ för det egna livet.

Det var i sökandet efter odödlighet, förkroppsligad i Livets växt, som Gilgamesh dök ner i Apsu, den kosmiska urkällan och där blev delaktig av visheten. Det är också därför som hela Gilgamesheposet sammanfattas i de två första raderna i tavla I: ”Han som såg Djupet, jordens grund, han erfor allt, förstod allt.”

Gilgamesheposet är till sin grundton pessimistiskt; om man (anakronistiskt) ser det som ett formellt drama, skulle man väl närmast hänföra det till kategorin tragedi. Gilgamesh fann verkligen Livets växt, hade den i sin hand (och därmed möjligheten till odödlighet) men förlorade den genom oaktsamhet.

I själva berättelsen, realistisk och jordnära, finns emellertid också – precis som i människors normala vardag – inslag av optimism och humor, ja komedi. Det är signifikativt att Warring–Kantola i förordet till sin översättning betonar att själva översättandet varit mödosamt men att eposets ”underhållande berättarstil och dråpliga handling” både varit en källa till munterhet och drivit arbetet framåt.

Eposets grundtext har inget exakt versmått, men, förklarar författarparet, kännetecknas av en viss poetisk rytm. Till de framträdande stildragen – eller varför inte till den tekniska uppbyggnaden – hör det som på vetenskapligt språk kallas *parallelismus membrorum*, ”ledens parallellism”. Det innebär att det som utsäges i ett led upprepas med variation i ett följande led. Fenomenet är välkänt för alla som studerat Gamla Testamentets poetiska texter, särskilt Psaltaren.

Friskheten i Gilgamesheposet beror också i hög grad på det direkta talet och på dialogformen. Det är därför inte omotiverat att teatermässigt kalla Gilgamesheposet för ett tidigt drama. Den ”sceniska” formen har sin egentliga förklaring i att eposet – liksom all babylonisk-assyrisk litteratur – till sin natur är kultiskt och ingår i ett rituellt mönster.

Berättelsen i huvuddrag

Gilgamesh, ”Vildko Ninsuns barn”, är kung av Uruk. Han är ung och stark – ”Han höll huvudet högt likt en vildtjur”. Han utnyttjar sin maktposition och fysiska styrka till att förtrycka invånarna i staden – ”Dag och natt var hans uppträdande övermodigt”. Männen utmanas till ständig envig – ”Gilgamesh lämnade inte sönerna i fred hos sina fäder”. Gilgamesh ger sig själv förmånsrätten att deflorera Uruks

unga kvinnor. Folket knorrar och ber gudarna om hjälp – ”Krigarnas döttrar, de unga männens brudar, gudarna hörde ofta deras klagan”.

Gudarna skapar Enkidu – ”ursprungsmänniskan, den modige Enkidu, född av Tystnaden, Ninurtas åskvigg” – ett slags dubbelgångare till Gilgamesh. Enkidus uppgift blir att sätta Gilgamesh på plats. Enkidu växer upp på stäppen – ”Han var okunnig om människorna och världen. Han var klädd i djurens klädedräkt, med gasellerna åt han växter.” Enkidu socialiseras genom en sex dagars och sju natters kärleksakt med glädjeflickan Shamhat – ”Där är han, Shamhat, visa dina bröst, sära dina ben, hetsa upp honom!” – och lockas därefter till staden.

Efter en våldsam kraftmätning – ”Dörrkarmar skakade, husväggar darrade, Gilgamesh och Enkidu stängades som tjurar” – blir Gilgamesh och Enkidu vänner. Tillsammans utför de hjältedåd. Monstret Humbaba, väktaren av Cederskogen, besegras – ”Han (Gilgamesh) dödade monstret, skogsväktaren vars röst fick Libanons berg att skälva”. De besegrar Himmelstjuren. Den har sänts av himmelsguden Anu för att döda Gilgamesh sedan denne avisat gudinnan Ishtars kärleksinviiter – ”Vem av dina fästmän älskade dig för alltid? Vem av dina älskare steg upp till himlen?”

Gudarna håller rådslag om Gilgamesh och Enkidu – Anu: ”Eftersom de har dödat Himmelstjuren och även dräpt Humbaba som bodde i Cederskogen, eftersom de huggit ner cederträden på berget, måste en av dem dö!” Efter oenighet mellan Enlil och Shamash om vem av de två, Gilgamesh eller Enkidu, som är mest skyldig, bestäms att Enkidu skall dö. Gilgamesh sörjer sin vän.

Förtvivlad och med en ny rädsla – ”Skall jag också dö? Är inte jag som Enkidu?” – beger sig Gilgamesh ut på vandring för att finna den odödlige Utnapishtim, ”Ubara-Tutus son”. Det var han som av gudarna räddades undan flodvågen.

Under sin långa vandring kommer Gilgamesh till det väldiga Mashuberget – ”soluppgångens ständiga väktare. Dess toppar når upp till himlafästet, dess grund når ända till Arallu.” Han möter de skräckinjagande skorpionvarelserna, som vaktar porten till Mashuberget – ”Gilgamesh såg dem och hans ansikte stelnade av fasa” – men tillåts passera.

Gilgamesh, ”klädd i lejonskinn”, når fram till den beslöjade Siduri, ”ölbryggerskan, som levde vid havsdjupet”. Siduri: ”Kanske är han en mördare? Varför kommer han rakt mot mig?” Gilgamesh förklarar vem han är och vilket mål han har för sin vandring – ”Säg mig nu, ölbryggerska, var är vägen till Utnapishtim? Visa mig riktningen, varhelst vägen går.” Motvilligt ger Siduri vika för Gilgamesh böner; han får veta hur han skall hitta Utnapishtims färjkarl Urshanabi. Av denne förs Gilgamesh över ”Dödens vatten” och kommer slutligen fram till Utnapishtim.

Utnapishtim berättar om den stora floden – ”Låt mig avslöja en hemlighet, Gilgamesh. Låt mig inviga dig i gudarnas hemliga kunskaper. Shuruppak, en stad som du känner till, belägen vid Eufrats strand var redan urgammal när gudarna som bodde där fick lust att ställa till en stormflod.” Gilgamesh får så veta hur det gick till när Utnapishtim på uppmaning av guden Ea byggde sitt skepp och därmed räddade sig själv, sin familj och allt som finns till – ”och frö från allt levande lastade jag i båten. Jag ledde slakten och familjen ombord på skeppet, stäppens vilda djur och bergens hjordar”.

Men Gilgamesh vill först och främst veta hur han skall uppnå odödlighet; Utnapishtim och hans hustru har ju lyckats med det och fått Enlils välsignelse – ”Förut var Utnapishtim och hans hustru människor, nu blir de lika gudar!” Utnapishtim förklarar emellertid för Gilgamesh att för honom är döden oundviklig – ”Vem skulle samla gudarna för din skull, Gilgamesh, så att du kunde finna evigt liv som du söker?”

Gilgamesh får likväl två chanser att vinna odödlighet. Han missar den första, att hålla sig vaken sex dagar och sju nätter – ”Se på den unge mannen, som söker evigt liv, sömnen har fallit över honom som en dimma”.

Gilgamesh ser länge ut att klara den andra chansen, att hemföra Livets växt från botten av den kosmiska oceanen Apsu – ”Om du kan fånga denna växt kommer du att bli ung på nytt!” Själva dykningen lyckas, Livets växt förs upp till ytan – ”Han band tunga vikter vid sina fötter. De drog honom ner i Apsu, Eas boning. Han hittade växten och den stack honom. Han släppte vikterna vid sina fötter och havet kastade upp honom på stranden.”

Tillsammans med Urshanabi beger sig Gilgamesh tillbaka mot Uruk. Nu skall Livets växt provas – ”Jag skall ge den till en äldre människa som får prova den. Den skall heta: ’Gammal blir ung.’ Jag skall också äta av den och bli ung på nytt.”

När de så gör halt vid ”en tjärn med klart vatten”, hoppar Gilgamesh i och sköljer sin kropp. En orm känner doften av Livets växt och slingrar bort med den. Gilgamesh är otröstlig – ”Tjårarna rann nerför hans kinder.” All hans vedermoda har varit förgäves. Med Urshanabis hand i sin: ”För vem har jag trötat ut min hand? För vem har jag utgiutit mitt hjärteblod? Själv fick jag ingen nytta av det!” Gilgamesh har missat sista chansen till odödlighet.

Gilgamesh och Urshanabi återvänder till Uruk. Gilgamesh ser staden med nya ögon. Till Urshanabi: ”Gå upp på Uruks murar, vandra runt! Inspektera grunden, granska murverket! Vittna om att tegelstenarna är brända och att grunden har lagts av De sju rådgivarna.”

Med Lennart Warrings och Taina Kantolas text som underlag har Gilgamesheposet blivit teater. I två föreställningar i december 2004 (att följas av ytterligare sådana under 2005) inbjöds en begränsad allmänhet att ta del av resultatet. Spelplats var Drömmarnas hus i Rosengård, Malmö.

Av den irakiskfödde och Malmöbaserade regissören Karim Rashid hade vi, min hustru och jag, fått en e-postburen inbjudan till föreställningen. Karim Rashid är grundare av ett etablissemang vid namn Gränslösa Teatern; han är också dess ledare. *Gilgamesh – han som vägrade dö* var den andra produktionen av Gränslösa Teatern som vi skulle få se.

När vi denna kulna decemberdag, tisdagen den 14 december, var på väg in mot Malmö och Rosengård, rekapitulerade jag vad jag visste om Karim Rashid (båda *i*:na i hans namn är långa och betonade).

Vi hade mötts av en ren tillfällighet. Lockad av temat ”August Strindberg i den arabiska teatern” hade jag infunnit mig till en föreläsning anordnad av

LAMÖF (Lunds Akademiska Mellanösternförening). Detta var den 23 september 2002. Föreläsare var en för mig okänd Karim Rashid.

Och varför var jag så nyfiken på just denna föreläsning? Skälet var enkelt. Jag hade själv erfarenhet av Strindberg på arabiska. I kraft av mitt ämbete, biträdande direktör och rådgivare vid UD:s Svenska Institutet i Alexandria (möjligen också som arabisten i sällskapet), hade jag i slutet av februari 2000 kontaktats av en egyptisk regissör vid namn Mahmoud Abou Doma (det är så han själv skriver sitt namn med latinska bokstäver).

Mahmoud Abou Doma, så hade han berättat, var professor i scenisk framställningskonst vid Alexandriauniversitetet. Han var därefter ledare för en oberoende teatergrupp vid namn Alternativteatern. Nu var han på väg att sätta upp Strindbergs *Dödsdansen*. För att kunna förverkliga denna plan var han och hans skådespelare i skriande behov av finansiellt stöd. Sedan jag åhört en repetition och slagits av kraften och smidigheten i den arabiskspråkiga versionen av *Dödsdansen*, hade jag talat mig varm för ett bidrag från Svenska Institutet i Alexandria. Detta utverkades, repetitionerna kunde fortsätta, den färdiga produktionen mottogs med entusiasm av Alexandriapubliken och blev naturligtvis också en fjäder i hatten för det nyöppnade Svenska Institutet.

Men nu var det Lund och Karim Rashid. Denne berättade om sin bakgrund. Född i Bagdad hade han ägnat sig åt både teater och film. Bland flera (som ”kontroversiella” beskrivna) teateruppsättningar i den irakiska huvudstaden var pjäser av Strindberg. På detta hade följt regissörsuppdrag i Jordanien, Egypten och Tunisien varefter han så småningom hamnat i Sverige. Allt detta var fascinerande, men ännu mera uppseendeväckande var i mitt tycke att Karim Rashid – och detta efter endast begränsad tid i Sverige – höll sin Lundaföreläsning på god svenska och också svarade på frågor på svenska.

Nästa möte med Karim Rashid, tänkte jag, alltmedan bilen den där kvällen den 14 december 2004 styrde in på Ringvägen mot Rosengård, hade varit på Kulturen i Lund. I dess hörsal, det var den 23 februari 2003, hade den irakiske regissören givit konkret prov på originalitet och dramatiskt nytänkande. Stycket som Gränslösa Teatern framförde (det var första gången jag blev medveten om dess existens) var betecknat som *Poesi och Rörelse. Sånger av Mihyar från Damaskus. Dikter av: Adonis*.

Naturligtvis hade det varit med förväntan vi bänkade oss inför skådespelet. Ingen av arabvärldens nu levande poeter torde vara så välkänd i väst som Adonis, något som förklarar varför han år efter år nämns som kandidat till Nobels litteraturpris. Enkelheten i Adonis person kontrasteras skarpt av svårigheten i hans poesi. Denna kan med förlov sagt betecknas som esoterisk, ett budskap

för de invigda, och kräver sin specifika hermeneutik. Adonis' *Sånger av Mihiyar från Damaskus* (*Aghānī Mihiyār ad-dimashqī*) har likväl funnit en kompetent och inkännande tolkning till svenska. Den är gjord av Hesham Bahari i nära samarbete med Ingemar & Mikaela Leckius. Den förre är bokförlaget Alhambras ledare och själv författare, de senare är poeter och litterärt namnkunniga.

På grundval av den svenskspråkiga version av *Sånger av Mihiyar från Damaskus* – och man kan förutsätta med kollationering av Adonis' arabiska grundtext – hade Karim Rashid gjort sitt manus till föreställningen. Denna hade, det mindes jag väl, haft en suggestiv kraft genom just kombinationen poesi och rörelse, textrecitation och koreografi. En scengrupp, och i den fanns både professionella och amatörer, hade i koreografi av Maria Vel givit kroppsliga uttryck för det svårfångade i Adonis' poesi.

Föreställningen *Poesi och Rörelse* hade, allt som allt, visat att Karim Rashid var en teaterman att räkna med. Föreställningen hade inte varit lättolkad men man hade likväl måst ta av sig hatten för den. Karim Rashids kulturkommunikativa ambitionsnivå var uppenbar, hans gränsöverstigande experimentlusta respektingivande.

Det fanns således all anledning att tro att den teaterföreställning vi var på väg till i Malmö, *Gilgamesh – han som vägrade dö*, skulle hålla samma konstnärliga klass som Gränslösa Teaterns *Poesi och Rörelse* i Lund. Men, frågade vi oss lite avvaktande, hur skulle den urgamla historien om Gilgamesh rimligen kunna utformas så att den fångade en nutida publik? Skulle skådespelet bjuda på annat än ambitiös och högtravande – i sämsta fall långtråkig – talteater?

Det första svaret fick vi så snart vi kommit fram till Drömmarnas hus i Rosengård och programbladet stuckits i vår hand. *Gilgamesh – han som vägrade dö* var en *samproduktion* mellan SOS Musikteater och Gränslösa Teatern. Redan detta var uppmuntrande och väckte förväntningar. *Musik* fanns med i bilden; det skulle inte bli ren talteater. Informationen på programbladets framsida var i övrigt kort: ”Sång: Sven Kristersson, Trummor: Fredrik Myhr, Regi och bearbetning: Karim Rashid”.

På insidan av det fyrsidiga programbladet gavs information om bakgrunden till Gilgameshföreställningen. Det framgick att Karim Rashid och Sven Kristersson – primus motor i SOS Musikteater – var för sig gått och burit på en önskan att ”göra något av Gilgamesheposet”. Genom förmedling av dramaturgen Jan Mark, som kände dem båda och deras gemensamma idé, hade de för första gången träffats och kunnat syna varandras kort. Ett arabisk-

svenskt kulturmöte alltså med allt vad ett sådant initialt brukar innebära av mentala kollisioner men också, där viljan till förståelse finns, av mental korsbefruktning. Övertygelsen att man konstnärligt hade allt att vinna på ett irakisk-svenskt teatersamarbete måste ha vuxit sig stark hos Karim Rashid och Sven Kristersson. Ty – så fortsatte programbladet – med Lennart Warrings och Taina Kantolas översättning som utgångspunkt hade de båda startat det konkreta arbetet att förvandla Gilgamesheposet till ett hanterbart scenmanus. (Scriptor: Sven Kristersson; consiliator: Karim Rashid. Det kan avslöjas att texten genomgick tio omarbetningar.) Snart hade slagverkaren Fredrik Myhr kommit in i bilden varefter slutligen en producent, Lina Ehn, hade knutits till projektet. Och nu skulle det visas upp.

Med Karim Rashid var jag någorlunda förtrogen, men vilka var egentligen Sven Kristersson och Fredrik Myhr? Dessa två var visserligen, liksom Karim Rashid, presenterade i programbladet, men jag tvingades snabbt konstatera att Sven Kristersson och Fredrik Myhr var okända namn för mig. (I någon mån får min okunskap skyllas på nära ett decenniums utlandsstationering, dvs. långvarig bortavaro från det sydsvenska kulturlivet.) På ett sätt var det faktiskt en fördel att inte i förväg känna till musikerna. Som oskrivna blad skulle de nu få visa upp sin talang eller bristande talang, dvs. övertyga eller inte övertyga.

Sven Kristersson och Fredrik Myhr höll måttet; de övertygade med råge. Från första taktslaget till det sista, från första tonen till den sista, visade de att programbladets meritlista inte var tomma ord; de var professionella musiker. Men inte bara det. Samtal efter föreställningen avslöjade att de också egenhändigt *komponerat* Gilgameshföreställningens musik. Sven Kristersson står för de vokala musikinslagen (liksom för sångtexterna), Fredrik Myhr, åter, för rytm och ljudeffekter.

Gilgamesh – han som vägrade dö visade sig vara en minimalistisk föreställning om man ser till antalet agerande, endast tre: Sven Kristersson och Fredrik Myhr på scengolvet och Karim Rashid, regissören själv, vid ljusbordet. Dessa tre bjuder emellertid på en – ja, faktiskt – oförglömlig föreställning.

Sven Kristersson är sångartisten. Men han inte bara sjunger. Han är också instrumentalist, något som uppenbaras, när han i en given kontext – och till publikens stora förtjusning – plockar fram en fiol och börjar spela. Sven Kristersson är således den habile musikern, men hans ansvarsområde i föreställningen går långt utöver detta. Han är berättaren som för handlingen framåt, han gestaltar samtliga personer i eposet, kung Gilgamesh naturligtvis, men också alla de andra. Detta sker med inlevelse och förvånande säkerhet. Att så är fallet har till dels sin förklaring i att Sven Kristersson har betydande scen-

vana. Han har, så exemplifierar programbladet, gjort en ”ståupptragedi” kring Franz Schuberts *Winterreise*, han har gestaltat musikern John Dowland i den egna pjäsen *Jag, jag och bara jag!* För övrigt måste ju redan hans lärartjänst vid Musikhögskolan i Malmö ha givit honom vana att stå inför publik.

Att emellertid Sven Kristerssons scenagerande i just Gilgameshföreställningen är så övertygande, dvs. i allt som har med mimik, gester och plastik att göra, tillskriver han själv Karim Rashids säkra personinstruktion. Det hör nämligen till saken, förklarar Sven Kristersson, att Karim Rashid inte bara är regissör. Han är skådespelare av rang, en som kan sitt hantverk, och som handgripligen visar hur minspel, gester, rörelser skall utföras. ”Jag har lärt mig mycket om skådespelarkonsten av Karim”, säger Sven Kristersson.

Gilgamesh – han som vägrade dö är ett trepartsprojekt. En triangel är inte en triangel med endast två triangelspetsar, för helheten fordras tre. I Gilgameshföreställningen är Fredrik Myhr den tredje. Med all respekt för Sven Kristersson och Karim Rashid – var och en har, som framgått, sina odiskutabla nådegåvor – skall sägas att det är Fredrik Myhr som sätter pricken över i. Ty utan hans slagverksinsats hade *Gilgamesh – han som vägrade dö* näppeligen upplevts som ett fullödigt verk, näppeligen gripit tag i åskådaren, som det nu gör. Han var med när partituret skrevs. Med slagverkarens inneboende känsla för rytm har han lagt en pulserande ram kring hela föreställningen. Med hjälp av ett batteri innefattande allt från bastrumma och golvpuka till virveltrumma, tomtomtrumma, high-hat och cymbaler, skapar han spänning och dynamik. I slagverksarsenalen finns också ett stort antal s.k. percussion-instrument (icke traditionella slaginstrument som importerats från främmande kulturer). Med hjälp av dessa och (som Sixten Nordström så målande beskriver det i sin bok *Så blir det musik*) genom att ”slå, skaka, skrapa, gnida” framkallar Fredrik Myhr en häpnadsväckande serie ljudillustrationer och stämningar.

Fredrik Myhrs slagverksinsats under Gilgameshföreställningen är en enda lång bekräftelse av meritförteckningen i programbladet. Med erfarenhet från de mest skilda musikgenrer har han, som det heter, blivit ”snudd på världsberömd” genom sin medverkan i den guldbaggebelönade kortfilmen *Music for one apartment and six drummers*. Den har visats i svensk tv och blev sedermera nominerad till guldpalmen i Cannes. Det är min bestämda uppfattning att Fredrik Myhrs förtrogenhet med slagverksmönstren från jazz- och rockmusik har inspirerat honom till rytmiken i Gilgameshföreställningen. Ja, det är rentav möjligt att det varit en medveten tanke att skapa en konstnärlig kontrast, en balanserande motsättning till Gilgamesheposet vördnadsbjudande ålder, m.a.o. ett nu och ett då. Resultatet är hur som helst förföriskt.

Slutligen skall sägas att den minimalism som ligger i det begränsade antalet medverkande också gäller rekvisitan. Huvudaktören bär genomgående en och samma scenkostym, särk och kalott. I handen håller han en vandringsstav. I övrigt medför han endast en matta, som, allt efter sammanhanget, ges olika betydelser. Begränsningen av attribut inte endast förstärker intrycket av artisteri. Det är också till fördel för åskådaren, som därigenom själv tvingas tänka sig in i de olika miljöerna – och faktiskt gör det.

Nå, de övergripande frågorna då, de som ställdes i inledningen till denna artikel? Hur skall de besvaras? Med ett ja eller ett nej? Projektet *Gilgamesh – han som vägrade dö* ger övertygande svar på samtliga frågor. Svaret är ett tveklöst ja.

Fråga nummer ett: ”Kan något gott komma från Rosengård?”

Det ligger djup symbolik i att *Gilgamesh – han som vägrade dö* har framtagits och presenterats i just Rosengård, och där specifikt i Rosengårds eget poesiklingande kulturcentrum Drömmarnas hus. Ty, hur ofta är det inte som namnet Rosengård får stå som *pars pro toto* för en misslyckad svensk immigrationspolitik, för problem och utanförskap, och hur sällan är det inte som Rosengård får stå för motsatsen, nämligen som inbegreppet av *möjligheter*, som en andlig och materiell *resurs*, som något för Sverige värdefullt som skall vårdas och nyttjas?

Fråga nummer två: ”Kan något gott uppstå i mötet mellan det icke-svenska och det svenska?”

Varje invandrare kommer någonstans ifrån, medför i sitt bagage en livs-åskådning, ett sätt att se på tillvaron och på världen, bär kort sagt med sig ett färdigt livsmönster, en kulturell referensram, som mer ofta än sällan skiljer sig från vår egen. Detta faktum kan oroa, ibland t.o.m. skrämma. Att se det avvikande som någonting positivt, rentav löftesrikt, kan, det är allom bekant, vara svårt. Men det finns vägledning. Inte bara Herakleitos den dunkle från Efesos, Hegel och andra filosofer har lärt oss att det avvikande, motsättningen, kontrasten, är det som för utvecklingen framåt. Själva historien visar med otaliga exempel att så är fallet. Civilisationen har alltid vitaliserats genom kulturmöten.

Karim Rashid, för att nu ta det närliggande och aktuella exemplet, har sina rötter i Mesopotamien. Låt oss utan anspråk på fullständighet peka på några element, som format hans person och kulturella referensram.

Mesopotamien, sumerers, babyloniers och assyriers land, är en av Främre Orientens två mäktiga flodkulturer, ett land som sett skrivkonsten födas och

civilisationer växa fram. Nog är det förunderligt – bara för att ge ett perspektiv och som en tankeställare för oss alla som lever i det 21:a århundradet *efter* Kristus och som tenderar att se oss själva och vårt samhälle som kronan i mänsklighetens utveckling – att det redan 1700 år *före* Kristus fanns en 282 paragrafer stor lagkodex i Mesopotamien. Denna, den s.k. Hammurabis lag, innehåller övergripande regler för rättsväsendet, egendomslagar, lagar för familjerätt, straffrätt, ägande- och handelsrätt samt regler för slavrätten. Hammurabis lag är ett uttryck för en långt framskriden civilisation och anses – paradexemplet är *ius talionis*, ”vedergällningens lag” – ha haft vittgående inflytande på rättstänkandet i andra främreorientalska kulturer (och medelbart i vår egen europeiska och svenska).

Det är från samma forntidsland Mesopotamien, det är ur Tvåflodsländets specifika jordmån och mänskliga erfarenhetsskatt som det litterära Gilgamesheposet emanerar.

Men – återigen för att inte förlora perspektivet – när vi talar om Karim Rashid som sprungen ur Mesopotamien, skall erinras om att Mesopotamien ingenting annat är (*mutatis mutandis*) än grekernas geografiska beteckning på det område som i dag täcks av staten Irak.

Och namnet Irak leder visserligen omedelbart tanken till den långa fas av historien, från 600-talet e.Kr. och fram till nu, då Mesopotamien varit arabisk- och islamdominerat, särskilt till dess guldålder, den femhundraåriga period (750–1258 e.Kr.) då Bagdad var kalifatcentrum och samtidigt, med epitetet *Madīnat as-salām*, ”Fredens stad”, var kulturens och vetenskapens hjärtpunkt. Dock – och för vårt resonemang av betydelse – har minnet av Mesopotamiens förislamiska och förkristna civilisationer icke bleknat. Medvetandet om att vara sumerers, babyloniers och assyriers arvtagare är en naturlig del i den gängse irakierns identitet. Om inte annat så påminns han eller hon dagligen om Mesopotamiens forntid genom de kristna grupper i Irak, som går under namnet assyrier och kaldéer.

När därför irakiern Karim Rashid tar sig an, närmar sig Gilgamesheposet, gör han detta – och det är min poäng – med ett förhållningssätt, för att inte säga med en *gnosis*, en den invigdes kunskap, som endast den kan ha som är en frukt av landet. I Mesopotamien är han född, där har han vuxit upp, där har han utbildat sig, där har han verkat som yrkesman. Mesopotamien, ”Landet mellan floderna”, Eufrat och Tigris och slätterna runt omkring, klimat och natur, växter, djur och människor, språk, religion och samhälle har format honom, har för alltid stämplat sina bilder i hans inre.

I följd av det sagda måste Karim Rashids förståelse av Gilgamesheposet

oundvikligen skilja sig från icke-irakierna, i detta fall Sven Kristerssons och Fredrik Myhrs. De senare läser texten utifrån sin svenska referensram, med sina svenska glasögon. De ser i Gilgamesheposet andra bilder än Karim Rashid. Orden ger dem, om inte helt så partiellt, annorlunda associationer.

Men just häri, i kontrasten, i motsättningen, ligger fröet till kreativitet och utveckling. Motsättningen rymmer både *energi* och *materia*. Och det är just därför, i mötet mellan skilda kulturella referensramar, i vårt fall mellan den mesopotamisk-irakiska och den svenska, som *Gilgamesh – han som vägrade dö* har blivit till någonting utöver det vanliga, till en originell skapelse.

Fråga nummer tre (liksom de därpå följande merendels en utveckling av frågorna ett och två): ”Kan tankar tänkta i ett annat rum, i fjärran liggande länder, finna vägen in i vårt eget tankemönster, rentav befrukta det?”

Medan det i det jakande svaret på frågorna ett och två (”kan något *gott* komma från/uppstå i?”) onekligen finns ett inslag av tyckande, av subjektiv värdering – allt ju beroende på den enskildes inställning, positiv eller negativ, till invandring och till följderna av mötet mellan det icke-svenska och det svenska – kan det jakande svaret på fråga tre baseras på empiri. Geografiska avstånd sätter, det kan vi konstatera, inga hinder för spridning av idéer och föreställningar och (i kollisionen med andra idéer och föreställningar) för uppkomsten av nya synteser. Allt detta går, i synnerhet i dag, lätt att objektivt kartlägga och kan med fördel studeras inom det akademiska ämnet *Idé- och lärdoms-historia*. Utan att här utveckla fenomenet i fråga räcker det med att peka på ett enda, för de flesta svenskar visserligen bekant men föga uppmärksammade, exempel på sådan fjärranifrån kommande idéöverföring, nämligen Bibeln.

Hur ofta tänker vi på det djupgående inflytande som israelitiskt och judiskt tänkande – och därmed främreorientalistiskt! – i cirka tusen år har haft på den svenska folksjälens genom Bibeln. I Gamla Testamentet spåras inte bara direkt eller indirekt inflytande från det forna Mesopotamien (syndaflodsberättelsen från Gilgamesheposet, rättsprinciper från Hammurabis lag som ofta anförda exempel). I Gamla Testamentet speglas fastmer hela den främreorientalistiska världen. Och även om Sverige i dag, med rätt eller orätt, betecknas som världens mest sekulariserade samhälle, lever de utifrån kommande föreställningarna kvar, väl integrerade i något slags kollektivt svenskt minne.

M.a.o. kan vi, med Bibeln som exempel, fastställa att ”tankar tänkta i ett annat rum” – i detta fall i Främre Orienten – har funnit ”vägen in i vårt eget tankemönster” och bevisligen, därtill i betydande omfattning, ”befruktat det”.

Om fråga nummer tre fokuserar på *avståndet i rum*, har de sammanhängande frågorna fyra, fem och sex med *avståndet i tid* att göra. För att repetera:

”Kan tankar tänkta i en annan tid ha något att ge? Finns något värdefullt att hämta i det litterära arvet från forntiden? Kan texter formulerade på antika språk vara av intresse för nutida läsare?”

När vi i dag talar om kulturutbyte, tänker vi spontant på ett synkront, nutida, i dag förekommande, kulturutbyte mellan individer, grupper, folk och länder. Vi tänker nog mera sällan på begreppet ”kulturutbyte” som något diakront, som något *genom* tiderna, som ett kulturutbyte mellan ett då och ett nu. Och likväl är detta slags kulturutbyte något som ägt rum alltsedan skrivkonsten uppfanns. Den civiliserade människan har alltid varit nyfiken på hur tidigare släkten framlevt sina liv och kanske speciellt vilka föreställningar och tankar man haft om livet och döden.

Nog är det säreget, för att nu än en gång ta Bibeln som exempel, att denna bok har kunnat få en sådan spridning i världen. Den utspelar sig inte bara i fjärran land, i ett avlågset Främre Orienten, den är också *tidsmässigt* fjärran. De äldsta delarna av Gamla Testamentet, Moseböckerna, kan – bara som en indikation – spåras till begynnelsen av det första årtusendet *före* vår tideräkningens början medan Nya Testamentets böcker naturligtvis har tillkommit *efter* samma tideräkningens början men likväl med sina nära tvåusen år på nacken är nog så gamla. Ålder till trots. Mänskligheten har generation efter generation ivrigt studerat texterna i sökandet efter sanning och existentiell vägledning. Detta har skett i form av språkligt studium av grundtexterna – för Gamla Testamentets del hebreiska och arameiska och för Nya Testamentets grekiska – och i form av översättningar.

På motsvarande sätt – för att nu ytterligare exemplifiera – har alla texter, främst grekiska och latinska, som har med Europas inhemska kulturarv, med Antiken, att göra blivit föremål för vetenskapligt studium. De har kommenterats, de har översatts till folkspråken, de har diskuterats och inspirerat till reflektion och nytänkande hos ständigt nya generationer.

Och – för att nu anknyta till Karim Rashids arabiska identitet, och med reservationen att arabiska språket måhända inte främst är att definiera som ett ”antikt” språk – nog kommer det som en överraskning för många svenskar att Europa står i kulturell tacksamhetsskuld till Medeltidens islamiska civilisation och till de arabiskspråkiga texter den frambragte. Detta är inte till äventyrs någon myt, som företrädesvis odlas av ”islamkramare” utan ett vetenskapligt verifierbart faktum. Således råder samstämmighet om att det medeltida Europa hämtade vetenskaplig och kulturell näring i kontakterna med det arabiska Spanien. Ja, än mer. Det finns en allmän uppfattning som säger att renässansens Europa var en direkt följd av dessa förbindelser. Arabiska texter översat-

ta till latin förmedlade inte bara det klassisk-grekiska arvet – direktkontakten med det antika Grekland hade under en viss tid gått förlorad i Europa – utan presenterade också originell islamisk vetenskap. Dessa gamla arabiska texter blir alltfört föremål för arabisters, kulturhistorikers och översättares intresse.

Summa summarum. Lika lite som geografiska avstånd sätter gränser för kulturutbyte, lika lite gör tidsmässiga avstånd det. Antika språk och de budskap de förmedlar är alltfört relevanta.

Kommer vi så till slutpunkten på skalan, till kategorin utdöda språk och till den skrift och de språk som är bärare av objektet för vårt särskilda intresse, Gilgamesheposet. De frågor, i nummerordning sju och åtta, som vi inledningsvis ställde, är som följer: ”Kan – för att driva frågan till sin spets – Mesopotamiens kilskrift ha något att förmedla som inte, både lättare och bättre, finns att få på Internet eller via något annat 2000-talsmedium? Kan lertavlor från Eufrat och Tigris ha en rimlig chans att tränga igenom det pansar av kulturell självtillräcklighet med vilket vi omgärdar oss?”

Medan de ovan nämnda, som ”antika” betecknade, språken hebreiska, grekiska och latin visserligen inte längre är talade språk i sin klassiska form (och därför med visst fog kan rubriceras som ”döda” språk), lever de ändå, på olika sätt och med sina specifika skrifttyper, vidare.

Ingen israel talar dagligdags klassisk hebreiska (med ett annat ord Bibelhebreiska) eftersom en komplicerad syntax – inte minst de s.k. konsekutivtempora – skulle skapa praktiska problem i ett modernt kommunikationssamhälle. Däremot händer det att klassisk hebreisk syntax användes som litterärt stilmedel inom ramen för israelisk hebreiska. Alla klassiska hebreiska ord finns till yttermera visso oförändrade med i ett komplett lexikon över modern hebreiska. Den hebreiska Bibeln – den storhet vi kallar Gamla Testamentet och judarna *Tanakh* – är som judendomens heliga skrift ett ständigt närvarande element i Israel och därmed i språket. Den skriftmässiga kontinuiteten finns också kvar; modern hebreiska använder samma alfabet som de gamla bibeltexterna. Till detta kan f.ö. läggas att klassisk hebreiska lämnat avsevärda spår efter sig som lånord i jiddisch och ladino, judarnas traditionella folkspråk i Tyskland och Östeuropa, respektive Spanien och Levanten. Även den hebreiska skriften har härvidlag kommit till användning.

Något liknande kan, *mutatis mutandis*, sägas om de antika språken grekiska och latin.

Ingen talar längre klassisk grekiska, inte ens i den form av grekiska som var hellenismens *lingua franca*, den s.k. *koiné*-grekiskan, på vilket Nya Testamentet är författat (och som fortfarande faktiskt är den Grekisk-ortodoxa kyrkans

nytestamentliga grundtext). Likväl är det lätt för var och en som studerat klassisk grekiska och *koiné* att känna igen ord och element i båda de former av modern grekiska som utvecklats, nämligen *dimotiki* (folkspråket) och *katharevousa* (det renade). Och det grekiska alfabetet är detsamma i dag som i klassisk tid (även om vissa förenklingar har gjorts avseende accenter och läsetecken). Slutligen kan påminnas om att grekiska alltfört gör sig påmint i de europeiska språken, inklusive det svenska, i form av lånord, speciellt inom vetenskapens domäner.

Inte heller talar någon klassiskt latin – om man bortser från entusiastiska latinister och, får man förmoda, kardinaler och lärda teologer i katolska kyrkan. Likväl tjänade latinet intill modern tid som både världsomspännande *lingua sacra* och som det lärda Europas gemensamma språkliga nämnare. Nog är det t.ex. märkligt att svensk vetenskaplig litteratur ända in på 1800-talet kunde avfattas på latin. Och även om Vatikanen själv inte riktigt insåg sin språkliga väktarroll när man i andra hälften av 1900-talet släppte kravet på latin som liturgiskt språk, kvarstår latinets betydelse i form av oräkneliga lånord i de europeiska folkspråken och som outsinlig källa för nybildningar.

Med Gilgamesheposets språk, sumeriska och akkadiska (sammelbeteckning för babyloniska och assyriska) förhåller det sig helt annorlunda. Språken är stendöda. Detsamma gäller kilskriften. Den är stendöd.

Vad betyder nu detta? Jo, att varken språken i fråga eller skriften har någon fortsättning. Detta till skillnad mot Främre Orientens andra flodkultur Egypten, vars språk fornegyptiskan – det kan följas under tre årtusenden f.Kr. – fick en organisk efterföljare i koptiskan, som än i dag (vid sidan av arabiska) är liturgiskt språk i Koptiska kyrkan. Vad gäller det forntida Egyptens skrift, hieroglyfskriften, är den liksom Mesopotamiens kilskrift försvunnen ur historien (om man inte räknar en handfull ortografiska tecken, som i starkt kursiverad form lagts till det grekiska alfabetet för att rättvisande kunna återge det koptiska språkets ljudsystem).

Men, invänder någon, har inte den forntida assyriskan bevarats hos de kristna assyrierna? De kallar ju både sitt kyrkospråk och sin dialekt för assyriska. Nej, så lyckosamt är det inte. Förhållandet är i stället det att den del av den syriska kyrkan som alternativt kallas den nestorianska eller Österns kyrka så fullständigt har valt den assyriska identiteten att den benämner sig själv den Assyriska kyrkan och sina bekännare som assyrier. (Ja, i realiteten som direkta ättlingar till de forna assyrierna.) Ingen må förtänka dessa kristna assyrier om de därför, i samklang med sin nationella identitet, också kallar sina språk för assyriska. Men såväl kyrkospråket som den dialekt assyrierna talar (den är

också alfabetiserad) är inte akkadiska utan olika former av arameiska – det senare i och för sig också ett av Främre Orientens antika språk.

Sumeriska och akkadiska, Mesopotamiens fornspråk, är liksom kilskriften avslutade storheter. De har en början och de har ett slut. Och det slutet inträffade före vår egen tideräknings början. Men blir texterna mindre viktiga för det, blir innehållet mindre angeläget?

Nej, snarare tvärtom.

Det faktum att kilskriftstexterna i Mesopotamien (liksom hieroglyftstexterna i Egypten) för oss tillbaka ända till begynnelsen av människans förmåga att detaljerat berätta om sig själv och sitt liv gör dem naturligtvis till högaktuellt stoff för alla kommande släkten.

Visserligen är det en riktig iakttagelse att tiderna förändras – *Tempora mutantur ...* – och att den civilisatoriska fernissa som i varje tid täcker människan skiftar form och karaktär i takt med den. Naturligtvis skiljer sig de yttre omständigheterna, i vilka Gilgamesh och hans samtida levde, från de yttre omständigheter i vilka människan lever i dag.

Men det räcker med att bara gå femtio år tillbaka i tiden för att se att det Sverige vi i dag lever i på en rad punkter radikalt skiljer sig från femtioalets. Accelererande framsteg inom vetenskap och teknik, inte minst på elektronikkens område, har i långa stycken revolutionerat människans vardag. Satelliter som kretsar kring jordklotet har gjort att vi i tv-soffan kan följa allt som sker i andra världsdelar i samma stund som det händer. Med hjälp av datorer och Internet – numera var mans egendom – kommunicerar vi direkt med hela världen och har på ”nätet” tillgång till en ocean av information. Till normaliteten hör också att vi rent konkret – flygtekniken kommer där till vår hjälp – kan förflytta oss från hemadressen till de mest exotiska platser på jorden. Samtidigt har vi på det sociala planet byggt upp ett samhälle som, genomsyrat av lagar och förordningar, paragrafmässigt reglerar den enskilda människans rättigheter och plikter. Och så vidare.

Så sant som det är sagt: *Tempora mutantur, nos et mutamur in illis*, ”Tiderna förändras, och vi förändras med dem”. Landvinningar inom vetenskap och teknik liksom långt drivna samhällsbyggnadssystem för mycket gott med sig men blir samtidigt till styrmekanismer för vårt tänkande, en kulturell referensram, som håller oss i ett fast grepp.

Tusentals år ligger mellan kilskriftstexterna och vår egen tid. Självfallet – för att nu relatera till frågeställningen – kan de inte tävla med Internet eller andra 2000-talsmedia som aktuell och allomfattande informationskälla. En återfödd kung Gilgamesh från Uruk i Mesopotamien skulle sannolikt titta storögt på

modernitetens alla attribut, måhända tolka dem som magi eller något som gudarna lekt fram. Vad lertavlor från forntiden har att erbjuda ligger på ett annat plan.

Av en händelse kom det planet, den dimensionen, att aktualiseras genom naturkatastrofen annandag jul 2004. Den dagen avslöjade obarmhärtigt det bedrägliga i normalitetens evangelium. Föreställningen om en oföränderlig paradistillvaro slogs i bitar. Den moderna tidens doktrin att människan måste ha kontroll över sitt liv fick sig ett grundskott. Chockbudskapet som kablades över världen var gammalt nog men förträngt: *Memento mori!* Kom ihåg att du är dödlig!

Nog är det en ödets ironi att tsunamin i Indiska Oceanen skulle ge ett ansikte åt den flodvåg som omtalas i Gilgamesheposet och Gamla Testamentet, den flodvåg som sägs ha dränkt allt levande utom en enda man och hans familj. Och nog är det förunderligt att själva tematiken i Gilgamesheposet så väl kan appliceras på tsunamikatastrofen och dess efterspel. Från livsglädje till förtvivlan, från den oreflekterade glädjen att vara tillsammans med nära och kära till den bittra sanningen att den som stod en nära, den man höll kär – Enkidu! – för evigt rycks bort. Från nattsvart sorg till sökandet efter en högre mening. Från resignation inför livets förgänglighet till insikten att endast och allenast detta liv står till buds. Det är bräckligt, ja, men måste därför levas väl. Hos Gilgamesh föds en ny kunskap. Han ”såg Djupet” och uppnår *visbet* – ett ord och en egenskap som i vårt moderna samhälle förlorat sin mening men som i Främre Orientens civilisationer traditionellt varit slutmålet för människans själsliga utveckling.

Det är i detta perspektiv – nutidsmänniskan avskalad all sin modernitet, människan i sin sårbarhet – som det mångtusenåriga Gilgamesheposet har sin styrka, som ”lertavlor från Eufkrat och Tigris”, har något att ge. Och detta något är ekot från forntiden, tidigare släktens livserfarenhet, deras andliga arv till oss som lever i dag. Här finns uppmuntran, tröst och vägledning att få för var och en som vågar lätta på det skyddshölje vi omger oss med, det skal vi kallat vårt ”pansar av kulturell självtillräcklighet”.

Gilgamesheposet tillhör världslitteraturen. Ja, men vad är det egentligen som gör en litterär text universell? Svaret är: När varje individ på jordklotet, oberoende av tid, plats och miljö, kan spegla sig i texten och känna igen sig.

Det finns all anledning att vara tacksam mot Karim Rashid, Sven Kristerson och Fredrik Myhr för att de spejlat långt tillbaka i tiden och med sin musikteaterföreställning *Gilgamesh – han som vägrade dö* lyft fram det för människan evigt avgörande.

Erland Lagerroth

Tillstånd eller process

Två sätt att förstå världen

Ett nytt slags vetenskap

REDAN THOMAS KUHN visade 1962 att ”vetenskap” inte är något så självklart som man föreställt sig. Det kan finnas olika former av vetenskap, olika slag av ”paradigm”. Sedan dess har åtskilliga sådana framträtt, men kanske aldrig med så absoluta anspråk som i *A New Kind of Science* av Stephen Wolfram från 2002 (Wolfram Media, Inc.). Det är en bok på 1 280 sidor i stort format, varav 350 finstilla sidor noter och 80 dito register. En stor del är visserligen bilder, men dessa bilder har kostat mer arbete än texten. Författaren meddelar att han arbetat i tjugo år på projektet, att han skrivit på det i tio år, att han finansierat det med den kommersiella framgången med sitt datorprogram *Mathematica* och att han under arbetet har utfört mer än en miljon miljarder datoroperationer (ix–xiv, 17–22). Han saknar inte självkänsla.

Boken blev också föremål för stor uppmärksamhet – även i Sverige – när den kom ut 2002, något man lätt kan övertyga sig om på internet. Där kan man också finna bokens egen (!) hemsida <http://www.wolframscience.com/>, där man bl.a. kan läsa och skriva ut hela boken. Trots sitt omfång och pris har den sålts i mer än 150 000 exemplar. Wolfram själv är född 1959 i London och doktorerade vid 20 års ålder i teoretisk fysik vid Caltech. Andra stationer på hans akademiska bana var Princeton och University of Illinois. Vid det sista var han professor i fysik, matematik och datorvetenskap (www.stephenwolfram.com). Nu är han chef för ett eget vittspännande företag: <http://www.wolfram.com/company/>.

Hans kompetens är alltså inte begränsad till någon enskild disciplin, utan han rör sig snarare inom vad som betecknats som *General Science*. (Själv talar

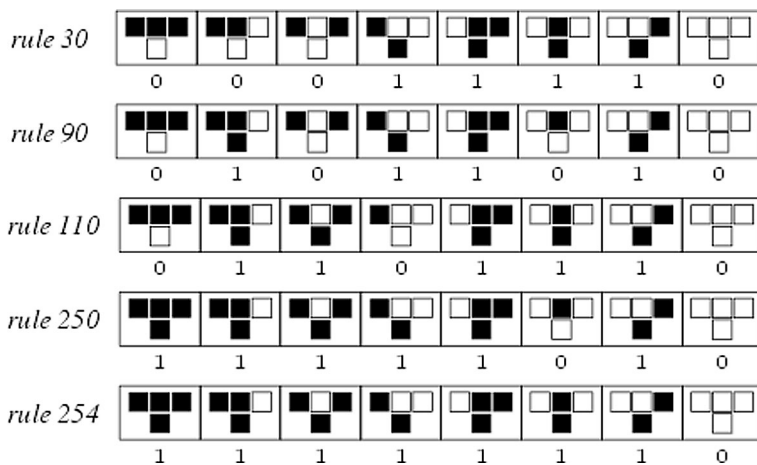
han i förordet till sin bok om "basic science and fundamental issues".) Det är också området för denna studie. Själv har jag närmat mig det från litteraturvetenskap, filosofi och en allmänorientering i naturvetenskap, grundad i en studentexamen med fysik, kemi och specialmatematik. Vad gäller själva synsättet kan det dock sägas att en humanist här granskar ett naturvetenskapligt projekt.

Det kan aldrig bli fråga om att presentera boken i dess helhet, något som den heller inte inbjuder till: efter den första överraskningseffekten blir den så småningom lite tråkig eller i varje fall långdragen, när det nya slaget av vetenskap, ofta med avancerad matematik, skall tillämpas på alla former av natur och mänskligt tänkande. Jag har därför valt att dröja vid det som tyckts mig särskilt viktigt men ändå söka täcka gången genom boken. (En skicklig sammanfattning av boken och dess resultat kan läsas på s. 1–7.)

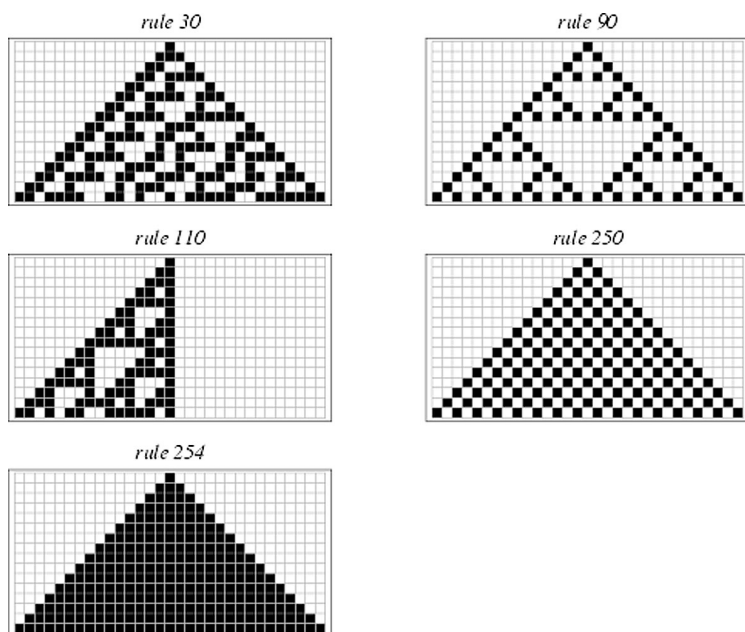
Men onekligen har Stephen Wolfram hittat något nytt och intressant. Och för detta har han två förutsättningar. Dels *datorn* som han tydligt behärskar till fulländning. (Han konstaterar själv (42) att förnyelser i vetenskapen gärna kommer med nya tekniska hjälpmedel som teleskopet och mikroskopet – och nu alltså datorn.) Dels *cellautomaten*, ett ruttmönster à la schackbräde eller korsord, där rutor färgas svarta eller vita rad för rad efter vissa regler. Det sista låter enkelt till primitivt, men det visar sig att om man spelar igenom "program" med sådana regler på datorn, kan man få de mest häpnadsväckande resultat. Man kan, menar Wolfram finna fram till "ett nytt slags vetenskap".

Cellautomater – ett märkligt arbetsredskap

Här nedan visas fem exempel på sådana program i Wolframs bok, varvid reglerna som styr dessa framgår av de inledande fem vågräta dubbelraderna (uppställningen tagen från hemsidan ovan). Grundregeln är att färgen (svart eller vitt) på rutorna i första raden bestämmer färgen på rutorna i andra raden osv. Det är de *tre* rutorna närmast ovanför som räknas. Alltså för regel 30 i ordning från vänster: vit blir rutan i andra raden om de tre rutorna närmast ovanför är svarta, om de två rakt ovanför respektive t.v. är svarta, om rutorna ovan t.v. och t.h. är svarta och om (sista fallet) alla tre ovan är vita. Svart blir den i de återstående fyra fallen. Hela tiden är det som synes rutan rakt ovanför och dess två grannar till vänster och höger som bestämmer färgen på varje enskild ruta i andra raden. Det hela förstås nog lättast, om man börjar nerifrån den ensamma rutan och studerar vilka konstellationer ovanför som gör den svart eller vit.

Copyright för bilderna här och i fortsättningen: Stephen Wolfram, U.C. De publiceras med vederbörligt tillstånd.

Men ”spelet” drivs hela tiden neråt från första raden till andra till tredje osv. Det kan göras för hand men tar då lång tid och ger förmodligen huvudvärk. Men med en rätt inprogrammerad dator rinner mönster som de följande lätt ut över raderna.

Det kan tyckas som om det vore en lite barnslig lek att spela igenom sådana program, men en fördel är att resultatet omedelbart blir synligt. Och Wolfram visar att om man gör det med hjälp av datorn och på så vis kan driva processen i hundratals, ja tusentals steg, så blir det något helt annat. Den här metoden har också bestämda fördelar framför den traditionella i naturvetenskapen. Man behöver inte veta i förväg vad slags beteende som kan inträffa, och det gör det möjligt att upptäcka helt nya, oväntade fenomen. Experiment med system i naturen blir sällan helt precisa, därför att det normalt är omöjligt att arrangera och mäta med perfekt precision. Men för Wolframs datorexperiment finns inga sådana inskränkningar. De omfattar program, vilkas regler och utgångsläge kan specificeras med perfekt precision, och de fungerar därför på precis samma sätt när och var de än körs. Metoden kombinerar det bästa i teori och praktik: resultaten har den precision och klarhet man förväntar sig av teoretiska och matematiska utsagor, samtidigt som de har vunnits på rent empirisk väg. (109)

Men metoden har också en annan fördel som Wolfram aldrig riktigt tycks fokusera. I och med att den inte, som den traditionella (natur)vetenskapen, arbetar med analys och reduktion utan med att spela igenom och följa upp hur program med olika regler fortlöpande utvecklar sig, kommer den av sig själv att fokusera, inte *bestånd* utan *utveckling*, inte *tillstånd* utan *process*, inte *världen i befintligt skick* utan *i rörelse och förändring*. Varvid bör tilläggas att tillståndet kan vara ett tillstånd av regelbunden rörelse (solsystemet!), medan processen är en utveckling mot något annat och nytt, en förändring. Det är fråga om en helt annan utgångspunkt, ett tekniskt grepp som i själva verket för med sig en annan världssyn. Wolframs nya vetenskap blir därmed en viktig komplettering till den traditionella naturvetenskapen, byggd på matematiska ekvationer som utsäger att tillståndet är detsamma på båda sidor likhetstecknet. (Undantag från traditionen finns naturligtvis som Lyells geologi och Darwins utvecklingslära – det var därför dessa blev så omskakande för tankelivet.)

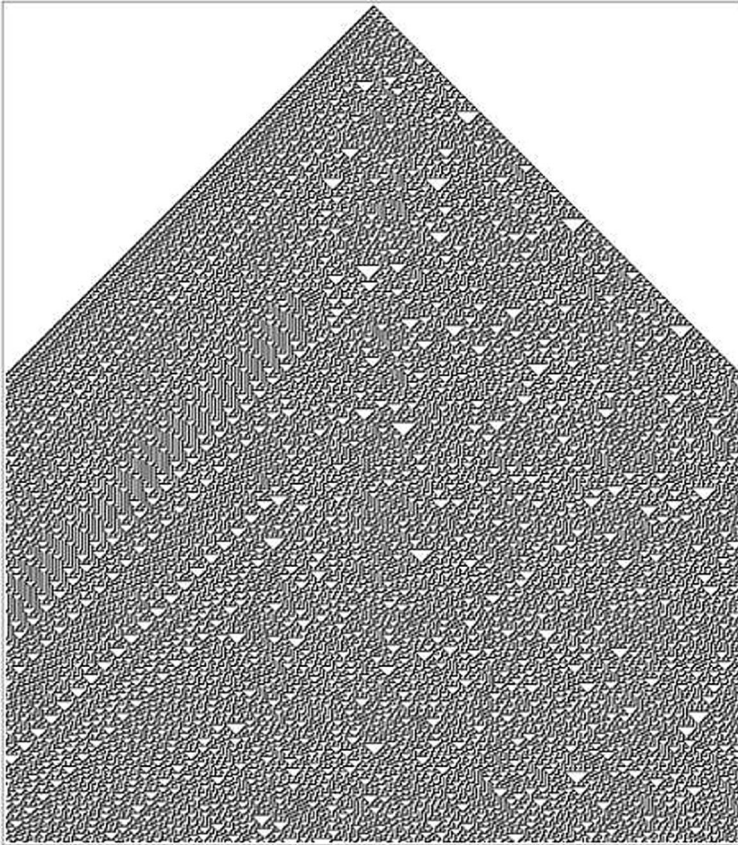
De överraskande resultaten nås naturligtvis inte med de regler och program som ger de mest regelbundna figurerna (254 och 250), men så mycket mer med de andra, i synnerhet reglerna 30 och 110. Dem har Wolfram kommit fram till efter mycket sökande, och det visar sig att de ger så komplexa resultat, att de är omöjliga att förutsäga (se figurerna nedan). Och att observera är att regler-

na i dessa är *lika enkla* som i de andra och utgångspunkten *lika enkel*: en enda svart ruta på första raden. De enklaste förutsättningar kan alltså leda till de mest komplexa resultat. Detta är Wolframs stora fynd, och på det bygger han sin nya vetenskap. Han menar att detta är det grundläggande fenomen som svarar för det mesta av den komplexitet vi ser i naturen.

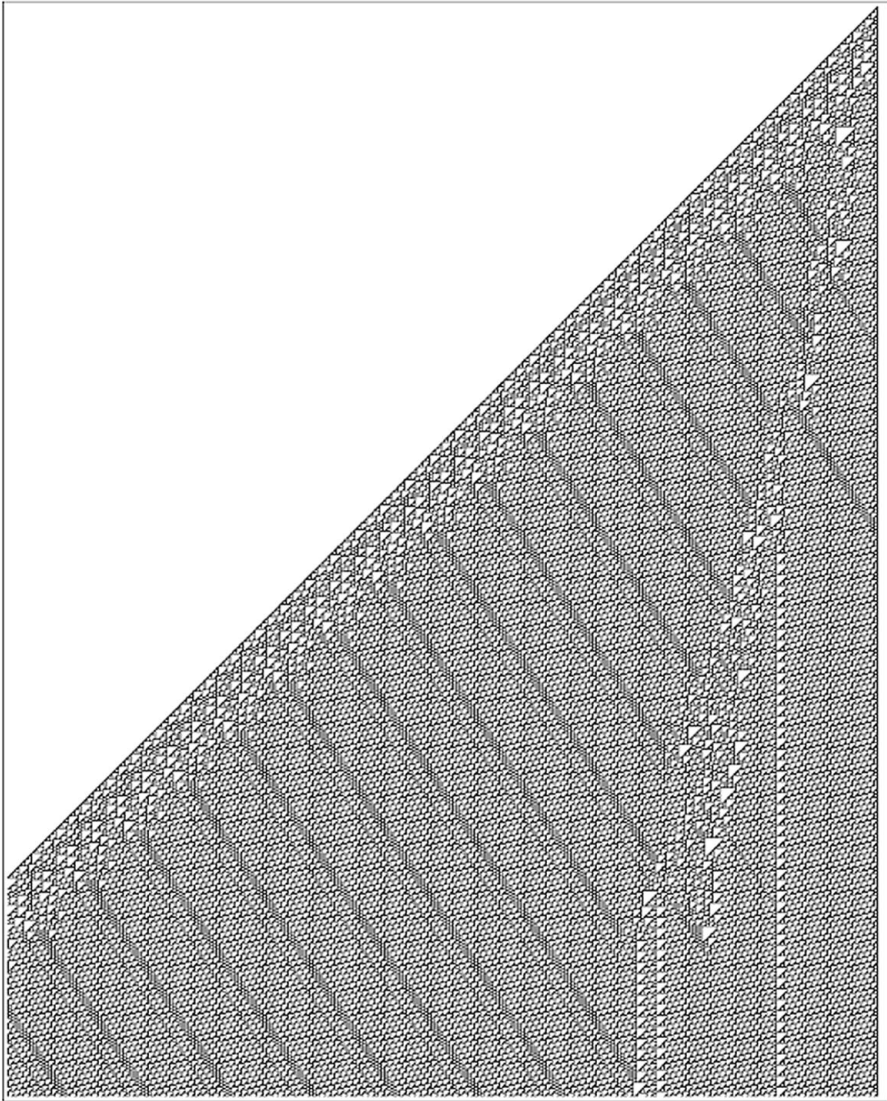
Så blir alltså Wolframs nya vetenskap en vetenskap om världen, inte som *tillstånd* utan som *process*.

Femhundra steg i utvecklingen av regel 30 (s. 29. På s. 30 redovisas 1500 steg utan att någon övergripande regelbundenhet framträder):

700 steg i utvecklingen av regel 110 (s. 33. Figuren fortsätter på s. 34–38 upp till 3 200 steg, varvid en enklare struktur, som upprepar sig, framträder vid 2 780 steg):

I båda figurerna kan man iaktta vissa regelbundenheter i vänstra delen av figuren, medan den högra ter sig helt ostrukturerad; i regel 110 genomkorsas den dock av de märkliga pärlbanden uppifrån och ner. Det mest bisarra är kanske hur föga man i båda fallen kan se spår av de regler som använts för att producera dem. Det finns ingen realistisk väg att förutse vad som skall hända liksom heller inte, å andra sidan, att från resultatet sluta sig till programregeln.

Men om man gör experimenten på datorn, så är det ”lätt att finna ut vad som verkligen händer – och i själva verket börja processen att utforska en helt ny värld av märkliga fenomen som hör samman med enkla program” (39).

Detta går emot den grundläggande intuition som har skapats av vår erfarenhet att något som ser komplicerat ut också måste ha kommit till på ett komplicerat sätt. En erfarenhet som härrör från byggande och ingenjörskonst, där man undvikit att komma i kontakt med system som de just förevisade. För normalt utgår vi från ett sådant uppförande som vi vill ha och sedan försöker vi konstruera system som betar sig så, system som vi kan förstå, förutsäga och dra nytta av.

Men naturen opererar inte under sådana begränsningar. Så det finns ingenting som förhindrar att system som de just behandlade kan dyka upp. Och en av slutsatserna av Wolframs stora bok är att ”sådana system i själva verket är mycket vanliga i naturen”. Det behövs därför *ett helt nytt slag av intuition*, något Wolfram vill utveckla genom sin bok. Och det enda sättet att skapa en sådan intuition är att göra en lång rad experiment, något Wolfram i fortsättningen av sin bok excellerar i, både i cellautomater och i andra slag av system (41).

(Det är intressant att se att Wolfram gärna använder sig av begreppet ’intuition’. Hos honom grundar sig alltså intuitionen på många, gärna konkreta erfarenheter; den är rationell men inte medveten.)

Men varför har upptäckter som dessa inte gjorts tidigare, frågar sig Wolfram. Under antiken tycks man bara ha arbetat med vanlig geometri och aritmetik, och dessa kunde inte fånga naturens komplexitet. Man började därför tro att sådant låg bortom mänsklig förståelseförmåga. Skapandet av differentiakalkylen på 1600-talet gjorde det emellertid möjligt att återge fenomen i den naturliga världen. Men det gjordes med sofistikerade regler baserade på matematiska ekvationer, vilket skapade en föreställning om att enklare regler inte skulle vara användbara. De spektakulära framgångarna inom fysiken på 1900-talet med sådana ekvationer ingav sedan tanken att alla aspekter av naturen så småningom skulle kunna förklaras på detta sätt. Men en matematisk ekvation innebär ju att ett likhetsförhållande upprättas. Och på den vägen kan man bara klarlägga just förhållanden, tillstånd – även sådana, naturligtvis, som innebär rörelse som solsystemet –, inte system som utvecklar sig till nya konfigurationer.

När datorerna sedan kom, breddades möjligheterna för kalkyler, men datorerna tycktes inte kunna ge några nya insikter i vetenskapens fundamenta. Vad man inte förstod var emellertid att datorer inte är begränsade till att arbeta ut konsekvenser av matematiska ekvationer. Det är i själva verket mycket lättare

att med dem hantera system sådana som cellautomater. (368) Och det har Wolfram alltså hängett sig åt under decennier och därmed utvecklat en ny intuition som säger att program, system, med enkla regler kan ge synnerligen komplexa resultat.

Betydelsen av saken är han färdig att formulera redan helt i början av sin bok (s. 2 och 3). Det har länge uppfattats som det största mysteriet i naturens värld att naturen till synes så utan ansträngning skapar så mycket som framstår så komplext. Det kunde ju ha varit så att den mestadels hade framträtt i former som vi uppfattar som enkla: fyrkanter och cirklar osv. I stället konfronteras vi överallt med en så oerhörd komplexitet, att det i historien oftast har tagits för givet att den bara kan vara ett verk av ett övernaturligt väsen. (Jfr 828)

Komplexitetens universalitet

Så långt har Wolfram bara arbetat med ett mindre antal cellautomater. Frågan är nu vilken bäring hans fynd har. Är det bara dessa som producerar sådana resultat? Eller är de vanliga i alla sorters system och program? För att utröna den saken undersöker han en hel rad av program. För det första andra slag av cellautomater (det finns 256 olika med den sortens regler som illustrerats ovan, av vilka 10 ger sådana komplexa resultat som regel 30 och 110 (s. 53, 58). För det andra cellautomater med tre färger (vitt, grått och svart). Och vidare mobila automater, ”Turing-maskiner”, substitutionsystem, ”tag systems”, ”register machines” och symboliska system.

Principen är att steg för steg utesluta sådana egenskaper som är speciella för de cellautomater som undersöktes först. Och det visar sig nu att detta inte betyder mycket. För varje enskilt system som prövas visar sig kunna åstadkomma samma slags komplexitet. ”Detta tyder på att komplexitetens fenomen i själva verket är helt universellt – och alldeles oberoende av detaljerna i det speciella systemet.” Även när program ”har helt olika underliggande regler kan deras allmänna beteende vara märkligt likartat”. I de flesta fall kommer de viktiga dragen i detta beteende att visa sig vara de som vi redan har sett. Detta ger oss möjlighet att göra grundläggande konstateranden om hur olika slag av system kommer att uppträda. (105 ff.; vidare 109 f., 322, 366 ff., 379, 719)

Och den avgörande punkten är att jag tror att denna universalitet inte bara sträcker sig till enkla program utan också till system i naturen. Det betyder därför att det inte skulle betyda mycket om komponenterna i ett system är verkliga molekyler eller idealiserade svarta och vita celler; det allmänna beteende som framkallas skulle uppvisa samma universella drag (298).

De avgörande ingredienserna för vad som behövs för komplexitet tycks alltså vara närvarande redan vid mycket enkla regler, och ingenting fundamentalt nytt tycks hända, när reglerna görs mer komplexa. Inte heller när startsituationen görs mer komplicerad och slumpartad (223 ff.). Över en viss tröskel, som alltså ligger mycket lågt, är systemens sätt att bete sig universella och nästan oberoende av detaljerna i de underliggande reglerna (105, 4). Det är detta som gör det möjligt för Wolfram att utveckla en sammanhängande ny vetenskap sådan som han beskriver i sin bok. En ny vetenskap som torde ha en del gemensamt med den nya vetenskap som Gregory Bateson rörde sig mot under devisen ”Mönstret som förenar”.¹

Tre källor till ”slump”

Med detta har Wolfram lagt grunden för sin nya vetenskap, och därefter vidtar en rad tillämpningsövningar. När det gällde de olika programmens tendens att ge invecklade resultat, talar Wolfram genomgående om ”komplexitet”, men när det nu kommer till förhållanden i naturen och världen, byts detta ut mot ”slump” eller ”slumpbeteende” (*randomness*). Såvitt jag förstår beror detta på att Wolfram på vanligt scientistiskt sätt utgår från att världen är lagbunden, blott att resultaten ibland blir så invecklade, att de kan te sig slumpartade (*apparent randomness*). På liknande sätt talar han senare om ”*apparent free will*”, fri vilja – men bara till synes. I detta avseende har han alltså *inte* frigjort sig från den traditionella (natur)vetenskapen utan godtar kritiklöst dess stängda deterministiska världsbild.

Man kan jämföra med en annan stor nyskapare på tankelivets område, Ken Wilber, som ger ”andligheten” en stor plats i sin nya vetenskap, och därmed ger oss en värld av helt annan rymd.² I motsats till Wilber tycks Wolfram inte ha någon *filosofisk* läggning (och ännu mindre naturligtvis någon *religiös*). Han är datatekniker, matematiker, uppfinnare och upptäckare, som enbart arbetar på bottenvåningen. Han är en nytänkare av samma kynne som Galilei, Newton, Edison och Douglas Hofstadter.³

Wolfram börjar emellertid med en viktig, kanske avgörande distinktion (299–326). Varifrån kommer dessa inslag av ”slump” i ”programmets” utveckling? Han urskiljer tre källor: omgivningen, utgångspunkten och inre förhållanden i systemen. Han diskuterar exempel på de två första fallen men stannar för att det sista är det viktigaste och vanligaste, ”slump” ”framkommen internt inuti systemen”. ”Systemets utveckling producerar internt [...] beteende som i många avseenden tycks slumpmässigt” (315).

Den ”komplexitet”, som visat sig omöjlig att förutsäga, tycks alltså oftast ha framkommit internt, dvs. genom *interna relationer och rörelser mellan delarna i systemet*. Men Wolfram fokuserar sedan inte särskilt på detta, kanske beroende på att det är svårare att föreställa sig interna rörelser mellan cellerna i ”cellautomaten” än i systemen ute i naturen. Men det är ju här vi har förklaringen till att *helheten är mer än summan av delarna*, till *självorganisationen* i naturen, till den plötsliga ”*emergensen*” av fenomen som kan kullkasta de mest ambitiösa försök att förutse händelsernas gång.

Mekanismer i program och i naturen

Efter distinktionen mellan de tre orsakerna till ”slumpbeteende” begrundar Wolfram hur ”mekanismer” i program, sådana som dem han har arbetat med och byggt sin nya form av vetenskap på, förhåller sig till mekanismer i naturen (kap. 7). Detta är naturligtvis den springande punkten, när hans resultat skall tillämpas på världen utanför datorn. Mig tycks det dock som om resultatet inte blir så imponerande. För det första tycks han aldrig begrundat själva kärnfrågan: Kan man verkligen säga att naturen och världen kommit till genom utvecklande av ”program”, sådana som dem han spelat med på datorn?

Vad han för det andra begrundar är uppkomsten av sådana fenomen som kontinuitet och diskontinuitet (ränderna på zebran!) och enkla mönster som enhetlighet, upprepning, kinesiska askar (*nesting*). Han får förvisso användning för sina program, men resultaten tycks rätt givna även utan dem.

Då blir det mer spännande i nästa kapitel (nr 8) ”Implications for Everyday Systems”, där han begrundar kristallers växt, brottytan då man bryter ett fast föremål, flöden av vätskor och luft med turbulens, elementära problem i biologin, växandet hos växter och djur, pigmenteringsmönster hos djur och till sist – helt kort – finansiella system.

Den kanske mest slående tillämpningsövningen gäller uppkomsten av snöflingor. Sådana kan ha högst intrikata former, men Wolfram har inga svårigheter att finna fram till program i sina cellautomater som producerar likartade former. Han förmår också peka på fysiska fenomen som förorsaker dessa märkliga former. Standardvetenskapen baserad på matematiska ekvationer och formler, har däremot aldrig lyckats förstå sig på sådana intrikata strukturer. För dessa ekvationer fungerar som avgränsningar som förhindrar upptäckten av den komplexitet som det här är fråga om (221, jfr 368 och 741).

Vad gäller flöden med turbulens har fysikaliska experiment visat att deras uppträdande är likartat antingen det gäller luft, vatten eller andra vätskor. Och

ändå består dessa av olika molekyler med helt olika egenskaper. Så länge antalet partiklar och deras rörelsemoment är tillräckliga, kommer beteendet att bli detsamma. Ett vackert exempel på komplexitet skapad genom interna relationer. Wolfram hittar också ett cellautomatprogram vars beteende liknar turbulens i flöden (376 ff.).

Om vad han kallar grundproblemet i biologin, uppkomsten av komplexiteten i biologiska system, för Wolfram ett långt resonemang som ifrågasätter den vanliga uppfattningen att denna uppkommit genom adaptation och naturligt urval (383–399). Slutsatsen blir att ”mycket av vad vi ser i biologin [...] nära överensstämmer med det typiska beteendet hos enkla program såsom vi har studerat dem i denna bok – med den huvudsakliga inskränkningsen att vissa aspekter kommer att bli utjämnade och förenklade genom verkningarna av det naturliga urvalet” (399). Detta överensstämmer väl med vad Brian Goodwin kommit fram till i sin bok *How the Leopard Changed Its Spots* (1994).⁴ I biologin ter det sig också mer naturligt att tänka i termer av program, för sådana kan ju tänkas tillhandahållas av det genetiska materialet hos organismen (383).

Om tillväxten hos växter och djur i form av förgreningar ut från en stam, utformningen av löv, olika slag av spiralarrangemang, uppkomsten av veck, fickor och slangar av olika slag hos djur förs det också långa, till synes sakkunniga resonemang, och slutsatsen blir att denna väldiga mångfald och komplexitet bäst förklaras som produkter av en uppsättning program med enkla men skiftande regler. Samma sak med pigmenteringen hos djur, men här kan Wolfram mycket pedagogiskt visa hur färgmönstret på snäckskal under tillväxten byggs upp en ”rad” i taget i relation till raden före. Stort närmare kan man inte komma förhållandena i en cellautomat.⁵

Det kan invändas åtskilligt mot Wolframs resonemang. De program från cellautomater som han lanserar överensstämmer aldrig *fullständigt* med de biologiska mönstren. Men det resonerar han om i kapitlets inledning: det är fråga om att föreslå *modeller* för de biologiska förhållandena, idealiseringar, abstrakta representationer, som bara fångar vissa aspekter av systemet, medan andra måste lämnas därhän såsom detaljer i molekylernas dynamik (366). Då är en annan svårighet värre: att med datorn ”köra” programmen var enkelt nog och gav exakta resultat. Men nu gäller det att gå den omvända vägen, från resultatet till dess upphov, och då gäller den svårighet som hela tiden funnits implicit i Wolframs resonemang: det går inte att från det mönster, som t.ex. reglerna 30 och 110 har producerat på bilderna ovan, *sluta sig till de regler de framkommit genom*. Därför får Wolfram ofta nöja sig med allmänna resonemang och omdömen.

Fysikens, varseblivningens och analysens grunder

Efter att ha undersökt naturens och vardagens system med hjälp av enkla program går Wolfram vidare till att göra detsamma, först med fysikens grunder (kap. 9) och sedan med varseblivningens och analysens (kap. 10).

Elementär fysik är ett område där traditionell matematik har firat sina största triumfer, konstaterar Wolfram. Men många problem är fortfarande olösta. Ofta kan, menar han, enkla program fånga det väsentliga i vad som händer – också där traditionella försök har misslyckats (433). Märklig är hans demonstration av att det finns begränsningar i giltigheten för termodynamikens andra lag, en lag som hittills betraktats som helig (441–457).

Enkla program används här som metaforer, sägs det. Men frågan ställs också om på någon nivå fysikaliska system opererar direkt i enlighet med reglerna för ett enkelt program. Det skulle kunna vara så, tänker sig Wolfram, att det under fysikens lagar ligger ett mycket enkelt program, från vilket alla lagar och ytterst all mångfald i universum utgår (434).

Detta sista är förvisso en djärv hypotes, och vad värre är: det förblir också så. Det stannar vid gissningar, antydningar, spekulationer (465–471). Själv har jag också svårt att få ut så mycket ur de många sidorna om fysikens grundbegrepp och -problem. Men kanske har jag här nått gränsen för min egen kompetens. Wolfram menar i varje fall att hans tanke på rummet som ett nätverk av förbindelser leder till nya idéer om ursprunget till gravitationen och den allmänna relativiteten, om elementarpartiklarnas egentliga natur och om kvantmekanikens giltighet. Nya idéer har han också om tiden. Givande också för mig är i varje fall hans översikter över sådana områdens historia: termodynamik 1 019 f., yttersta modeller för världen 1 024, mekanistiska modeller 1 026, elementarpartiklar 1 043 f., gravitation 1 047 f., kvantfenomen 1 056 ff.

I tre kapitel har Wolfram nu alltså diskuterat ”mekanismerna” bakom en mängd fenomen i naturen. ”Men när vi söker förklara vår faktiska upplevelse av naturens värld, behöver vi begrunda inte bara hur fenomen kommer till i naturen utan också hur vi iakttar och analyserar dessa fenomen”, heter det i upptakten till kapitel 10 ”Processes of Perception and Analysis”. ”För oundvikligen baseras våra upplevelser av naturens värld ytterst inte direkt på naturens beteende utan snarare på resultaten av vår varseblivning och analys av detta beteende.” (547)

Och så ställer han frågan: ”Vad är det varseblivning och analys gör?” Och svaret som ges är att de på olika sätt reducerar den oerhörda mängd data som vi ständigt bombarderas med i det dagliga livet, så att vi skall kunna hantera

och tillgodogöra oss dem. Detta demonstreras övertygande såväl i fråga om synen som hörseln (577–588).

Detta är, konstaterar Wolfram, en process motsatt den vi har studerat: inte starta med ett enkelt dataprogram och sedan se vilket beteende detta program kommer att utveckla, utan att starta från ett mönster, som vi observerar, och sedan försöka deducera fram vilken procedur eller vilket program som åstadkommit detta (548, 550).

Detta är väl på sätt och vis sant, men åtminstone i vardagstillvaron är vi nog nöjda med att få något slags ordning på vad vi iakttar, att strukturera upp det i enlighet med t.ex. fysikens, biologins eller språkets kategorier. Men Wolfram är bunden och fixerad vid sina erfarenheter från cellautomater, allt skall ses i belysning av dem. Hela vägen är det ett spel mellan hans förbluffande upptäckter av hur enkla regler kan ge komplicerade resultat och hur, å andra sidan, vägen från resultaten tillbaka till regeln är så mycket svårare. Utom för sådana regler som används i traditionell matematik (550).

Därför anser Wolfram det på sin plats att här begrunda både begreppen 'slump' och 'komplexitet', med resultatet att vi talar om slump och komplexitet, när vi inte kan upptäcka någon regelmässighet i vad vi iakttar. Men det hindrar inte, tänker sig Wolfram, att en främmande och högre form av varelse-blivning och analys, av intelligens, kanske hos en varelse från en annan planet, skulle kunna upptäcka en sådan ordning (550, 632–635, 836).

Därmed har han räddat den deterministiska värld, som han har gemensam med den traditionella vetenskap han annars kritiserar. Men hur vore det att i stället se och erkänna att världen kan vara komplex utan att det därför bakom finns något program av det slag Wolfram tänker på? Och utan att det är fråga om slump. Naturen, både den biologiska och den icke-biologiska, kan oberäkneligt skapa sig själv, och det utan människan som förmyndare. (Se mina *Världen och vetandet sjunger på nytt*, 1994, del II och *Nya tankar, nya världar*, 1999, s. 50–95; jfr också not 18 nedan.)

Återstår "analysen". Också här utgår Wolfram från sina mest avancerade cellautomater och kan därmed fastslå, att det inte finns någon analys- eller dekrypteringsmetod som kan rå på dem, i varje fall inte program enligt regel 30 (596, 606). Samma är fallet med traditionell matematik och matematiska formler (620).

Wolfram försöker sig också på att finna någon sorts enkelt program för det mänskliga tänkandet. Men här stannar det vid allmänna resonemang, antaganden och gissningar. Det hela rinner ut i sanden, liksom när det gällde funde-

ringarna kring en yttersta modell för universum (620–631, 465–471). Liksom tidigare kan man få mer behållning av den historiska översikten (1 099 f.).

Computation *som uträkning och utveckling.*

”All is computation”

Kapitel 11 heter ”The Notion of Computation”, vilket inte är så lätt att översätta. *Compute* betyder beräkna, räkna ut, men ordet är naturligtvis också relaterat till Wolframs ständiga arbetsinstrument *the computer*, datorn, från början en räknemaskin. I praktiken betyder begreppet i fortsättningen tydligen uträkning, beräkning, men också utveckling, i synnerhet med hjälp av datorn, alltså processen då datorn arbetar fram hur ett program, ett system, utvecklar sig.

Inte minst är det naturligtvis fråga om cellautomater. De har begåvats med en utgångssituation, motsvarande en uträknings *input*, medan systemets tillstånd efter si och så många steg motsvarar resultatet av en uträkning, dess *output*. Ett systems utvecklingsprocess ses alltså som en *uträkning*, även om det ”bara” är fråga om att systemet fortlöpande utvecklar sig i enlighet med sin regel (637, 715). På grund av den speciella betydelsen används här i fortsättningen delvis den engelska terminologin.

Meningen med detta är att kunna tala i helt abstrakta, generella termer om den ”uträkning” som görs, alldeles oberoende av vad det är för system det är fråga om. Man kan då, menar Wolfram, på ett enhetligt sätt diskutera system av olika slag och formulera principer som kan tillämpas på en mångfald sådana (638). I en not betecknar han rentav detta antagande som ”All is computation”, i paritet med tidigare idéer som ”Allt är eld” eller ”Allt är tal” eller ”Allt är atomer”. ”All is computation” bör betyda att alla *processer* i världen kan ses som ”uträkningar” i form av utvecklingsförlopp. (Men i en not på s. 1 125 medges att tanken naturligtvis inte är uttömmande, inte säger allt om denna världen.)

Det är ett stort grepp, avgörande för hela fortsättningen av Wolframs bok. Och det visar hur det just är *världen som process* som Wolfram undersöker. *Computation* är närmast en synonym till process, hämtad från *computorn* och dess ursprung räknemaskinen.

Först används detta grepp för att visa att en stor mängd system, långt fler än vad man trott, utmärks av *universalitet*. Här får emellertid också detta begrepp en vidare innebörd än tidigare. Det är inte längre (bara) fråga om ett likartat uppträdande av system oberoende av de ingående beståndsdelarnas art (se ovan s. 71 f.) utan i stället om att sådana system *kan programmeras* på oli-

ka sätt. Mönstret är naturligtvis datorn. ”Datorns hårdvara förblir oförändrad, men datorn kan programmeras för olika uppgifter genom att laddas med olika slags mjukvara” (642).

Samma förmåga har alla språk (och deras alfabeten), nämligen att man med deras hjälp kan uttrycka nästan allt (och översätta från språk till språk). Det är med andra ord ”möjligt att bygga universella system, vilkas grundkonstruktion förblir densamma men som kan fås att utföra olika uppgifter bara genom att programmeras på olika sätt.” (642 f.). Det är denna universalitet som främst intresserar Wolfram, vilket värtaligt framgår av hans index, där ”Universality (computational)” upptar nära nog en hel spalt, medan den ”enkla” universaliteten är svår att återfinna.

Att detta är en ny och mer speciell betydelse av ”universalitet” utsägs aldrig explicit, men i den väldiga notapparaten kan man finna en historik över universalitet i denna mening – en av de många historiska exposéer som bidrar till bokens värde och övertygar om Wolframs kvaliteter som forskare. Som tidigare exempel anförs här förutom språket också logiken och Leibniz försök att skapa ett universellt språk baserat på logik, vidare praktiska uppfinningar som det mekaniska pianot och Jacquards vävstol och system konstruerade av Gödel, Alonzo Church och Alan Turing m.fl. (1109 f.; jfr not till s. 717 på s. 1125)

Större delen av kapitel 11 kommer sedan att ägnas åt att visa hur vanligt det är med denna *computational universality* (719). Genom operationer så avancerade att de är svåra att förstå och därmed att kontrollera, anser sig Wolfram kunna visa, att den är mycket vanlig. Stora ansträngningar läggs ned på att visa att detta är fallet också med regel 110. Detta gäller dock inte de enklaste systemen med repetitiva, ”innästlade” eller additiva mönster, utan man måste passera ”universalitetströskeln”, som dock ligger lågt. När man passerat den finns det dock inget mer att vinna på ytterligare komplikation. Den uppsättning ”uträkningar”, som kan göras, förblir densamma, sägs det (674–691, 694, 713).

Jämbördighet hos olika slag av uträkningar och utvecklingsprocesser

Det tolfte och sista kapitlet heter ”The Principle of Computational Equivalence”. Här lyfter Wolfram vinsten av den stora operationen i kapitel 11. Det förhållandet att alla processer kan ses som ”uträkningar” (*computations*) gör det möjligt att jämföra dem inbördes. Detta gäller också processer i naturen, och ”reglerna” i det fallet är naturlagarna (716). När Wolfram nu anser sig ha visat att nästan alla processer som inte är påtagligt enkla, som alltså befinner sig över

”universalitetströskeln”, uppvisar något slag av *computational universality*, så följer därav enligt honom att de nått samma grad av sofistikerad. De kan ju ”översättas” till varandra. Och därmed är man framme vid principen om ”*computational equivalence*” (samma förmåga att genomföra ”uträkningar” eller att utveckla sig). “[...] nästan alla processer som inte är påtagligt enkla kan ses som ’uträkningar’ av samma komplikationsgrad” (717).

Wolfram är medveten om att han här har vågat sig långt ut:

Med den intuition som är förbunden med traditionell vetenskap [...] kan *the Principle of Computational Equivalence* tyckas nästan absurd. Men allt eftersom jag har utvecklat mer och mer intuition från upptäckterna i denna bok, har jag blivit mer och mer säker på att [denna] måste vara giltig.

Inte mer dock än att det hela, åtminstone ställvis, behandlas som ett försök, som något som skulle kunna vederläggas. Själv kan jag undra om han inte delvis gått fram genom cirkelbevis. Och han är beredd på att många kommer att vidhålla att vissa system är mindre sofistikerade, andra mer (726 ff.). Man kan också fråga sig hur man jämför olika slag av ”sofistisering” eller ”komplexitet”.

Radikaliteten i denna princip framgår av dess konsekvenser. För enligt den finns det också en övre gräns för sofistikerad av de ”uträkningar” som kan göras, de processer som utvecklar sig. Och nästan alla processer utom de som är påtagligt enkla uppnår i själva verket denna gräns (720 f.). Detta gäller, menar Wolfram, också mänskligt tänkande. Eller än mer, ”det mänskliga tänkandets grundmekanismer kommer till sist att visa sig korrespondera med ganska enkla uträkningsprocesser” (733; detta häftiga påstående har att göra med att Wolfram reducerar tänkandet till mekanismer i varseblivning och analys; se kap. 10). I en not medger han dock att ”fullständiga bevis för att mänskligt tänkande följer principen för *Computational Equivalence* kommer förmodligen bara gradvis” (1130).

Omöjligheten att reducera komplicerade utvecklingsprocesser

Efter dessa avancerade och problematiska idéer kommer Wolfram fram till tre begrepp, där han har mer fattbara och slående tankar: komplexitet, *computational irreducibility* och fri vilja. Genom att betrakta utvecklingsprocesser hos alla system som ”uträkningar” har han alltså skaffat sig möjlighet att jämföra dem inbördes. Och nu tar han det utmärkta greppet att jämföra sofistikerad i de system vi studerar med sofistikerad i de system som vi använder när vi studerar dem (736). Alltså varseblivning, analys, tänkande. I traditionell

vetenskap uppfattas de senare som så självklart överlägsna, att hänsyn inte behöver tas till dem. Men när nu Wolfram har visat att även system med enkla regler kan ge närmast oändligt komplicerade resultat, kommer saken i annat läge. Enligt den nya principen är komplikationsgraden i bästa fall densamma. Det är därför resultaten av sådana system som utvecklas av t.ex. regel 30 och 110 tycks oss så komplexa och svårförståeliga, menar Wolfram; vi är själva inte mer utvecklade än de.

Det intressantaste begreppet är *computational irreducibility*. När man ser tillbaka på de stora upptäckterna i naturvetenskapen, visar de sig vara märkligt likartade, konstaterar Wolfram. För på något plan baseras nästan alla på att finna sätt att reducera mängden uträkningar för att kunna förutse hur något visst system kommer att utveckla sig. Idén är att härleda en matematisk formel, som gör det möjligt att bestämma vad som skall hända utan att följa varje steg (737). Alltså en fiffig genväg. Mönsterexemplet är naturligtvis Newtons rörelselagar, som gör det möjligt att förutsäga himlakropparnas rörelser.

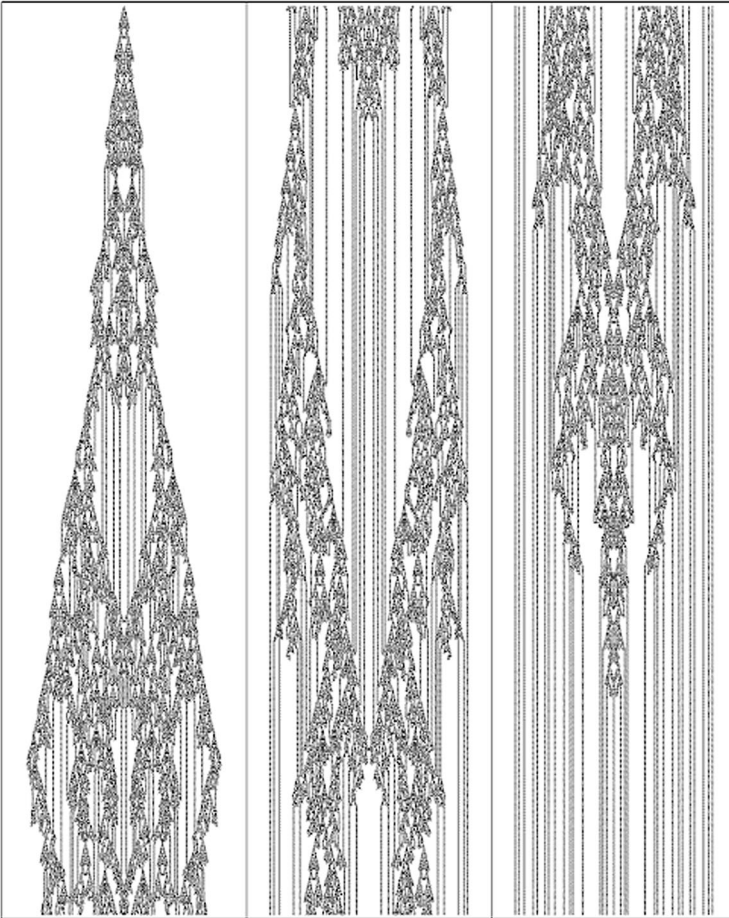
Men, skriver Wolfram, det som startade hans ansträngningar att utveckla ett nytt slags vetenskap var upptäckten att det finns många vanliga system, för vilka man aldrig funnit några matematiska formler. I förstone kan man tro att detta måste vara något temporärt problem, som kan lösas med tillräcklig skicklighet. Men genom att peka på några av sina mest komplexa cellautomater kan han visa att deras utveckling *aldrig* kan fångas i någon matematisk formel. De är *computationally irreducible* (737 f.). (De tre kolumnerna på den följande bilden från s. 70 skall läsas i följd från vänster till höger, *tillsammans* återger de 9 000 steg för en cellautomat med tre färger. I detta fall blir dock resultatet av processen klar efter 8 282 steg, där mönstret upplöser sig i 31 enkla strukturer som upprepar sig; jfr s. 740.)

Kaosteorin har tidigare pekat på att för att göra kompletta förutsägelser måste man ha komplett kunskap om begynnelsevillkoren. Men det är nu fråga om ett mycket mer grundläggande problem. För även om man har all information om hur ett system startar och arbetar, så ”kan det fortfarande krävas en icke reducerbar mängd arbete för att verkligen räkna ut dess utveckling” (739). Det vill säga det finns ingen genväg, ingen annan möjlighet än att låta processen själv ge svar på frågan. Man kan inte genom någon formel sluta sig till hur det skall gå, och man kan heller inte från det färdiga resultatet sluta sig till begynnelsevillkoren och den regel systemet har arbetat efter. Hela processen är *icke reducerbar*.

Om ett systems beteende är påtagligt enkelt (som t.ex. solsystemet), kan det alltid reduceras till något slags formel. Men i praktiskt taget alla andra fall är detta inte möjligt.

Och detta är, tror jag, den grundläggande orsaken till att traditionell teoretisk vetenskap aldrig har lyckats komma särskilt långt i fråga om att studera de flesta typer av system, vilkas beteende inte ytterst är ganska så enkelt. – För det avgörande är att [...] detta slags vetenskap alltid har försökt lita till matematisk reduktion. Och [...] hela dess idé att använda matematiska formler för att beskriva beteende har mening bara när beteendet kan reduceras matematiskt. – Så när sådan irreducibilitet föreligger, är det oundvikligt att den traditionella teoretiska vetenskapens vanliga metoder inte fungerar (714).

Här tycks mig Wolfram ha gjort en av sina mest ovedersägliga demonstrationer av den traditionella vetenskapens begränsning. Principen om icke-reducerbarhet tycks lika ovedersäglig som principen om likvärdighet kan tyckas problematisk.⁶

Och detta har upptäckts genom att själva utgångspunkten för Wolframs undersökning har varit att se världen inte som tillstånd eller bestånd, utan som *process*!

Men samtidigt finns här ett problem, som Wolfram inte tycks ha sett. Man kan visserligen inte förutsäga hur ett icke reducerbart system kommer att utveckla sig och inte heller från dess utvecklingsmönster sluta sig till den regel det fungerat efter. Men eftersom Wolframs hela nya vetenskap har växt fram ur utforskningen av cellautomater, förutsätter han utan vidare att alla system, liksom dessa, arbetar efter en *regel*, dvs. att hela världen är just *regel-bunden*. Han har tagit farväl av ekvationer och matematiska formler men bara för att i stället binda sig vid regler. Trots alla skillnader kan hans nya vetenskap därför på sätt och vis rymmas inom den gamla.

Men detta kan man inte ta för givet. Varför skulle världens mångfald och komplexitet nödvändigtvis ha framkommit genom processer styrda av regler, när man nu inte har möjlighet att finna dessa regler, allra minst den sista som Wolfram tänker sig styra det hela? Likheten med Guds-problematiken är påfallande: Gud finns, sägs det, men vi kan inte finna honom/henne/den/det. Wolframs arbetsinstrument, cellautomater, har inte bara fördelar utan också begränsningar. Även i hans nya vetenskap kan en tillvänjning fördunkla sikten. (Jämför Wolframs fåfänga försök att finna en enkel regel för tänkandet och se också not 18 nedan.)

Hur vanliga är då sådana icke reducerbara system? Wolfram vänder och vrider på frågan, men stannar inför att de är mycket vanliga, nämligen när det gäller system som inte har något enkelt beteende. ”I det förflutna har det normalt antagits att det inte finns någon slutlig gräns för vad vetenskapen kan förväntas göra.” Fram till en teori för allting. ”Men upptäckten av *computational irreducibility* låter nu förstå att detta i grunden aldrig kan hända och att det i själva verket inte kan finnas någon lätt teori för nära nog något beteende som tycks oss komplext.” (748)

Den fria viljan

Detta leder över till problemet med *den fria viljan*. ”Alltsedan antiken har det varit ett stort mysterium hur universum kan följa bestämda lagar medan vi som människor ändå ofta lyckas fatta beslut om hur vi ska handla på sätt som tycks helt fria från bestämda lagar”, framhåller Wolfram. Men genom begreppet *computational irreducibility* menar han sig nu ha funnit en förklaring på detta.

För vad detta fenomen innebär är att fastän ett system kan följa bestämda underliggande lagar, så kan dess allmänna beteende fortfarande ha aspekter som i grunden inte kan beskrivas genom fattbara [*reasonable*] lagar.

Och det är detta, tror jag, som är det yttersta upphovet till intrycket av [*apparent*] fri vilja. För även om alla komponenter i våra hjärnor förmodligen följer bestämda lagar, misstänker jag starkt att deras allmänna beteende motsvarar en *irreducible computation*, vars resultat i själva verket aldrig kan upptäckas genom fattbara lagar.

Traditionell vetenskap, fortsätter Wolfram, har gjort det mycket svårt att förstå hur detta kan ske. För normalt har man antagit att om man bara kan finna reglerna för delarna i ett system, kan man också förstå allt av vikt om systemet. Men Wolframs bok har visat att så inte alls är fallet.

För om ett system är *computationally irreducible*, innebär det att det i själva verket finns en påtaglig skillnad mellan de underliggande reglerna för systemet och dess allmänna beteende, relaterad till den icke reducerbara mängd av arbete som krävs för att gå från det ena till det andra (750 f.).

Wolfram tycker sig alltså ha löst den eviga gåtan med den fria viljan.⁷ Men det finns en svag punkt i hans resonemang: ”För även om alla komponenter i våra hjärnor förmodligen följer bestämda lagar...” Även om Wolfram – alla skillnader till trots – delar ”den traditionella vetenskapens” övertygelse att vi lever i en lagbunden värld, så inskjuter han här det lilla ordet ”förmodligen” (*presumably*). Alldeles säker på att komponenterna i våra hjärnor följer bestämda lagar är han alltså inte. Och i fortsättningen för han också resonemanget ett steg vidare: ”Och den kritiska punkten är att detta [intrycket av frihet] inträffar just *genom systemets inre utveckling* [...]. Och jag tror att det är detta slag av *inre process* [...] som primärt är ansvarigt för intrycket av frihet i våra hjärnors verksamhet” (kurs. här; 752). Javisst, den springande punkten är just relationerna mellan komponenterna, de *inre rörelserna* i systemet, den viktiga kategori som i dialektiken kallas ”interna relationer”.⁸

Som tidigare sagts fokuserar Wolfram inte denna sida av saken, men här pekar han alltså i alla fall på den. Och såvitt jag förstår kan delarna i ett stort och energirikt system (hjärnan!) bli så många, att de virvlar runt med en turbulens som gör systemet till något *helt annat* än den vanliga lagbundna värld som vi ser omkring oss – så långt den nu är lagbunden. Den som vill kan ju ”förmoda” att världen *inom oss* är lagbunden på samma sätt som den utanför, men det är i grunden ganska poänglöst, för att inte säga lite av fromleri i den gamla vetenskapens anda. För vad vet Wolfram om processerna i denna inre värld av 10 miljarder nervceller och än fler ömsesidiga förbindelser dem emellan?⁹ Det gäller här frågan om (*ny*)skapande, dvs. om ett annat och högre plan än determinismens enkla följd av orsak-verkan. (Skapar gör dock också andra självorganiserande system.)

Och ändå återstår naturligtvis det viktigaste: förhållandet mellan den fysiska hjärnan och medvetandet, själen, det andliga. Om kontaktpunkten mellan dessa båda sidor vet vi fortfarande ingenting bestämt, men det är ju tänkbart att det i denna inre dynamik eller turbulens kan finnas möjligheter för förbindelser med andliga kvaliteter som vilja och känsla, för att inte tala om att det kan vara fråga om identifikation.

Men Wolfram har alltså visat att det i systemprocesser, som inte kan reduceras till fattbara lagar, finns *utrymme* för fri vilja. Till detta kan läggas det känsliga beroende av utgångssituationen, som kan förvandla en fjärils vingslag i Brasilien till en tornado i Texas, liksom därtill den labila balansen när ett system i sin utveckling nått fram till en instabilitetströskel: liten tuva välter ofta stort lass, nöden har ingen lag, när nöden är som störst är hjälpen som närmast.¹⁰ Inom ramen för en till synes lagbunden värld finns alltså gott om utrymme för indeterminism/obestämbarhet och fri vilja! Naturvetenskapen är inte längre den betongklump av mekanistisk determinism som den en gång var eller åtminstone tycktes vara! Och än en gång, detta är resultat av att se världen, inte som tillstånd utan som process.

Konsekvenser för matematiken

De idéer som Wolfram har utvecklat medför, menar han, stora konsekvenser för matematiken och dess grundvalar. I början av 1900-talet trodde man att alla satser (*statements*) som kunde vara sanna eller falska också – inom ramen för varje rimligt (*reasonable*) axiomsystem, som t.ex. aritmetiken och geometrin – kunde *bevisas* vara sanna eller falska. Det tycktes inte finnas någon gräns för matematikens förmåga. Därför blev det en chock, när Gödel med sitt teorem 1931 visade att det inom varje bestämt axiomsystem måste finnas satser som inom ramen för det systemet inte kan visas vara sanna eller falska. Genom upptäckterna i hans egen bok, menar Wolfram, börjar nu detta att tyckas oundvikligt, nästan uppenbart (781 f.).

Genom dessa upptäckter tycks det nämligen framgå att sådana fall inte behöver vara extremt komplicerade utan kan vara ganska så enkla. Omöjligheten att avgöra och bevisa börjar inträffa så fort man går bortom den nivå, där det alltid är enkelt att finna svar.

Det visar sig också, menar Wolfram, att det på sätt och vis inte är något särskilt grundläggande med de axiomsystem som har använts inom matematiken – i själva verket finns andra system som lika väl kunde ha använts som grund och då gett upphov till andra slag av matematik. Och inom de områ-

den, som odlats, har det implicit funnits grundläggande begränsningar i vad som verkligen har studerats (816). ”När idéerna och metoderna i denna bok framgångsrikt har absorberats, kommer matematikens område, sådant det existerar i dag, att ses som ett litet och överraskande okarakteristiskt exempel på vad som verkligen är möjligt”, skriver Wolfram till sist med den självsäkerhet som präglar hela hans bok (823).

Intelligens och liv

I anslutning till sin ”Principle of Computational Equivalence” diskuterar Wolfram vad som skall förstås med ”intelligens” och ”liv”. Hur intelligens skall definieras har aldrig varit riktigt klart, menar han, men på senare tid har man antagit ”att det har något att göra med förmåga att utföra sofistikerade ’uträkningar’ [*computations*]. Och med traditionell intuition har det alltid tyckts högst rimligt att det krävts ett system så komplicerat som en människa för att uppvisa sådana förmågor – och att livets hela invecklade historia på jorden krävts för att frambringa ett sådant system.” (822).

Men med utvecklingen av datateknologin blev det klart att många av intelligensens drag kunde uppnås i system som inte är biologiska. Och en central upptäckt i Wolframs bok är att det inte behövs någonting så utvecklat för att få avancerad *computation*. Och principen för likvärdighet på detta område låter förstå att en stor uppsättning system – ”också sådana med mycket enkla underliggande regler” – uppnår samma grad av sofistikerad. Och så visar Wolfram att en rad av de egenskaper, som ansetts utmärka intelligens, kan uppnås i system, som vi inte skulle kalla intelligenta. Till exempel inlärning och minne, anpassning och förmåga att handskas med abstraktioner. Det tycks inte finnas någon hållbar logisk definition av intelligens, utan vi får nöja oss med att peka på specifika drag i mänsklig intelligens.

Så är vi där igen med Wolframs tendens att se komplexiteten utanför människan som lika stor som den inom henne. Och nu är jag kanske mer beredd att ge honom rätt. Om man nämligen tänker på den del av ”yttrevärlden” som finns *inom* människan, det vill säga hennes *kropp*. Den tillhör visserligen biologin, men inte den del av människan, där intelligensen tänks ha sitt säte. Och jag erinrar mig en amerikansk fysiolog som var klok nog att säga, att han hellre skulle vilja bli satt att styra en jumbojet än sin egen lever – trots sin sakkunskap eller kanske snarare just på grund av den.¹¹ Levern är duktigare än fysiologen, dvs. duktigare än hans medvetna intellektuella jag. Och så är det också t.ex. med hjärtat.

Javisst, ju mer man lär känna och förstå sin egen kropp, dess mer faller man i beundran inför dess oerhörda begåvning, den nästan besjälade *samverkan* mellan kroppens alla organ. Men också icke-biologiska system kan vara avancerade nog, och från engelskan rapporterar Wolfram, att man säger att vädret "has a mind of its own".¹² Men det tycks ju också Jorden som ekosystem ha, därav teorin om Jorden som en organism, "Gaia", efter den grekiska jordgudinnan. Liksom också tanken på Gud som "the Mind of Nature".¹³ Det är naturligtvis svårt att jämföra med vad som finns i den mänskliga "själen" och dess sätt att fungera, men just därför förefaller det ganska vist, att som Wolfram tala om *the principle of computational equivalence*.

Detta skulle också kunna vara ett sätt att övervinna dualismen från Descartes. Världen har utvecklat sig till samma grad av komplexitet och sofistisering i det "materiella" som i det "andliga", och de båda sidorna står alltså varandra närmare än vi inbillar oss till vardags. Skillnaden skulle kunna vara att materiella system fungerar med hjälp av feed back och metabolism, medan andliga är medvetna och rationella (eller omedvetna och meditativa). Feed back är för övrigt ett fenomen som intelligensen inte förmår handskas med: man kan inte lära sig cykla genom medvetna beslut och rationella handlingar, inte heller stå och gå.

På vägen söker Wolfram också definiera begreppet 'liv', och det gör han på ett sätt som är på en gång mer kritiskt och konstruktivt än något annat jag stött på.¹⁴ "Det fanns en tid", skriver han,

när man tänkte att praktiskt taget varje system, som rör sig spontant och reagerar på stimuli, måste vara levande. Men med utvecklingen av maskiner med sensorer [...] blev det klart att detta inte var korrekt. Arbeten inom termodynamiken ledde till tanken att levande system kanske kunde definieras genom sin förmåga att ta oorganiserat materiel och spontant organisera det – vanligen inkorporera det med sin egen struktur. Ändå gör alla slags icke-levande system – från kristaller till lågor – också detta. Och kapitel 6 visade att självorganisation i själva verket är ytterligt vanlig t o m bland system med enkla regler.

Ett slag trodde man att liv kanske kunde definieras genom sin förmåga till självreproduktion. Men på 1950-talet konstruerades abstrakta datorsystem som också hade denna förmåga. Det tycktes visserligen som om de behövde högst komplexa regler [...]. Men faktum är att sådan komplexitet inte alls är nödvändig [något som framgår av Wolframs bok] (823 f.).

Ett av levande systems mest påtagliga drag är deras komplexitet, och länge har man trott att sådan komplexitet måste vara unik för levande system och att den kanske kräver miljarder av år för att utvecklas. Men vad som har fram-

kommit i Wolframs bok är, menar han, att en stor mängd system, inklusive sådana med mycket enkla regler, kan åstadkomma lika mycket komplexitet.

Men ändå, säger han, har vi i vår vanliga dagliga erfarenhet inga större svårigheter att skilja levande system från icke-levande. Men det beror ”på att alla levande system på Jorden har del i en oerhörd mängd detaljerade strukturella och kemiska drag – en reflex av deras långa gemensamma biologiska utvecklingshistoria” (825). Det går alltså inte att komma fram till någon enkel logisk definition av liv, utan vi får nöja oss med historisk empiri.¹⁵

Historiska perspektiv

Kapitel 12 och hela boken slutar med ”Historiska perspektiv”. Som så många gånger tidigare konstateras här att vetenskapens historia innebär att människan steg för steg har förlorat sin centrala position i universum. Kopernikus och hans efterföljare visade att vår planet inte är världens centrum. Och Darwin klarade att det heller inte är något speciellt med vår arts ursprung. Wolfram utelämnar sedan Freuds avslöjande att det heller inte är så helt med den medvetna, rationella människans autonomi. I stället framhåller han att det under 1900-talet har framgått att det heller inte är något märkvärdigt med de fysiska och kemiska beståndsdelar vi är gjorda av. Detta sista är dock ett exempel på den analytiska reduktionismens felslut: dessa beståndsdelar kan ju konstituera helheter, processer och system, som är så mycket mer avancerade.

Ändå, menar Wolfram, finns det i västerländskt tänkande en stark tro på att det likväl är något speciellt med människan. Och i dag föreställer man sig gärna att det måste ha att göra med den nivå av intelligens och komplexitet vi uppnått. (Här som annorstädes talar Wolfram aldrig om känsla eller vilja eller ”andlighet” överhuvud; det är fråga om rent intellektuella kvaliteter.) Men Wolfram anser nu att hans bok och principen om likvärdighet i uträknings-/utvecklingsförmåga visar att det inte heller i detta avseende är något särskilt med oss människor. Även denna föreställning är en illusion.

Detta sista dråpslag är dock på ett sätt mer uppbyggligt än de föregående. För det innebär inte förvisandet av människan till en mer perifer position eller reducerandet av henne till en lägre nivå utan i stället upphöjandet av det som finns runt om henne till en högre sådan, till en komplexitet och sofistikerad som vi inte tilltrott vår omgivning. Och här går Wolfram med sina cellautomater hand i hand med t.ex. Prigogine och hans ”dissipativa strukturer”.¹⁶

För mina upptäckter innebär att antingen det underliggande systemet är en mänsklig hjärna, ett turbulent flöde eller en cellautomat, så kommer det beteende det

uppvisar att motsvara en utvecklingsprocess [*computation*] av likvärdig sofistisering (844).

För modernt intellektuellt tänkande kommer detta kanske som en chock, menar Wolfram, men kanske inte så för vardagserfarenheten. För det finns, som nyss sagts, många system i naturen som är så komplexa, att vi ofta talar om dem i mänskliga termer. Wolfram – datorns, matematikens och logikens riddare – drar rentav en lans för *animismen*, tanken att komplexa system i naturen ”måste drivas av samma sorts väsen [*essential spirit*] som människan” (845). (Jfr också noter om teleologi på s. 1185.)

Det är kanske lite förödmjukande att vi som människor inte är mer kapabla än en cellautomat, skriver Wolfram, men å andra sidan låter principen om likvärdighet i utvecklingspotential oss också förstå att det som föregår inom oss kan uppnå samma nivå som hela universum. Samtidigt innebär denna princip att vår nivå av intelligens på sätt och vis bör delas av många delar av universum (845).¹⁷

Med dagens tal om artificiell intelligens har det tyckts allt angelägnare att söka fånga det väsentligt mänskliga i abstrakta begrepp. Men denna princip innebär, menar Wolfram, att det aldrig kommer att bli möjligt att slutligt skilja oss från andra system i naturen. Vad det till sist kommer an på är i stället alla ”specifika detaljer hos människorna och deras historia”. Det är dessa detaljer som är det enda viktiga med oss. De kan inte reduceras till någon abstrakt princip, för de är själva utslag av irreducibilitetens fenomen. Se på figurerna på s. 68, 69 och 81 ovan: de kan sägas åskådliggöra alla dessa detaljer och omöjligheten att reducera dem till något enklare eller mer grundläggande! Det är detta som ger historien dess betydelse, samtidigt som det visar att något icke-reducerbart kan uppnås genom utvecklingen av ett system.

Och till sist Vetenskapen. Vetenskapens framgångar genom historien har ingett tanken att det bara är en tidsfråga, när den kan förutsäga allt. ”Teorin om allting” ligger nära. Men det grundläggande fenomenet att de stora, komplexa mönstren ofta eller oftast inte kan reduceras till något enklare visar att detta aldrig kan ske. Det kommer alltid att finnas mönster av detaljer som inte kan reduceras vidare – men som kan tillåta vetenskapen att fortsätta att arbeta. Mönster av detaljer i världen som process.

I själva verket är dock också Wolfram besatt av tanken om en teori för allt, blott att den inte skall ha formen av en *lag för tillstånd* utan av en *regel för utveckling*. Inte heller han vill nöja sig med en värld som utvecklar sig fritt efter eget skön, för att inte säga sin egen lust. Däri delar han den gamla vetenskapens begränsning, för att inte säga dess lust till förmynderskap.¹⁸ Hur myck-

et visare är inte det österrikisk-amerikanska universalgeniet Erich Jantsch, när han skriver: ”Evolutionens syfte, liksom dess riktning, är inte föreskrivna; de utvecklas tillsammans med systemen som bär evolutionen.” ”Resultatet är en alltigenom *öppen evolution* [...]” ”Evolutionen ger mening först i *efterhand*.”¹⁹

Noter

- 1 Se antologin med Bateson-texter *Mönstret som förenar*, utgiven av Erik Graffman på Marelds förlag 1998.
- 2 Se *Vetenskapsocietetens Årsbok 1999–2000*, s. 51–92; omtryckt i min *Sökandet är vårt största äventyr*, 2003, s. 143–213.
- 3 Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach. An Eternal Golden Braid*, 1979 och senare.
- 4 Se närmast min *Bortom Darwin och DNA*, 2004, s. 33–42.
- 5 Samma konstaterande görs i Mark Ward, *Beyond Chaos*, 2001, s. 158.
- 6 I en lång not på s. 1132 ger Wolfram en lärd och intressant översikt över tidigare idéer om icke-reducerbarhet.
- 7 I en lång not på s. 1135, lika lärd och fångslande som de tidigare om universalitet och irreducibilitet, ger han en översikt över den tidigare diskussionen om den fria viljan.
- 8 Se t.ex. Joachim Israel, *Språkets dialektik och dialektikens språk*, 1980, s. 101 ff.
- 9 Jfr Peter Russell, *En uppvaknande värld* (1984) om betydelsen av ”den kritiska mängden” 10¹⁰ i antalet hjärnceller respektive människor på jorden respektive de möjligheter dessa har byggt upp att kommunicera inbördes (s. 68, 78, 168 och passim). Se också min *Nya tankar, nya världar*, 1999, s. 50–55 om Stuart Kauffmans tankar på en ”ursoppa” mätad med självkatalys, ur vilken livet bryter fram. Livet kom till som en fasövergång, tänker sig Kauffman, som när is blir vatten och vatten ånga.
- 10 Se närmast min *Världen och vetandet sjunger på nytt*, 1994, s. 75 ff.
- 11 Se min *Sökandet är vårt största äventyr*, s. 86.
- 12 Jfr not på s. 1177 f.
- 13 Se Anders Nordgren, *Evolutionary Thinking*, 1994, s. 230 ff.
- 14 Jfr min *Bortom Darwin och DNA*, kap. 2.
- 15 I noter på s. 1178 f. diskuterar Wolfram tidigare försök att definiera liv, liksom också livets uppkomst.
- 16 Se min *Världen och vetandet sjunger på nytt*, del II.
- 17 Jfr not om universums intelligens på s. 1195 f.
- 18 Detta formulerar han redan på s. 1: ”Om teoretisk [?] vetenskap alls skall vara möjlig, så måste systemen som den studerar följa bestämda regler.” Här uttalas alltså explicit den fördöm som kommer de rättänkande att från vetenskapen utesluta all forskning som vilar på tolkning, dvs. all forskning om självorganiserande system, inklusive levande sådana som Wolfram och jag. Jfr också Jesper Hoffmeyers uppfattning i hans avhandling *Bio-semiotik. En afhandling om livets tegn og tegnenes liv* (2005), ”at naturen grundläggande er ubestemt, og at det underlige egentlig snarere er, at der dog midt i denne kaotiske natur er opstået lokale områder, hvor begivenhederne i et vist omfang er forudsigelige”. (Citerat efter understreckare i *Politiken* den 19 juni 2005.)
- 19 Citerat efter min *Världen och vetandet sjunger på nytt*, s. 79; från Jantschs samlingsvolym *The Evolutionary Vision*, 1981.

Lena Lötmarker

Uppsatsskrivningen på svenska i läroverket 1807–1968

MIN AVHANDLING HAR haft till syfte att kartlägga de mål och ideal som funnits för uppsatsskrivningen inom modersmålsämnet i det svenska läroverket. För att komma åt dessa mål har jag gått igenom läroplaner, uppsatsämnen från studentexamen och läroböcker av olika slag. Undersökningsperioden sträcker sig från början av 1800-talet till 1960-talet. Det som brukar framhållas beträffande läroverkets uppsatsskrivning är att uppsatsämnena huvudsakligen utgjorts av fackämnen kompletterade med några allmänna ämnen som ”räddningsplankor”, att den förberedande undervisningen främst bestått av dispositionsövningar där eleverna fått lära sig att en uppsats ska bestå av inledning, avhandling och avslutning samt att man fäst stor vikt vid språkriktighet och felrättning på en lexikalisk och grammatisk nivå. Bilden av själva undervisningspraktiken har således varit tämligen negativ: uppsatsämnena har framställts som ensidigt inriktade på kunskapsredovisning och skrivundervisningen har framställts som ensidigt inriktad på fasta scheman och detaljkommentarer i efterhand.

En sådan begränsad – eller rentav bristfällig – undervisning kan givetvis ha sin grund i att det inte funnits några mer omfattande och varierade mål och ideal för just skrivundervisningen. Detta skulle kunna bero på att det saknats mål överhuvudtaget, närmast därför att man främst intresserat sig för modersmålsämnets övriga delar. Uppsatsskrivningens utformning skulle då endast ha varit ett resultat av mer allmänna pedagogiska ideal och traditioner. Mera troligt är kanske att det funnits genomtänkta mål för uppsatsskrivningen men att dessa varit inriktade på just fackämnen, dispositionsscheman och felrättning. Uppsatsskrivningens utformning skulle då ha berott på att man ansåg dessa delar vara särskilt värdefulla och väsentliga, inte på slump eller slentrian.

Ett tredje alternativ är emellertid att det funnits mer ambitiösa mål i bakgrunden men att dessa inte alltid förverkligats fullt ut – i alla fall inte i sådan omfattning att de skapat en tydlig motbild till den negativa bild jag redovisade ovan. Huvudsyftet med min undersökning har varit att se om man åtminstone eftersträvat en större variation i ämnesgivningen och en större bredd i den förberedande undervisningen. Det finns åtminstone två skäl att anta att så varit fallet. För det första borde det under början och slutet av undersökningsperioden ha kunnat finnas en överlappning med de mål och ideal som förekom tidigare respektive senare: å ena sidan den klassiska retoriken, å andra sidan de nya centrala och senare nationella proven och det processinriktade skrivandet. För det andra borde man (under hela perioden) utifrån iakttagelser och eftertanke ha kunnat komma fram till ungefär samma grundsatser som tidigare och senare: retorikens regelverk hade ju åtminstone ursprungligen denna erfarenhetsbakgrund och det processinriktade skrivandet anknyter tydligt till den retoriska traditionen.

I sökandet efter mer omfattande och varierade mål och ideal har jag således främst letat efter likheter med de skrivuppgifter och de skrivanvisningar som hörde till den retoriska traditionen och de skrivuppgifter som förekommit i de centrala och nationella proven. Vad gäller retorikens skrivuppgifter har jag velat se om man under läroverksperioden presenterat olika uppsatstyper som motsvarar övningarna i *progymnasmata*: parafraas, fabel, berättelse, kria, sentens, vederläggning, bekräftelse, allmänplats, lovtal, smädelse, jämförelse, karaktärisering (fiktivt tal), beskrivning, tes och lagförslag. Framför allt har jag velat följa kriaövningen och den typ av uppsatsämnen som hör ihop med denna (citater, ordspråk, sentenser). Övningen är särskilt intressant eftersom själva ordet ”kria” kommit att användas som synonym till ”skoluppsats”. Den retoriska repertoaren i Sverige och grannländerna under första hälften av 1800-talet innefattade dock även andra genrer/övningstyper, t.ex. brev, avhandlingar, dialoger, tal (av olika slag) och karaktäristiker. Också dessa genrer har jag därför intresserat mig för. Vad gäller retorikens skrivanvisningar har jag velat se om man tagit upp alla de innehållsliga arbetsfaserna ämnesanalys, stoffsamling och disposition. Framför allt har jag velat se om topikläran levat kvar i form av specifika innehållsförslag för uppsatsers delar eller för olika uppsatstyper.

Skrivuppgifterna i de centrala och nationella proven kännetecknas av att eleverna har ett textmaterial att utgå ifrån, att skrivuppgifterna knyts till specifika situationer med ett angivet syfte och en angiven mottagare, att uppgifterna i hög grad anknyter till genrer som förekommer utanför skolan, t.ex. tid-

ningsartiklar, samt att de i huvudsak har utredande och/eller argumenterande karaktär. Här prövas alltså inte alls elevernas minneskunskaper utan i stället deras förmåga att hantera materialet (översikt och analys) och att väva in personliga synpunkter. I genomgången av läroverksmaterialet har jag således velat se om det även där förekommit (eller föreslagits) hjälpmedel, ämnen med genreanknytning och utredande/argumenterande uppsatsämnen samt om man försökt skapa naturliga situationer kring skrivandet.

I det följande kommer jag först att redovisa de överensstämmelser jag hittat med den negativa bild av läroverkstraditionen som jag redovisat ovan, därefter de likheter jag hittat med den retoriska traditionen respektive de centrala och nationella proven. Sist för jag ett resonemang kring den blandning av kontinuitet och förändring som kan urskiljas i materialet och kring de skillnader som verkar ha funnits mellan målen och idealen å ena sidan och undervisningspraktiken å andra sidan.

Vad gäller fackämnen kan det åtminstone för 1800-talets del vara svårt att i efterhand avgöra om ett uppsatsämne var avsett att anknyta till ett visst läroämne eller om det betraktades som ett allmänt ämne. Det som ser ut som allmänna ämnen om moralfrågor kan i stället ha varit avsett som fackämnen i kristendom eller filosofi. För att undvika osäkra och eventuellt anakronistiska tolkningar har jag därför koncentrerat mig på de explicita indelningar i fackämnen (läroämnesgrupper) och allmänna ämnen som görs i materialet. Första gången vi möter denna indelning är 1871 – i den äldsta läroboken i materialet som inte utgörs av en översättning (Sundén & Modin). De läroämnesgrupper som finns med i denna bok är historia, geografi, naturvetenskap, språk- och litteraturhistoria, filosofi och kristendom. Trots att latinlinjens studieinriktning fortfarande dominerade innefattades här alltså även geografi och naturvetenskap. Liknande indelningar (ibland med antikämnen som egen grupp) förekommer sedan under hela resten av perioden.

Fackämnen ger av förklarliga skäl en påtaglig kontinuitet åt ämnesgivningen i läroverket, framför allt i studentexamen. Här ryms dock även förändringar. Dessa kan helt enkelt bestå i att nya företeelser tas upp men de kan också botten i förändringar i undervisningen (kvantitativa och kvalitativa). Som exempel kan nämnas *Om förhållandet mellan rättfärdiggörelsen och helgelsen* ht 1871 gentemot *Etiska frågor i några utomkristna religioner* ht 1957 och *Sten Sture den äldres förtjänster om fosterlandet* ht 1879 gentemot *Historiska problem kring Karl XII* vt 1955.

Fackämnen tycks ha införts som en reaktion mot de tidigare dominerande abstrakta, moraliska ämnena. Dessa ansågs kräva erfarenheter och mogna

som eleverna inte hade. Anknytningen till skolkunskaper skulle i stället ge en garanti för att alla elever verkligen hade stoff att skriva om, en förutsättning för att kunna skriva bra. Detta huvudargument för fackämnena torde vara gångbart än i dag, även om man som framhållits ovan försöker uppfylla kravet på tillgängligt stoff på annat sätt.

Redan i början av 1900-talet framfördes dock grundläggande kritik mot fackämnena. Huvudargumentet var här att modersmållärarna inte kan bedöma uppsatserna fullt ut när de själva inte behärskar innehållet och att en uppdelning av bedömningen mellan modersmållärare och facklärare inte heller är lämplig. Liknande synpunkter dyker upp på några andra ställen i mitt material.

Den första boken som enbart presenterar dispositionsscheman gavs ut 1889 (Rönström). Liknande böcker (med en tydlig inriktning på disposition i själva titeln) gavs sedan ut av Nordin (1899), Hylén (1903), Fagerlund (1908), Nordin (1909), Bolger (1924), Warell (1926) och Mjöberg (1948). Även i tidigare böcker, t.ex. Cederwall (1846) och Starbäck (1869), presenteras ett större antal dispositioner. Av de renodlade dispositionsböckerna är det dock endast de från 1889, 1903 och 1926 som enbart innehåller dispositioner. I de andra böckerna ingår även mer eller mindre utförliga anvisningar för olika delar av skrivarbetet. Även kommentarerna i förorden tyder på att man hade en nyanserad syn på dispositionsövningarna. Här nämns exempelvis att schemana var tänkta att fungera som diskussionsunderlag eller som hjälp att komma igång – däremot skulle de inte följas i detalj.

Den första läroboken som kretsar kring språkriktighet och felrättning gavs ut 1872 (Landtmanson). Därefter gavs nya böcker med motsvarande innehåll ut av Beckman (1904), Edler (1916), Ljunggren (1917) och Björkstam (1938). Alla dessa böcker utkom i nya upplagor och även i senare böcker utgör språkriktighetsregler o.d. en stor del av innehållet, t.ex. Hagland & Hagbarth (1944) och Pegelow (1951). I samtliga renodlade språkriktighetsböcker anges att eleverna skulle rätta sina fel själva utifrån lärarens hänvisningar till boken. Här finns ingen direkt öppning mot att skrivundervisningen egentligen skulle ha ett bredare innehåll. Edler (1916) påpekar dock att den nämnda rättningsmetoden ger tid över till att kommentera bland annat disposition.

Genomgången ovan har således visat att den gängse beskrivningen av innehållet i läroverkets uppsatsskrivning inte är felaktig. I studentskrivningarna från 1864 och framåt dominerar fackämnena redan från början och i läroplaner och läroböcker finns en tydlig inriktning på dispositionsscheman och språkriktighet. Som vi ska se utgör denna beskrivning dock inte hela sanningen.

Om vi börjar med retorikens övningsrepertoar kan vi konstatera att *progymnasmata*-serien i sin helhet inte finns representerad någonstans i materialet. I några av de äldre läroböckerna presenteras dock övningsprogram som ligger nära. Cederwall (andra upplagan 1850) har med uppgifter där eleverna ska skriva berättelser, beskrivningar, förklaringar, jämförelser och brev samt uppgifter där de ska skriva utifrån ordspråk. Några av berättelseuppgifterna motsvarar snarast parafraströvningen inom *progymnasmata*. Starbäck (1869) urskiljer beskrivningar, berättelser, avhandlingar, betraktelser, krior, litteraturförklaringar och litteraturbedömningar i sin genomgång av olika uppsatstyper. Bland förövningarna nämner han bland annat omvandling av poesi till prosa och bland de mer avancerade prosaformerna tar han bland annat upp brev, dialoger och tal. Bland hans förslag till övningsuppgifter ingår förutom flertalet av de ovannämnda genrerna även karaktäristiker och jämförelser. Jernell (1882) har med beskrivningar, skildringar, jämförelser, berättelser, levnads- och karaktärsteckningar samt smärre avhandlingar. Wendell (1885) har med fabler, berättelser, omskrivning från poesi till prosa, beskrivningar och brev. Ända fram till slutet av 1800-talet kan vi alltså träffa på övningsprogram som kombinerar övningar ur *progymnasmata* med andra övningar ur den retoriska traditionen och ytterligare andra övningar/genrer. Retoriktraditionen lever således kvar längre än man antagit tidigare.

Några av de enskilda övningarna i *progymnasmata* finns dessutom kvar betydligt längre, i vissa fall ända till undersökningsperiodens slut. Förutom de grundläggande övningarna berättelse och beskrivning gäller det framför allt kria (sentens) och jämförelse. Krians specifika textschema presenteras förutom av Starbäck (1869) även av Åberg (1861), Sjöberg & Klingberg (1871 och i följande upplagor fram till och med 1915), Nordin (1899 och i andra upplagan 1909) och Isaacsson (1925 och i följande upplagor till och med 1947). Här finns alltså en kontinuitet långt in på 1900-talet. Både hos Sjöberg & Klingberg och Isaacsson nämns visserligen att krian blivit föremål för kritik och att den därför kommit ur bruk. Likafullt rekommenderar de krian både som mer allmän stoffsamlingsmetod och som textmönster vid behandlingen av citat och ordspråk o.d.

Själva ämnestypen som krian utgick ifrån (citat, ordspråk, sentenser) uppvisar en ännu tydligare kontinuitet. I studentexamen förekommer sådana ämnen (som allmänna ämnen) visserligen främst under 1800-talets två sista decennier. I läroböckerna föreslås och kommenteras citatämnen dock även under hela resten av perioden. Fagerlund (1908), Isaacsson (1925) och Hagland & Hagbarth (1946) anger exempelvis att allmänna ämnen huvudsakligen

utgörs av citat o.d. och Bengtson (1953) urskiljer citat o.d. som en särskild typ av utredande ämnen. Det tycks således som om ämnestypen levtt kvar inom skrivundervisningen under hela första hälften av 1900-talet trots att den i stort sett försvunnit från studentexamen.

Till skillnad från citaten förekommer explicita jämförelseämnen i studentexamen även under 1900-talet. Jämförelser tas också upp i läroböckerna under hela perioden, som en särskild ämnestyp eller som en variant av andra ämnestyper. I de äldre läroböckerna ingår jämförelser av vitt skilda företeelser, både konkreta och abstrakta. I viss mån finns samma spännvidd kvar längre fram, t.ex. hos V. Cederschiöld (fjärde upplagan 1934) som både tar upp jämförelser av specifika personer och av personlighetstyper. En sorts jämförelse som främst tycks höra till den äldre traditionen är dock liknelserna, t.ex. *Ungdomen och våren*. I de böcker som skiljer mellan berättande, beskrivande och utredande uppsatser räknas jämförelserna ibland till de beskrivande, ibland till de utredande (se vidare nedan). Till en del torde skillnaden ha berott på vilken typ av företeelse som skulle jämföras. Huvudsakligen torde skillnaden dock återspegla hur mycket självständighet som efterfrågades i urval och resonemang.

Av de andra övningarna/genrerna i den retoriska traditionen är det framför allt brev och karaktäristiker som uppvisar en påtaglig kontinuitet. Brevskrivning tas upp i den äldsta boken i materialet (Cederwall 1846). Förutom hos Starbäck (1869) och Wendell (1885) tas brev sedan upp av bland andra G. Cederchiöld & V. Olander (1896), Lindstén (1915 och 1917), Chambert (1933), Hagland & Hagbarth (1946) och Körner (1960). Hos G. Cederchiöld & V. Olander framhålls mycket tydligt brevformens värde för att skapa en naturlig ram kring skrivandet och de rekommenderar brevformen bland annat för beskrivande uppsatser. Till en del tycks brevskrivningen ha haft samma inriktning och funktion som inom den retoriska traditionen: den gav rikliga möjligheter att öva anpassning av innehåll och stil till ett visst syfte och en viss mottagare. Brevskrivningen presenteras dock ibland tillsammans med andra typer av praktiska skrivelser. Här tycks bakgrunden vara apologist skolans yrkesinriktning snarare än den lärda traditionen.

Explicita karaktäristikämnen förekommer i studentexamen främst under 1800-talet. Även under 1900-talet presenteras dock övningen/genren i läroböckerna, t.ex. hos Fagerlund (1908), Isaacsson (1925), V. Cederschiöld (1930) och Bengtson (1953). Under hela perioden förekommer uppgiften att karaktärisera en känd historisk person. Uppgiften att karaktärisera en viss personlighetstyp tycks däremot främst höra till den äldre traditionen, medan uppgif-

ten att karaktärisera sig själv eller personer i den närmaste kretsen främst hör till periodens sista decennier. I likhet med jämförelserna räknas karaktäristikerna till de beskrivande uppsatserna av vissa läroboksförfattare och till de utredande av andra.

Även tal som uppsatsämnen kan givetvis knytas till den retoriska traditionen. Tal som eleverna skulle kunna tänkas hålla själva förekommer även på 1900-talet, t.ex. i studentexamen 1932, 1947 och 1963 och i läroböckerna av Lindstén (1917) och Chambert (1933). En typ av tal som däremot enbart förekommer under början av perioden är sådana som har en historisk person som (fiktiv) talare, t.ex. *Hertig Karl talar till sina trupper före slaget vid Stångebro*. Dessa ämnen anknyter till karaktäriseringsövningen i *progymnasmata*.

Kontinuiteten blir än mer påtaglig när vi övergår till retorikens innehållsliga arbetsfaser ämnesanalys, stoffsamling och disposition. Dessa behandlas i separata kapitel/avsnitt hos Sjöberg & Klingberg (1870), Sundén & Modin (1871), Bolger (1924), Isaacsson (1925), V. Cederschiöld (1930), Mjöberg (1948) och Körner (1958–59). Separata kapitel/avsnitt om stoffsamling och disposition ingår dessutom hos Åberg (1861) och Starbäck (1869) samt hos Pegelow (1951, ett gemensamt kapitel). Råd om vilka synpunkter man kan ta upp återfinns även i de kapitel som handlar om olika typer av uppsatser, t.ex. hos G. Cederschiöld & V. Olander (1896), V. Cederschiöld (1930) och Bengtson (1953). Jämte inriktningen på dispositionsscheman förekommer alltså under hela perioden läroböcker som ger utförliga anvisningar för stoffsamling och disposition. Den topikliknande metoden att utgå från vissa frågeord eller innehållskategorier presenteras även under slutet av perioden. En tydlig anknytning till den retoriska traditionen finns i den latinska frågeordsramsan ”*Quis? quid? ubi? quibus auxiliis? cur? quomodo? quando?*” (‘vem, vad, var, med vilka hjälpmedel, varför, hur, när’), som presenteras av Cederwall (1846), Starbäck (1869), Nordin (1899), Sjöberg & Klingberg (åttonde upplagan 1902) och Isaacsson (1925). Det är dock endast i 1800-talsböcker (med senare upplagor) som författarna uttryckligen talar om ”topik” eller ”toper”. Det är också endast under 1800-talet som dispositionsanvisningarna nämner indelningsprinciperna *partition* och *division* och endast under 1800-talet och 1900-talets första decennium som de nämner avslutningsvarianterna *peroratio*, *amplificatio* och *adhortatio* (sammanfattning, utvidgning och tillämpning).

Vad gäller likheterna med de senare centrala och nationella proven har jag visat att man i de metodiska anvisningarna från 1935 och framåt diskuterar och rekommenderar tillgång till hjälpmedel vid de vanliga skrivningarna samt biblioteksskrivningar. Här nämns också hemskrivningar men sådana hade före-

kommit åtminstone sedan mitten av 1800-talet. I studentexamen fick eleverna tillgång till ett textunderlag första gången 1927 (en litterär text). Därefter introducerades efterhand även andra typer av hjälpmedel: psalmboken och Bibeln på 1930-talet, kartböcker på 1950-talet och statistiska tabeller o.d. på 1960-talet. Under 1950- och 60-talen bifogades även faktauppgifter till några ämnen. En särskild inriktning på hem- och biblioteksskrivningar nämns hos Warell (1926), Lindstén (andra upplagan av första samlingen 1927), Mjöberg (1948), Larm (tredje upplagan 1951) och Körner (1954 och 1960). Även om anknytningen till ett texthäfte i de centrala proven innebar en väsentlig principiell förändring kan vi alltså konstatera att försök i samma riktning förekommit flera decennier tidigare.

Anknytningen till specifika genrer är inte så påtaglig i läroverksmaterialet, men här finns vissa ansatser under de sista decennierna. I de metodiska anvisningarna 1935 anges att eleverna vid halvdagsskrivningarna kan få utforma insändare o.d. I studentexamen förekommer enstaka liknande ämnen från 1932 och framåt, t.ex. recension, tidningsartikel och turistbroschyr. Bland läroböckerna finns den tydligaste genreanknytningen hos Chambert (1933). Han presenterar ämnen/dispositioner för bland annat kåserier, insändare, cirkulär, motioner och diskussionsinlägg. I övrigt ingår uppsatsämnen med genreanknytning hos Lindstén (1915 och 1917), Hagland & Hagbarth (1946), Larm (tredje upplagan 1951) och Körner (1954 och 1960), t.ex. tidningsnotiser, ledare och noveller.

Försök att skapa naturliga situationer kring skrivandet märks främst i de tidigare nämnda brevuppgifterna. Eleverna kan exempelvis få berätta om en utflykt för någon som inte var med eller beskriva en bostad för någon som kan tänkas vilja hyra den. Därutöver är det främst (de övriga) uppgifterna med genreanknytning som mer eller mindre tydligt preciserar ett sammanhang som uppsatsen ska ingå i. På några ställen i materialet möter vi dock en mer principiell kritik mot det onaturliga i att enbart skriva för läraren: i de metodiska anvisningarna 1935 och 1951 och i lärarhandledningarna av G. Cederschiöld & V. Olander (1896) och Thorén (1947).

Redan 1870 möter vi åsikten att historieämnena skulle behandlas på ett utredande sätt. Under hela resten av perioden innehåller läroböckerna en indelning i deskriptiva (skildrande) och demonstrativa (undersökande) uppsatser eller berättande, beskrivande och utredande. I några böcker kombineras de tre sistnämnda grupperna med en fjärde grupp med allmänna ämnen. Tredelningen i berättande, beskrivande och utredande tycks alltså även ha gällt fackämnen. I flera fall anges att indelningen innefattar en stigande svårighetsgrad så

att de utredande uppsatserna främst hör till det högre stadiet. Detta uttrycks också så att uppsatserna på det högre stadiet bör utformas på ett utredande sätt (Isaacsson 1925, Bengtson 1953).

Några av läroboksförfattarna delar in de utredande ämnena/ uppsatserna i olika typer. Den äldsta indelningen hittar vi hos Sundén & Modin (1871) som skiljer mellan empiriskt bevisande och rationellt bevisande uppsatser. Fagerlund (1908) skiljer mellan orsaksämnen och betydelseämnen. Dessa typer tas även upp av Larm (1945) som dessutom urskiljer sammanställningar, jämförelser, karaktäristiker, litterära analyser, översikter och kritiska granskningar. Bengtson (1953) tar som framhållits ovan upp citat o.d. som en särskild grupp men han urskiljer även bland annat orsaks-, följd- och betydelseämnen. Körner (1954) skiljer mellan nyktert utredande och agitatoriskt utredande ämnen. Gullberg & Olofsson (1956) tar bland annat upp recensioner, för-och-emotämnen och agiterande utredningar. Här finns alltså en rad olika indelningsvarianter. De ämnestyper som återkommer hos flest författare är orsaks- och betydelseämnena. Båda dessa, men framför allt betydelseämnena, har förekommit i studentexamen under hela perioden. Som exempel kan nämnas *De förnämsta orsakerna till Englands storhet och makt under nyare tiden* vt 1870 och *Växtförädlingen och dess betydelse* vt 1960.

I de artiklar om studentämnenas utveckling som ingår i mitt material framhålls att fackämnena efterhand fått en översiktligare karaktär. Historieämnenas exempelvis handlar om längre perioder och litteraturämnena om olika teman. Sådana ämnen ställer inte lika stora krav på detaljkunskaper men kräver i gengäld mer av överblick, sovring och omdöme. I 1900-talsläroböckerna nämns också översikter ibland som en särskild uppsatstyp: förutom hos Larm (1945) även hos Fagerlund (1908) och Isaacsson (1925). Hos de båda sistnämnda räknas översikterna till de berättande uppsatserna (jfr ovan om jämförelser och karaktäristiker).

Flera av de ämnes-/ uppsatstyper som angivits har en uttalat argumenterande karaktär, t.ex. Larms kritiska granskningar och Körners och Gullberg & Olofssons agiterande utredningar. Under slutet av perioden kommenteras argumenterande uppsatser även av V. Cederschiöld (1930 och ännu tydligare i fjärde upplagan 1934) och Körner (1958–59). De centrala provens inriktning på utredande och argumenterande uppgifter kan alltså endast sägas ha inneburit en gradskillnad gentemot studentexamensämnena och uppsatsämnena i läroverkets övre ringar. Skillnaden tycks framför allt ha legat i hur explicita anvisningar som gavs till skrivuppgifterna, inte i den åsyftade uppsatskaraktären.

Ovanstående genomgång har visat att målen och idealen för läroverkets uppsatsskrivning i viss mån kan liknas vid en fixeringsbild där det är möjligt att se två helt olika motiv: en begränsad och slentrianmässig pedagogik och en ambitiös och nyanserad. Utifrån den gängse, huvudsakligen negativa bilden har jag velat lyfta fram möjligheten att (även) se den positiva. Denna innefattar en tydlig anknytning till den retoriska traditionen under hela 1800-talet men även vissa spår och mer allmänna likheter under hela resten av perioden. Från 1930-talet och framåt innefattar den även inslag som pekar fram mot skrivuppgifterna i de centrala och nationella proven efter läroverksperioden.

Vi kan således konstatera att de mål och ideal som funnits för uppsatsskrivningen i läroverket präglats av både kontinuitet och förändring. En allmän men ändå väsentlig förklaring till kontinuiteten finns givetvis i de direkta kopplingar som finns mellan författare och texter i materialet. En författare kan ha haft en tidigare författare som lärare (Landtmanson 1872 – Beckman 1904), böcker som utgörs av översättningar kan utgå från samma original (Sjöberg & Klingberg 1870 – Nordin 1899), en bok kan återge samma regler, exempel och råd som en tidigare bok (V. Cederschiöld fjärde upplagan 1934 – Gullberg & Olofsson 1956) osv. En väsentlig förklaring finns också i examensskrivningarnas påverkan på undervisningen i de övre klasserna, framför allt studentskrivningarna men rimligen även realexamensskrivningarna. I och med att examensämnen bestämdes uppifrån och de deltagande censorerna stod för en kontroll utifrån minskade de enskilda lärarnas möjlighet att självständigt utforma skrivundervisningen.

I övrigt kan olika förklaringar ges för de olika delar av uppsatsskrivningen som präglas av kontinuitet. Fackämnenas dominans i examen och de högre klasserna torde sammanhånga med den ram som skolan ger kring uppsatsskrivningen och de allmänna argument som kan anföras för ett nära samband mellan skrivningen och den övriga undervisningen. Ovan har jag nämnt att fackämnenas sågs som en garanti för att alla elever verkligen hade stoff att skriva om. Andra argument är att fackuppsatserna gav eleverna en värdefull möjlighet att ytterligare bearbeta skolkunskaperna och att de gav eleverna en extra sporre att följa med i skolarbetet.

Förekomsten av råd för ämnesanalys, stoffsamling och disposition under hela perioden kan förklaras med att dessa arbetsfaser aktualiseras för alla som ska skriva, oavsett bakgrund och omständigheter runtomkring. Alla lärare som iakttagit elevernas skrivprocess och resultat och som funderat över hur de skulle kunna hjälpa eleverna borde alltså kunna komma fram till ungefär samma råd och anvisningar.

De omfattande språkriktighetsreglerna slutligen torde kunna förklaras med att modersmålsämnet (och modersmålläraernas) språkvårdande roll uppfattats som central under hela perioden. Uppsatsskrivningens syfte att lära eleverna att skriva korrekt och tydligt har alltså inte trängts undan när andra delar av skrivundervisningen och modersmålsämnet i övrigt förändrats.

Tänkbara drivkrafter till förändringar inom skolan är bland annat en strävan att förbättra sådant som inte fungerar, en allmän önskan att förnya för att undvika tristess och en vilja att införa något nytt för att skapa karriärmöjligheter åt sig själv. I övrigt måste förklaringarna relateras till vad det är som förändras och till den tidpunkt då förändringen sker. I materialet kan vi urskilja två brytpunkter: dels tiden kring sekelskiftet (eller om man så vill läroverksreformen 1905) då en rad äldre drag med anknytning till retoriken försvinner, dels tiden kring 1930 (eller de metodiska anvisningarna 1935) då en rad nyheter införs som pekar framåt.

Den tyngdpunktsförskjutning från klassisk lärdom till moderna kunskaper som reformen 1905 förde med sig torde vara den kanske väsentligaste förklaringen till att flera äldre drag försvinner vid den här tiden, t.ex. citatämnena och de historiska talen i studentexamen. Under slutet av perioden ökade antalet elever i läroverket kraftigt. Läroverket öppnades för flickor och även på andra sett ökade den sociala bredden. Detta tillsammans med den nämnda försvagningen av den klassiska lärdomen måste ha bidragit till att läroverket förlorade något av sin slutenhet och elitstatus. Ungefär samtidigt växte det fram en speciell ungdomskultur och en ny uppfattning att ungdomstiden utgjorde en särskild period i människans utveckling. Dessa båda övergripande förändringar kan ses som förklaringar till att uppsatsskrivningen vid den här tiden, i synnerhet i studentexamen, fick en tydligare anknytning till skrivandet utanför skolan (hjälpmedel och genrer), till samhällsdebatten och till ungdomsfrågor och elevernas personliga åsikter.

De förklaringar som angivits ovan torde även ha påverkat andra delar av modersmålsämnet, vilket i sin tur kan ha fått betydelse för uppsatsskrivningen. Som exempel kan nämnas införandet av sakprosastudium och förskjutningen inom stilistiken från den gamla trestilsläran (låg, mellan/normal och hög stil) till variabler som objektiv – subjektiv. Sakprosastudiet kunde ge mönster för uppsatsskrivningen och därmed förstärka anknytningen till genrer utanför skolan, t.ex. inom populärvetenskap och journalistik. Stilvariablerna kunde ge en mer nyanserad syn på hur texter kan utformas och därmed ersätta den tidigare rekommenderade normalprosan.

Återstår så frågan hur den negativa bilden av läroverkets uppsatsskrivning

har kunnat uppstå och fortleva. Givetvis kan den i många fall ha varit rättvisande när det gäller själva undervisningspraktiken. Detta kan i sin tur ha flera förklaringar: lärare som haft sitt hjärta i andra delar av modersmålsämnet eller i sitt andra undervisningsämne, den stora arbetsbördan med rättning och genomgång som inte gett tid över till förberedande undervisning, den s.k. stofffrängseln inom modersmålsämnet osv.

Intressantare är dock att fundera över varför den negativa bilden fått sådant genomslag trots att praktiken i många fall torde ha varit mer innehållsrik och nyanserad. En förklaring torde vara att diskussionen i hög grad handlat om studentexamen och att man därför inte beaktat den variation och de förnyelseförsök som förekommit i de lägre klasserna. Ytterligare en förklaring är att svartmålandet varit en del av reformarbetet inom skolan. Det är givetvis enklare att få igenom något nytt om det gamla framställs som ensidigt negativt. En tredje förklaring har med minnesbilders och berättandets allmänna karaktär att göra. Många skolminnen formuleras långt efteråt och det är då självfallet svårt att komma ihåg allt som ingått i undervisningen. Vid berättandet är det mer spännande att framhäva det som varit dåligt, enligt mönstren ”Inga nyheter är goda nyheter” och ”Hälsan tiger still”. Därtill kommer att det är populärt att klaga på skolan. I vardagliga samtal vinner man knappast poäng på att säga att man trivdes i skolan – eller att man fick lära sig mycket intressant om uppsatsskrivning.

Leokadia Postén

Gustav III:s polska politik i belysning av Lars von Engeströms rapporter 1788–1791

HELA ÅRET 1787 förberedde sig Gustav III för ett krig mot Ryssland. Med hjälp av ett segerrikt krig önskade han revidera den finsk-ryska gränsen, befria den svenska politiken från rysk inblandning och stärka kungamaktens prestige. Med tanke på det annalkande kriget försökte han i god tid försäkra sig om hjälp och passande stöd från sina bundsförvanter. Saken visade sig emellertid svår, eftersom endast Turkiet uttryckte vilja att bistå Sverige med subsidier. Däremot vägrade England och Preussen ge ett bindande löfte om hjälp.¹

Gustav III behövde också vid planeringen av militära operationer skaffa sig kännedom om den ekonomiska situationen i Ryssland, om dess armés bestånd och om stämningen bland befolkningen. Kungen räknade med att hans diplomatiska representant i S:t Petersburg inte skulle kunna förse honom med nödvändig information, eftersom denne med krigets utbrott skulle bli tvungen att lämna Ryssland. Således var det viktigt för Sverige att sända en representant till ett land, som var granne med Ryssland för att kunna förvärva behövlig kunskap. Bland länder som var lämpliga för en sådan uppgift fanns Polen, som hade en god kommunikationsförbindelse med Stockholm och goda möjligheter till informationsinsamling. Valet föll på Lars von Engeström, som var mycket högaktad inom diplomatkåren. Han var samvetsgrann, hederlig och uppriktigt tillgiven kungen. Han var dessutom medlem av frimurareorden, som skulle kunna underlätta för honom att skaffa nödvändiga kontakter.²

Den 11 november 1787 sände Gustav III en instruktion till Engeström med befallning att omedelbart avresa till Warszawa. Där skulle han såsom kungens inofficielle representant knyta kontakter med utländska diplomater och med inflytelserika polska magnater samt rapportera allt som var viktigt att veta till Stockholm. Engeström skulle även undersöka huruvida Polen skulle kunna

deltaga i ett svensk-ryskt krig och om det fanns några tecken på missnöje i Livland, i Ukraina och i centrala Ryssland.³

Fastän Engeström inte kände till Gustav III:s avsikter med sin mission, så antog han dock, att bakom den låg en mycket viktig orsak. Kungen hade nämligen anförtrott honom att skaffa underrättelser gällande Ryssland. Den 28 januari 1788 anlände Engeström till Warszawa och började omedelbart arbeta för att uppfylla kungens önskemål. Med hjälp av rekommendationsbrev från Wien lyckades han förhållandevis lätt få tillträde till den polska aristokratins salonger, knyta kontakter med utländska sändebud och till och med vinna den ryske ambassadören Otto Magnus Stackelbergs välvilja. Det senare var mycket viktigt för Engeström, ty utan den mäktige ambassadörens acceptans motogs han mycket kyligt av den proryska hovkretsen i Warszawa. Ofta undvek man någon som helst kontakt med honom.⁴

De första rapporterna, som Engeström vintern 1788 skickade till Stockholm, framställde polackerna i mycket ofördelaktigt ljus. Redan vid slutet av januari skrev han till Gustav III, att polackerna brukade tala mycket, men man kunde inte lita på dem. Därför försökte han vid beskrivningen av situationen i Polen vara objektiv och försiktig. Han menade att man inte kunde förlita sig på att polacker, när man lämnade viktiga uppdrag åt dem, skulle verkställa dessa. Deras patriotism var påverkad av egennyttan. De brydde sig mer om sin karriär än om fosterlandets trygghet. Engeström var dock medveten om att Polen genom sitt geografiska läge var en naturlig bundsförvant till Sverige. Därför låg det i hans lands intresse att hjälpa Polen. Enligt honom skulle Polen kunna återvinna sin forna betydelse antingen genom en våldsamt omvälvning eller genom att reformera sitt samhällsskick. På egen hand kunde inte Sverige hjälpa Polen, utan endast i samarbete med Preussen. Engeström uppgav att polackerna inte kunde mobilisera sig till reformarbetet för fosterlandets räddning, därför borde man påverka och leda dem till detta arbete.⁵

Således hade den svenske diplomaten efter två månaders vistelse i Warszawa bildat sig en mycket negativ uppfattning om situationen i Polen. Men Sverige behövde ha detta land såsom bundsförvant mot Ryssland, därför var det nödvändigt att rycka upp Polen ur det passiva tillstånd som det befann sig i. Räddningen för Polen var – enligt Engeström – att närma sig Preussen och sluta förbund med detta land. Med Preussens stöd skulle man då kunna starta ett reformarbete. Dock skrev han ännu i brev från maj 1788 till Gustav III att han inte såg någon i Polen, som skulle kunna åta sig arbetet på att förbättra tillståndet i landet. Visserligen talade de adliga ungdomarna om att återerövra de områden som gick förlorade under Polens första delning, men man

Gustav III, kung av Sverige, 1746–1792.

hade inte pengar, inte någon bra armé och inga framstående militärer. Där-
emot hade man gott om generalsuniformer, som man lätt kunde skaffa sig för
att tillfredsställa sitt snobberi. Den polske kungen var inte heller någon att räk-
na med. Han hade svag karaktär, saknade ledarförmåga och tyckte om att intri-
gera. Han såg sitt rikets framtid och trygghet i ett förbund med Ryssland.
Enligt Engeström hade Polen inte något större politiskt värde. Det kunde vara
en nyttig bundsförvant först om landet skulle sluta förbund med Preussen och
de styrande skulle genomföra nödvändiga reformer.⁶

Under tiden gjorde Gustav III sina sista föreberedelser för kriget mot Ryss-
land och trots Engeströms negativa rapporter önskade han dra in Polen i kri-
get. I sitt brev av den 27 maj 1788 skrev kungen till Engeström att denne skul-
le undersöka vilket intryck beskedet om det svensk-ryska krigets utbrott skul-

le göra på polackerna och vilken ställning de skulle inta. Den 11 juni svarade Engeström att man inte borde räkna med hjälp från Polen. Visserligen fanns det en del ansvarslösa människor, som på grund av egen nytta eller tanklöshet skulle kunna företa en militär aktion. Men en sådan aktion skulle göra mer skada än nytta. För att organisera en konfederation eller orsaka ett upprorsuppbrott på ryskt territorium behövdes enorma summor pengar. Endast genom ett skickligt samarbete med Preussen skulle man kunna dra in Polen i kriget mot Ryssland.⁷ I ett annat brev skrev Engeström att när man handlar med polackerna måste man visa stort tålamod och att det var bättre att lämna dem åt sig själva och avvakta utvecklingen.

I slutet av juni 1788 bröt kriget ut. Den svenske diplomaten i Warszawa försökte på alla möjliga sätt att vara till nytta för sin konung. Ofta gav han öppet uttryck för sin djupa ovilja mot Ryssland. Han hyste farhågor gällande dess hot mot grannstaternas frihet och säkerhet. Engeström menade att Gustav III:s krig mot Ryssland borde likna ett korståg i vilket hela svenska nationen skulle delta.⁸ Kungen tyckte att polackerna borde ställa sig på hans sida, ty han kämpade mot Ryssland som även var deras fiende. Ett konkret militärt stöd från Polen kunde man dock inte vänta sig enligt Engeström, eftersom landet påminde om en konvalescent, som genomgått en svår operation och behövde tid för att återfå sina krafter. På basis av Engeströms rapporter var Gustav III medveten om detta och försökte inte heller pressa Polen till ett militärt ingripande mot Ryssland. Men med hänsyn till krigsutbrottet och uppkomna svårigheter anbefallde kungen Engeström att både skickligt och nitiskt bearbeta och utnyttja stämningarna i Polen för att oroa Ryssland. Han rekommenderade denne att provocera folk till oroligheter i de polska och ryska gränsprovinserna och till och med påverka framstående magnater till att organisera konfederationer. Det skulle tvinga den ryska kejsarinnan Katarina II att ta bort en del av armén från norra fronten och skicka den mot de upproriska magnaterna. I denna avsikt skickade kungen en speciell proklamation till polackerna, där han under åberopande av vänskap mellan Sverige och Polen under Jagiellonernas och Karl XII:s tid pekade på ett gemensamt mål att bekämpa Ryssland, som hotade båda ländernas fria existens. Till proklamationen bifogade han även Engeströms utnämning till sändebud och officiell representant för Sverige i Polen. Den nyutnämnde ministern kunde dock inte uppfylla sin konungs uppdrag. Den svensk-ryska konflikten blev inte den gnista som skulle tända en krigseld i Polen. Den polske kungen Stanisław August och hans omgivning var proryskt sinnade. De uttalade inte öppet sin opinion gällande det svensk-ryska krigsutbrottet. Adeln – med undantag av dem som sökte statliga befattningar – öns-

kade framgång för Sverige i kriget. Men för den skull företog man ingenting för att hjälpa sin svenska granne. I brevet av den 26 augusti 1788 skrev Engeström att ryktet om kriget gjorde följande intryck på polackerna:

Hofvet tors ej låter märka huru det tänker och synes Ryssland högst tillgivet, Ridarskapet och adeln – undantagande dem som söker befordran – önskar av allt hierta svenska vapnens framgång, men gör ingenting ... Borgarskapet och andra som ingen del hafva uti Regeringen tala högt med ifver om den del de taga uti Sveriges nuvarande belägenhet. Vänskapsförsäkningar erhåller jag dagligen men kan ej lita på någon verklighet deraf... men skulle ett tillfälle gifvas, skulle en gnista yppas, så giuter jag dermed olja på elden.

Således lovade Engeström sin konung att utnyttja varje lämpligt tillfälle att oroa och skada Ryssland.⁹

Breven, som Engeström i september 1788 skickade till Gustav III, hade en stor betydelse för kungen. De innehöll nämligen information från den turkiska fronten, där situationen var mycket ogynsam för Ryssland. Armén var svag och led brist på mat och andra krigsförnödenheter. Rubeln förlorade sitt värde. Den ryska regeringen blev tvungen att förhandla i Italien och Holland om lån. I Polen tänkte man förstärka armén och många politiker motsatte sig att regeringen skulle sluta förbund med Ryssland och delta i det rysk-turkiska kriget. Engeström gjorde vad han kunde för att blåsa upp antiryska stämningar.¹⁰ Gustav III fann sig under de första månaderna av krigets utbrott i en mycket besvärlig situation. Trots stora förhoppningar om seger, erövring av S:t Petersburg och förödmjukande av Katarina II gav krigföringen inte förväntad framgång. Bataljen vid ön Hogland i Finska viken den 17 juli 1788 innebar inte en avgörande seger. Slaget, som var hedrande för svenskarna, slutade oavgjort och spolieade anfallsplanen. Motgången väckte missnöje och kritik inom officerskåren. I början av augusti vägrade några officerare, som av kungen fått order om att attackera Friedrikshamn, att påbörja attacken. De menade att man inte var ordentligt förberedd för striden och att man också saknade tunga artilleripjäser. Den 9 augusti 1788 skickades den s.k. Lükalanoten som var undertecknad av generalmajor Carl Gustaf Armfelt och sex finska regimentsofficerare till Katarina II. I denna not fördömdes kriget och framfördes önskan om fred mellan Sverige och Ryssland. Som svar på kungens begäran om trohetsförsäkran tillkom fyra dagar senare Anjalaförbundet, vars medlemmar undertecknade en förklaring om krigets olaglighet, dåliga förberedelse och nödvändigheten av fredsförhandlingar. För den ryska kejsarinnan var de finska officerarnas förräderi en gynnsam tilldragelse. Hon bestämde sig för att utnyttja den och hämnas på Gustav III. Därför förmådde hon Danmark att

Katarina II, kejsarinna av Ryssland, 1729–1796.

deltaga i kriget. Redan i slutet av september inledde danskarna ett anfall mot Bohuslän och senare mot Göteborg.¹¹ Faran, som hotade Sverige, mobiliserade Gustav III till energisk handling. Med stöd av bonde- och borgarestånden reorganiserade han snabbt sin armé och begav sig ut för att undsätta Göteborg. Det danska anfallet blev tillbakahållet. Under tiden tvingade England och särskilt Preussen med krigshot danskarna att skriva under vapenvila. I juli 1789 utfärdade Danmark en neutralitetsförklaring.¹²

Faran var över och detta märktes även på den något lugnare korrespondensen mellan Gustav III och hans minister i Warszawa. Kungen uttryckte stor tillfredsställelse med dennes verksamhet och uppdrog åt honom att knyta närmare kontakter och samarbete med det preussiska sändebudet Ludwig Buchholtz. Redan den 12 november kunde Engeström informera kungen om att han hade varit till stor nytta för Buchholtz.¹³ Gustav III tyckte att nu var tiden mogen för att återgälda med samma mynt för Katarina II:s konspirationer i Finland och i Sverige. Hämnden skulle utmätas genom polackernas förmedling. Under rättelser, som han hade fått från Polen, gjorde honom benägen att i slutet av november skriva till Engeström att denne inte skulle undvika något tillfälle att

skada Ryssland. Han begärde bekräftelse på de rykten enligt vilka Katarina II var tvungen att förflytta sina trupper från centrala Ryssland, där de vakade över att inte några oroligheter skulle utbryta. Om det var sant, ville han att Engeström skulle finna något sätt att uppblåsa oroligheter liknande Pugatjovs uppror. Enligt kungen borde utan tvekan polackernas hat mot Ryssland och benägenhet att delta i antiryska aktioner hjälpa Engeström att organisera någon diversion på ryskt territorium, vilken skulle vara nyttig för Sverige. Den svenske ministern kunde dock inte uppfylla sin konungs förväntningar. På dennes brev svarade han att situationen i Ryssland var föga känd. De rykten, som var i omlopp i Polen skulle kunna vara sanna, men man visste inte med säkerhet på grund av polackernas lättsinnighet. De tyckte mycket om att tala om stora aktioner och planer, men de försökte inte omsätta dessa i praktiken. Engeström var medveten om att det låg i Sveriges intresse att engagera Polen i den svensk-ryska konflikten. Detta kunde endast vara möjligt i samarbete med Preussen, därför arbetade han outtröttligt på ett polsk-preussiskt närmande.¹⁴ Dock hade Gustav III en annan mening. Han skrev till Engeström om de antiryska stämningarna bland polska riksdagsmän och om Katarina II:s missnöje över olika tidningars publicering av ryskfientliga uttalanden i den polska riksdagen. Därför borde det enligt kungen finnas vissa chanser att få hjälp från Polen. För närvarande borde Engeström koncentrera sig på att få ordna någon diversion, som skulle oroa Ryssland. Den 16 januari 1789 skrev kungen att man kunde finna många hetsiga anförare i Polen. Bland dem fanns säkert någon som skulle kunna ställa sig i spetsen för de missnöjda i Ryssland. Således tänkte sig den svenske monarken att med hjälp av polacker antända upprorselden som skulle försvåra krigföringen på den svensk-ryska fronten. Dock kunde den svenske diplomaten i Warszawa inte heller denna gång uppfylla sin konungs önskemål. Den ädle greven lämpade sig inte till att smida ränker eller att provocera fram oroligheter i de ryska provinserna, som gränsade till Polen.¹⁵

Han skrev den 11 februari 1789 att polackerna betraktade en konfederation som en sista utväg, eftersom det just var på grund av konfederationer som Polen hade lidit så mycket. Dessa var oftast dåligt organiserade och gav för det mesta fattiga adelsmän ett tillfälle till plundring av rika landsmän. Engeström själv undvek all kontakt med misstänkta eldsjälur för att inte utsätta sitt goda rykte för skada. Han skulle inte heller hitta många som skulle kunna locka andra till ett sådant riskfullt uppdrag. I Polen talade man inte om ett krig mot Ryssland, men situationen skulle kunna ändra sig i samband med arméns reform. Engeström hoppades att om kriget skulle utbryta, även den preussiske kungen skulle delta i det och polackerna skulle följa i dennes spår. Det

Stanisław August, kung av Polen, 1732–1798.

fanns nämligen en möjlighet att Polen på grund av riksdagens antiryska uttalanden skulle kunna provocera Katarina II till krigshandlingar. Dessa förhoppningar blev dock ej uppfyllda. Den ryska kejsarinnan lät sig inte provocera till krig mot Polen. Straffet skulle vänta – som hon illvilligt uttryckte sig – och skulle utmätas med hjälp av polackerna själva.¹⁶

Den prestigevinst, som Gustav III fått vid försvaret av Sverige mot danskarnas angrepp återverkade positivt på hemmaopinionen. Kungen utnyttjade stämningarna och sammankallade i februari 1789 ett riksdagsmöte. Där gjorde han med stöd av bönderna och borgarna upp räkningen med den adliga oppositionen. Därefter tilltvungade sig Gustav III riksdagens godkännande av den så kallade Förenings- och säkerhetsakten, som förklarades såsom tillägg till 1772 års regeringsform. Den medförde en väsentlig förstärkning av kungamakten. Kungen fick således rätt att bestämma i frågor om krig och fred, förfoga över riksämbeten och statsförvaltningen. Riksdagen skulle endast uttala sig i skatte-

frågor, särskilt när det gällde extraordinära skatter samt över förslag framlagda av regeringen. Utan större motstånd hade Gustav III fått ståndernas samtycke till att fortsätta kriget mot Ryssland och till beviljande av medel, som var nödvändiga för krigföringen. Vid slutet av våren 1789 planerade han att återuppta krigshandlingar mot Ryssland. Vid förberedelser av dessa önskade han att Polen på något sätt skulle bistå honom med hjälp.¹⁷ I brev av den 5 maj 1789 skrev kungen till Engeström att han inte kunde förstå dennes förfaringsätt. Tidningar från olika europeiska länder rapporterade om att i Polen fanns en verklig önskan att befria sig från rysk hegemoni. Han var medveten om att om Preussen ville gå mot Ryssland, så skulle polackerna utan tvekan också göra det. Engeström måste säkert veta om vilken stor betydelse hjälpen från Polen hade för Sverige. Om Preussen försökte undvika kriget, så borde man sträva ännu mer efter att provocera polackerna för att de skulle gripa till vapen vid lämpligt tillfälle.¹⁸ Den svenske ministern i Warszawa gav redan i sitt brev av den 9 maj 1789 svar på kungens frågor. Även denna gång kunde han bekräfta att Polen inte utan Preussens stöd skulle våga uppträda mot Ryssland. Det vore önskvärt att Ryssland skulle angripa Polen, då skulle den preussiske kungen bli tvungen att delta i kriget. Det samma upprepade Engeström i sin verksamhetsredogörelse, som i augusti 1789 överlämnades till Gustav III genom det till Stockholm ankomna polska sändebudet Jerzy Michał Potocki. Det var av stor vikt – skrev Engeström – att Preussens inflytande i Polen skulle växa och att Ryssland skulle förlora sin vän och istället få två fiender. Om polackerna lättsinnigt utan Preussens samtycke skulle gå i krig mot Ryssland så kunde det hända att den preussiske kungen skulle kunna vägra dem sitt stöd. I Polen skulle uppstå två varandra ömsesidigt bekämpande partier, som skulle förstöra sitt land och beröva Sverige möjligheten att förse sig med livsmedel. Det var klart – skrev Engeström – att det fanns eldsjälur som ville angripa Ryssland utan att fråga om Preussens samtycke. Flertalet, som var förutseende och förnuftiga, delade inte deras åsikter och iver, ty man var medveten om landets svaghet. Om Polen skulle bli Sveriges bundsförvant, så måste man först genomföra reformer och ingå allians med Preussen.¹⁹ Dock ville inte Gustav III vänta så länge på polackernas hjälp. Han behövde den omgående. Efter att han gjort sig förtrogen med Engeströms redogörelse uppdrog han åt sin medarbetare, sekreteraren Ulrik Gustav Franc att skriva till denne och låta förstå att Polens politiska och ekonomiska förnyelse var mindre väsentlig för Sverige än väpnad aktion mot Ryssland. Med hänsyn till den politiska situationen i Sverige angick Polens öde Gustav III bara om polackerna skulle kunna organisera en antirysk diversion. Detta borde hända utan Preussens kännedom. Ett polskt ingripande i kriget skulle

tvinga den tveksamme preussiske kungen att delta i det. I denna riktning borde Engeström arbeta. Ingenting skulle glädja konungen så mycket – skrev Franc – och ingenting skulle kunna ge denne mer hopp än ett besked om att polackerna startat krigshandlingar. I sitt brev visade Franc vilken egoistisk politik kungen bedrev. Denne ville, utan att tänka på huruvida Polen var i stånd att hjälpa Sverige, till varje pris dra in det i krig mot Ryssland. Engeström svarade att han inte kunde bedra kungen med hopp om polsk hjälp, eftersom Polen inte hade tillräckligt med pengar, ammunition, mat och vad som värst var, stod utan en bra armé. Om den preussiske kungen skulle stödja polackerna, så kunde de med sitt lätta kavalleri oroa ryssarna i provinserna belägna längs gränsen. Själva vågade de inte uppträda på egen hand av rädsla för att landet skulle förstöras av ryssarna och deras polska anhängare med hetman Ksawery Branicki i spetsen. Gustav III:s svar var noterat på det ovannämnda brevet till Franc. Kungen tyckte att man borde skriva till Engeström att, eftersom han inte kände till situationen i Polen, så överlämnade han saken helt och hållet i dennes händer med förlitande på dennes skicklighet och iver att arbeta för en betydande diversion. Men denna måste komma till stånd under våren 1790. Om man hade att göra med polackerna så borde man ta hänsyn till härskande stämningar i deras land. De kunde utsätta sig för vilka faror som helst. Han brydde sig inte om huruvida de lyckades eller misslyckades.²⁰

Under tiden gav kampanjen 1789 varken till lands eller till havs något gynnsamt resultat. Endast Turkiet kände en viss lättnad i krigsföringen mot Ryssland, eftersom det senare var tvunget att kämpa på två fronter. Den 2 juli 1789 slöt Turkiet en traktat med Sverige och utlovade betydande subsidier, det gjordes till och med en första inbetalning. Trots det var Sveriges finansiella läge mycket besvärligt. Landets ekonomiska resurser räckte inte till krigsutgifter. Den svenska armén led nöd, man saknade pengar för att kunna skaffa mat och kläder till de värnpliktiga. Katarina II kände till de svårigheter med vilka den svenske kungen brottades. Därför skickade hon den 8 januari 1790 genom det preussiska hovets förmedling förslag till fredsförhandlingar, men tyvärr var förslaget svårt att antaga. Gustav III översände avskriften till Engeström för att denne skulle underrätta de utländska diplomaterna och polackerna om dess innehåll för att de skulle se vad man kunde förvänta sig av Ryssland. Kungen förkastade Katarina II:s förslag och påbörjade nya krigshandlingar. Han bad åter sina bundsförvanter om hjälp, dock var det endast Turkiet, som gav honom ekonomiskt stöd. England vägrade hjälp och Preussen lovade hjälp ifall det skulle komma till krigsutbrott mot Österrike.²¹

Gustav III funderade även denna gång på hjälp från Polen. Han skrev den 5

mars 1790 att på basis av insamlad information kunde man konstatera att polackerna var mycket välvilligt inställda till Sverige. Därför litade han på Engeströms skicklighet och lojalitet och önskade att denne flitigt skulle observera situationen i Polen och arbeta på att göra landet benäget till samverkan med Sverige mot Ryssland. Samarbetet skulle grundas på följande villkor: 1. Republiken förpliktar sig att organisera en diversion i Livland eller i någon annan del av Ryssland. 2. Polen avbryter inte krigshandlingarna förrän även Sverige blir inbegripet i vapenstillestånd. Även Sverige skulle handleda sina krigsoperationer på sådant sätt att de också skulle bli nyttiga för Polen. Enligt Gustav III kunde man inte räkna med att den preussiske kungen skulle taga initiativet i sina händer. Man borde tvinga denne att snarast ansluta sig till kriget, eftersom den österrikiske kejsarens död den 20 februari 1790 skulle kunna påverka den preussiska politiken på sådant sätt att alla chanser för Sverige och Polen kunde gå förlorade. Dock delade inte Engeström sin konungs farhågor och han tänkte inte heller vidtaga några riskabla åtgärder för att uppfylla dennes önskemål.²²

Det är förvånansvärt att Engeström inte blev hemkallad och fråntagen sin tjänst. Troligen kände Gustav III sitt sändebud i Warszawa väl och litade på honom. Dennes rapporter talade nämligen om att allt, vad man hade kunnat göra för att uppfylla uppdrag från Stockholm, det blev gjort. Engeström kunde inte dra Polen in i kriget, men ändå försökte han på alla möjliga sätt skada Rysslands intressen. I detta syfte närmade han sig de mest framstående medlemmarna i det så kallade patriotiska partiet: Ignacy Potocki, Stanisław Małachowski, Scipio Piatoli, Jozef Weissenhoff och knöt särskilt nära kontakt med Julian Ursyn Niemcewicz. Engeström, som indirekt arbetade för Polens intresse, kom således in i en propreussisk krets bestående av familjen Potocki. I överensstämmelse med direktiv från Stockholm stödde han det preussiska inflytandet i Polen. Han skrev till kungen att hans arbete var mycket nyttigt för de preussiska diplomaterna i Warszawa.²³

Emellertid var dessas uppträdande mycket tvetydigt. Å ena sidan förde Ludvig Buchholtz och Girolamo Lucchesini förhandlingar om en polsk-preussisk allians och å andra sidan motsatte de sig flertalet av riksdagsreformerna. De var emot införandet av arvriket, ökningen av armén upp till 100 000 man samt mot anslag för arméns uppehälle. Samtidigt kom olycksbådande rykten från S:t Petersburg och Wien om att Preussen strävade efter Polens delning. Engeström, som inte misstänkte Preussen för hyckleri, försökte övertyga polackerna om att de borde lita på detta land. Den 25 mars 1790 skrev han till det svenska sändebudet i Berlin, Christian Ehrenfried von Carisien, att det var tusen saker att göra till polackernas förmån. Man var ofta tvungen att arbeta emot dem själ-

va, ty de kände inte sina intressen och man måste vara mycket försiktig med dem. De misstänkte att Preussen ville återvinna vänskapen med Ryssland. Engeström blev övertygad om den preussiske kungen Fredrik Vilhelm II:s goda avsikter för Polen. I augusti 1790 kom nämligen en konferens mellan Lucchesini och ledarna av det patriotiska partiet till stånd. Då formulerade Ignacy Potocki, Stanisław Małachowski, biskop Jozef Rybinski från Kujavien klart patrioternas program: en välfungerande regering, tronens ärftlighet och förbund med Preussen. Programmet framlades av

Fredrik Vilhelm II, kung av Preussen, 1744–1797.

Lucchesini för Fredrik Vilhelm II, som accepterade det med undantag för införande av arvriket. Det blev dock stora svårigheter, då det gällde belöningen för Preussens samtycke att sluta förbund med Polen. Man begärde i gengäld städerna Gdansk och Torun, som polackerna inte vill avstå. I sina minnesanteckningar uppgav Engeström att han lyckades övertyga Lucchesini om att man först skulle sluta ett politiskt förbund och att frågan om en handelstraktat och en eventuell belöning borde skjutas på framtiden. Den 29 mars blev det polsk-preussiska förbundet undertecknat.²⁴

Dock blev Engeströms förhoppningar om att förbundet skulle leda till ett stärkande av den antiryska fronten, snabbt svikna. Preussen var inte angeläget om att hjälpa Polen eller Sverige. Kungen och regeringen brydde sig bara om att erhålla Gdansk och Torun eller göra Ryssland benäget till att samtycka till en ny delning av Polen.²⁵

Men våren 1790 visste Engeström inte om detta och därför var han nöjd med sin verksamhets resultat. Visserligen uppfyllde han inte Gustav III:s önskan om att dra in Polen i kriget mot Ryssland. Men genom att mycket energiskt stödja det patriotiska partiets antiryska verksamhet tillät man inte att den polske kungen Stanisław August skulle sluta en traktat med Ryssland och delta i kriget mot Turkiet. Engeström var också mycket engagerad i förhandlingarna i samband med undertecknandet av det polsk-preussiska förbundet. Allt detta kunde inte vara utan verkan på det svensk-ryska krigets förlopp.

Sedan Polen ingått förbund med Preussen höjdes röster i den polska riksdagen om att man också borde sluta förbund med Sverige. Redan tidigare yrkade det polska sändebudet i Stockholm, Jerzy M. Potocki, på att Gustav III skulle uttala sig i frågan. Kungens svar förmedlades av statssekreteraren Franc. Eftersom Sverige var i krig med Ryssland, så ville han veta vad det var för slags förbund som Polen ville ha och vad det kunde inbringa till Sveriges förmån. Allt berodde på Preussen och England, om dessa två makter inte skulle vilja understödja Sverige, så skulle man bli tvungen att sluta fred med Ryssland. Kungen ville inte bestämma något som skulle begränsa hans handlingsfrihet. När situationen skulle klarna så skulle Engeström få besked gällande denna fråga.²⁶

I slutet av mars 1790 samtyckte Gustav III till sist till att hans sändebud i Warszawa preliminärt skulle påbörja förhandlingar med Polen om en allians. Men med det förbehållet att denne skulle undvika allt som kunde väcka farhågor hos Preussen, eftersom man för en månad sedan hade utlovat honom lån utan återbetalningsskyldighet, endast med förbehåll att han skulle fortsätta kriget mot Ryssland. Engeström ämnade grunda det polsk-svenska fördraget på två artiklar. Den första artikeln skulle behandla ömsesidig hjälp ifall något av de två länderna skulle bli anfallet. Den andra artikeln talade om att medborgare i båda länderna skulle kunna förflytta sig fritt och utöva handel och hantverk samt betala skatt endast i det land där de bodde. I de preliminära förhandlingarna tillfogade Gustav III ett tillägg om att de förbundsbundna staterna skulle hjälpa varandra om någon av dessa skulle behöva hjälp. Kungens mål med dessa förhandlingar var först och främst att oroa Ryssland. Själva förbundet med Polen spelade en underordnad roll.

När de svenska styrkorna hemförde en stor seger vid Svensksund den 9 juli 1790, blev Katarina II böjd att föreslå fred på gynnsamma villkor för Sverige. Då var Gustav III inte längre intresserad av något förbund med Polen. På Engeströms brev i denna fråga kom inte något svar från kungen.²⁷ Segern vid Svensksund hade för honom en stor moralisk och politisk betydelse. Han lyckades rädda sitt land från ryskt beroende och tvinga Katarina II att sluta blanda sig i Sveriges inre angelägenheter. Han bevisade också att han i en svår situation var kapabel att ställa sig i spetsen för sin nation och rädda landet från en hotande fara.

I Polen mottog man beskedet om freden kritiskt. Man menade, att den svenske kungen borde fortsätta kriget mot Ryssland. Man kände inte till, vilka svårigheter Gustav III var tvungen att kämpa med och hur mycket kriget kostade. Utom obetydliga bidrag från Frankrike 1787–1788 och subsidier från Turkiet fick han inte finansiellt stöd från något annat land. På de brev som han hade skickat till sin kusin Fredrik Vilhelm II fick han oftast inget svar. Den

svenske kungen kunde av den uppkomna situationen dra en riktig slutsats. När han fick ett gynnsamt tillfälle till att sluta fred med Ryssland så gjorde han det och på goda villkor för Sverige.²⁸

Man kan känna beundran för Engeström, att han trots kungens ständiga krav på hjälpinsatser från Polen rättade sig efter de realistiska möjligheter som fanns i detta land. Av samtalet med Ignacy Potocki visste han att en eller annan organiserad diversion mot Ryssland skulle kunna bli en orsak till preussernas inmarsch på polskt territorium. Det skulle vara helt annorlunda, om den preussiske kungen började ett krig mot Ryssland. Då kunde Polen ansluta sig till honom såsom bundsförvant. I samarbete med de polska patrioterna såg Engeström den enda möjligheten att kunna hjälpa Sverige. Deras arbete, som syftade till att göra Polen starkt och oberoende från ryskt inflytande, hade även betydelse för Sverige, ty det slog direkt mot Rysslands intressen. Det svenska sändebudet påverkades inte bara av de polska patrioterna såsom Ignacy Potocki och Julian U. Niemcewicz, även den sachsiske ministern i Warszawa August F. Essen utövade påverkan på Engeströms åsikter och opinion. Den förre låtsades vara polackernas vän, men i verkligheten var han snarare deras fiende. Detta framgick av hans nedlåtande omdöme om Polens militära styrkor och ekonomiska resurser. Under Essens inflytande såg Engeström Polen såsom en svag stat, som var i behov av hjälp och vägledning utifrån. Det dröjde en längre tid innan Engeström skaffade sig en självständig uppfattning om situationen i Polen och om riksdagens politiskt mogna arbete. Här kan nämnas reformarbetet och bemödanden om att sluta förbund med Preussen, Sverige och Turkiet på sådana villkor som gynnade Polen. Man måste dock säga att Engeström under sin fyraåriga vistelse i Warszawa fattade stor sympati för polackerna. Utan att tappa sitt fosterlands intressen ur sikte, samarbetade han uppriktigt med patriotiska partiets medlemmar och stödde deras verksamhet för att utarbeta nödvändiga reformer för Polen. Vänskapskänslorna blev ännu djupare, när han i oktober 1790 gifte sig med den aristokratiska polskan Rozalia Chłapowska.

Gustav III beslöt nu att utnyttja Engeströms goda relationer med den polska aristokratin. Han bestämde sig för att sändebudet i Warszawa skulle arbeta för hans kandidatur till Polens tron. Tanken att efterträda den polske kungen Stanisław August uppstod redan under åren 1778–1779. Hans favorit Evert Vilhelm Taube hörde under sin vistelse i Tyskland och Frankrike rykten om att Stanisław August tänkte på abdikation. Taube tyckte att Gustav III borde bemöda sig om att få den polska kronan. Sommaren 1782 skickade kungen sin nära medarbetare Johan Christopher Toll till Polen för att denne skulle undersöka situationen därstädes. Toll blev mycket gästvänligt mottagen av polska magnater. Man

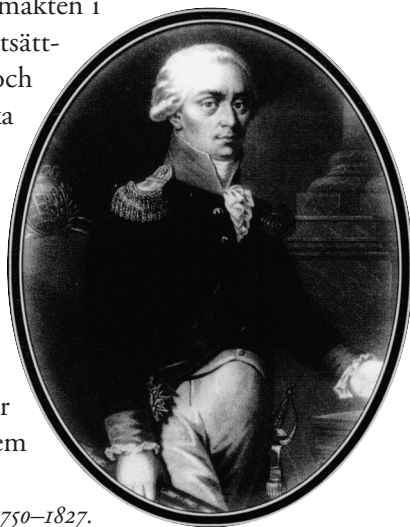
föreslog till och med att Stanisław August skulle gifta sig med prinsessan Sofia Albertina. Det sägs dock att den polske kungens systrar motsatte sig giftermålet. De var troligen rädda att förlora inflytandet över sin krönte broder. Enligt Toll finns det i den polske kungens omgivning planer på att göra Gustav III till dennes efterträdare. Toll bevistade några möten med framstående polska magnater, där man diskuterade frågan om Stanisław Augusts efterträdare samt genomförandet av vissa politiska förändringar i Polen.²⁹ Engeström uppgav däremot att greve Jan Potocki under sin vistelse i Paris talade med den svenske ministern Erik Magnus Staël von Holstein om prins Karls kandidatur till den polska tronen. Staël von Holstein informerade sin monark därom. Denna information gjorde Gustav III benägen att själv försöka få Polens krona.

I Polen talade man mycket om tronens ärftlighet. Stanisław August närmade sig sin 60-årsdag och man var tvungen att tänka på vem som skulle efterträda honom. Det fanns flera kandidater. Det patriotiska partiet ville införa en ärftlig tron, vars innehavare skulle bli den sachsiske kurfursten Fredrik August III. Även Engeström var anhängare till införandet av en ärftlig tron i Polen, men uttalade sig inte bestämt till förmån för en viss kandidat. I september 1790 förklarade han i samtal med Ignacy Potocki, Stanisław Małachowski och Girolano Lucchesini att det var likgiltigt för Sverige vilken dynasti som skulle regera i Polen. De nämnda polackerna mottog Engeströms uttalande med tillfredsställelse. Däremot visade den preussiske ministern inte några tecken på sitt gillande.³⁰

I oktober 1790 anlände statssekreterare Ulric Gustav Francs brev till Engeström. Franc skrev att polackerna utgjorde en misstänksam, osäker, kinkig och stolt nation. Om de hade tillräckligt förnuft och valde Gustav III till sin konung så skulle han ha nog förstånd till att räcka både för honom och för dem. Han var den ende kungen i Europa som anförde sin armé under kriget mot Ryssland. Han visade då att han liksom Karl XII kunde beskydda Polen mot Ryssland, göra det fritt och starkt samt återställa dess forna betydelse.³¹ Allt detta lät uppmuntrande, men avvek dock från sanningen. I brevet av den 7 november omtalade kungen för sitt sändebud i Warszawa vad det egentligen var som gällde. Han behövde en bundsförvant, som skulle kunna fylla luckorna i den svenska statskassan. Frankrike kunde inte hjälpa honom mer, England visade likgiltighet när han befann sig i en svår situation och på Preussen kunde man inte räkna. Endast tillgång till den polska statskassan skulle kunna befria honom från de finansiella svårigheterna. Därför var han beredd att bemästra vilka som helst hinder för att uppnå sitt mål. Om det skulle visa sig nödvändigt kunde han göra påven intresserad av saken. Enligt anlända

underrättelser från Dresden till Stockholm ämnade inte den sachsiske kurfurs-
ten Fredrik August III mottaga Polens krona. Om polackerna skulle ställa sig
på hans sida – skrev Gustav III – så fanns det chanser att han skulle bli deras
konung. Under tiden skulle de svenska diplomaterna i Paris och Dresden
motarbeta kurfurstens kandidatur.

På Engeström föll – uppger den polske historikern Władysław Konopczynski – en stor börda. Denne ansåg Gustav III:s bemödanden för nonsens och utan utsikter till framgång, men tröstade sig med att Fredrik August III skulle mottaga den polska kronan och att hans monark skulle avstå från sina orealistiska planer.³² I brevet av den 10 november 1790 försökte Engeström övertyga kungen om dennes orealistiska strävanden. Han beskrev den svåra situationen i Polen. Han riktade också uppmärksamhet på att patrioternas försiktiga agerande hade gjort nationen benägen att välja den sachsiske kurfurs-
ten till Stanisław Augusts efterträdare. Jan Potockis och Jerzy M. Potockis uttalanden kunde man inte ta på allvar. De kände inte situationen och omständigheterna så bra i sitt land. Ignacy Potocki, ledare för det patriotiska partiet, uttalade sig inte i Engeströms närvaro i fråga om Gustav III eller om någon annan såsom pretendent till Polens krona. Polackerna beundrade Gustav III men de skulle tveka att välja honom till sin konung, ty de var rädda att han kunde omkullkasta deras nya konstitution, som de höll på att utarbeta och hoppades att denna skulle ge landet politiskt stabilitet. Även olika religioner och lagen mot förening med en grannstat talade emot Gustav III:s kandidatur, liksom rädslan inför grannarnas avund, vilka inte skulle tillåta en så stor förstärkning av kungamakten i Sverige. Inte heller de geografiska förutsättningarna gynnade en förening. Polen och Sverige var inte direkta grannar. De polska havsstränderna var, enligt Engeström, inte lämpade som baser för en krigsflotta. Den svenske kungen, som förtjänade sin nations kärlek och tillgivenhet, skulle befinna sig i en besvärlig situation. Det svenska sändebudet tyckte att polackerna, som var vana vid sin frihet, var en svår nation att styra. Många magnatfamiljer blev ruinerade och hyste ovilja mot dem

Fredrik August, kurfurste av Sachsen, 1750–1827.

som lyckades bevara sina rikedomar. Inre misshälligheter, olika religioner och Stanisław Augusts motvilja mot valet av sin efterträdare, uppmuntrade inte till att söka den polska kronan. Det var också svårt att förutse vad som skulle hända om den sachsiske kurfursten inte skulle vilja mottaga den. I brevet av den 13 november 1790 återkom Engeström till samma fråga. Han skrev att valet av Gustav III eller prins Karl var orealistiskt ehuru den senare hade vissa chanser.³³

Den 11 november 1790 skickade Gustav III ett speciellt betänkande till sitt sändebud i Warszawa. Betänkandet innehöll en översikt över de senaste politiska händelserna i Europa, vilka ingav hopp om att man skulle kunna behålla jämvikt i dess nordliga del. I ett sådant läge skulle Polen kunna spela en stor roll, därför var det viktigt att dess framtida konung skulle kunna ge landet trygghet och oberoende. Det vore nyttigast för Polen – enligt det nämnda betänkandet – att välja Gustav III till Stanisław Augusts efterträdare. Polen behövde en konung, som skulle kunna ställa sig i spetsen för dess armé och visa att han inte var rädd för ett krig mot fienden. Han hade ju bevisat detta i praktiken. Genom sitt geografiska läge skulle Polen kunna intaga en central position i en antirysk koalition, som skulle bestå av Turkiet, Preussen och Sverige. Om polackerna skulle välja den sachsiske kurfursten så skulle de, enligt Gustav III, endast skenbart undvika bekymmer med att utse en efterträdare. Kurfursten hade ingen son, så inom kort skulle det uppstå problem med att finna en lämplig gemål för dennes dotter, som skulle ärva kronen efter sin far. Polackerna behövde en konung som skulle försvara deras självständighet. Om de hade en sådan skulle, enligt Gustav III, inte grannarna skada deras land och Ryssland skulle inte längre blanda sig i Polens inre angelägenheter.³⁴

Det kungliga betänkandet övertygade dock inte Engeström. Genom sina brev av den 10 och 13 november hade han förgäves försökt påverka kungen att avstå från planerna gällande Polens krona. Gustav III besvarade dessa den 26 november. Han skrev att rädsla för svårigheter inte kunde ändra hans planer och att en ny delning av Polen inte var aktuell. Dock måste han erkänna att man frestade honom med löften om stora fördelar på Polens bekostnad och att detta inte skulle kosta Sverige en bloddroppe. Han vägrade samtycka till det – uppgav kungen – eftersom en sådan handling stred mot hans moraliska principer. Men man visste inte något om vad som kom att ske i framtiden, ty nöden räknar inte med rätt och samvete. Således tänkte Gustav III på möjligheten att delta i Polens delning om polackerna inte skulle välja honom till sin konung. Uttalandet i brevet måste man uppfatta såsom en varning för vad som skulle kunna hända med Polen i framtiden.

Några dagar senare återkom kungen till samma ämne. Han skrev att polack-

erna inte skulle samtycka till valet av Katarina II:s sonson prins Konstantin, och att Ryssland inte skulle acceptera valet av någon preussisk prins. Man måste vänta tills frågan om den sachsiske kurfurstens val blev klart, men denne skulle säkert avstå från Polens krona. Engeström borde informera Ignacy Potocki om att ifall polackerna uttalade sig till förmån för Gustav III:s kandidatur, skulle denne dra delningsmakterna över på sin sida och förmå dem att respektera Polens självständighet och trygghet. ”Jag ger Er min fullmakt” – skrev kungen – ”att om det dyker upp något gynnsamt tillfälle så skulle det inte sparas på löften om belöningar för dem som skulle stödja min kandidatur. Jag anförtrot min sak Eder skicklighet.”³⁵

I december 1790 skrev Gustav III igen till sändebudet i Warszawa att han var medveten om att uppdraget inte var lätt. Man måste i nuvarande läget avvakta för att kunna se hur kurfursten Fredrik August III skulle ställa sig till att bli vald till Polens konung.³⁶

Från oktober till december 1790 pågick korrespondensen mellan den svenske kungen och hans sändebud i Warszawa beträffande den förras ansträngningar att erhålla den polska kronan. Den senare uttalade sig varken öppet eller bestämt mot de kungliga bemödandena. Han begränsade sig till att lägga fram olika argument emot och på detta sätt ville han påverka kungen att avstå från sina planer. Engeström menade att de grundade sig på en illusion och ej var verkställbara, men Gustav III och hans sekreterare Franc tänkte inte resignera. De skrev ofta att Engeström borde förstå vad de förväntade sig av honom, som var en god och lojal diplomat.³⁷

I Warszawa, Dresden och Berlin var ryktet om Gustav III:s planer på den polska tronen i omlopp. I den polska huvudstaden fick man kännedom härom genom brev, som sändebudet Jerzy M. Potocki hade skickat från Stockholm. Rysslands anhängare med hetman Branicki i spetsen gillade ryktet, ty man kunde utnyttja det mot kurfurstens val.³⁸ Den 21 januari skrev Franc till Engeström att greve Jerzy M. Potocki försäkrat Gustav III om sin familjs stöd för dennes kandidatur till Polens krona. Engeström svarade den 12 februari att ett sådant uttalande var det nämnda sändebudets infall. Dennes bror Ignacy Potocki, som kände stor vördnad för den svenske kungen och önskade sig en konung lik denne, svarade att man i nuvarande läge inte kunde få det som man skulle vilja ha. Det var inte magnater, som nu bestämde vem som skulle vara Polens konung. Det var nationen som hade den bestämmande rösten och nationen ville ha en sachsare.³⁹ I brev av den 9 och 26 mars fortsatte Engeström med sina försök att förmå kungen att avstå från sina planer på att bli Stanisław Augusts efterträdare. Han skrev att om Gustav III skulle bli Polens

konung, så var han, som väl kände till förhållandena i Polen, övertygad om att detta skulle bli en olycka både för Sverige och Polen.

Krig med de 3 Pohlens grannar; oro så väl uti Pohlen som uti Swerige blefwo deraf följderne. National hat emellan Swenskar och Pohlacker skulle uppstå af bådas håg att äga konungen, som icke kunde wara på mera än ett ställe. Marskalk Potockis anmärkning att konung Sigismunds efterdöme är afskräckande, finner jag riktigt.

Ett inbördeskrig i Sverige, skrev Engeström, skulle vara mycket olyckligt, eftersom man hade farliga grannar. Sverige skulle endast kunna förlora på Gustav III:s val till Polens konung. Fredsslutet mellan Sverige och Ryssland hade gjort ett mycket negativt intryck på polackerna. De hade sagt till Engeström: ”så länge Sverige hade krig talade Ni om Förbund med oss, men nu icke mera. Således var tanken att compromettera oss.”

Engeström trodde inte att Gustav III:s bemödanden skulle sluta med framgång. Han bad därför att bli förflyttad från Warszawa, ty han ville inte bli ett verktyg till den olycka, som skulle drabba Polen och Sverige och en kung för vilken han kände stor tillgivenhet. Den, som skulle efterträda mig – skrev Engeström – borde tänka på:

antingen att taga Pohlen såsom det nu är och arbeta på dess uphjälpande för att få en nyttig Bundsförvant eller ock på gamla wiset söka att intrigera och bestickas, hvilket nu sedan inga magnater gifas, bliver drygare, i synnerhet som alt måste redbart betalas, ty den tillkommande konungen har inga starostier att utdela, följakteligen ingenting att lofwa.

I första fallet borde man – uppgav Engeström – skicka en stadig, förnuftig och ingalunda lättrogen man. Denne kommer dock till samma slutsats som han. I det senare fallet borde man välja en man, som håller stort hus, har hundratusen dukater att dela ut och många anställda, som skulle skickas till polska landsorter. Detta – enligt Engeström – misslyckas kanske ändå.⁴⁰ I brevet av den 2 april 1791 skrev han att det fanns många kandidater till den polska tron, men polackerna ville ha den sachsiske kurfursten. Denne var en lugn man, tillhörde den katolska kyrkan, var inte bunden av nära vänskap med någon av grannstaterna och dessutom mycket rik. Om den svenske kungens kandidatur talade man inte, ty man betraktade honom såsom Rysslands vän. Engeström skrev också att han inte hade någon att vända sig till för att denna person skulle kunna bedriva agitation till den svenske kungens förmån. Han kunde endast samtala om det med Ignacy Potocki, som dock hänvisade till riksdagens överläggningar, som gynnade kurfurstens kandidatur.

Engeström glädde sig åt att det skulle komma någon annan, som skulle

efterträda honom och som inom kort skulle se att det som han skrivit till kungen var sant.⁴¹ Det var greve Adolf Fredrik Lewenhaupt, som skulle överta Engeströms plikter. Men knappt kom denne till Stralsund förrän han dog i en hjärtattack.

Den 3 maj 1791 antog den polska riksdagen en ny författning, som senare kallades Konstitutionen av den 3 maj. Kännedom om denna händelse bidrog till att Gustav III tillsvidare skrinlade sina planer på Polens krona. Det uppstår dock misstankar om att kungen anförtrodde Katarina II sina planer att bli Stanisław Augusts efterträdare och att hon illvilligt uppmuntrade honom med hopp om sitt stöd. När Gustav III fått besked om den nya författningen skrev han till sin favorit Gustav Mauritz Armfelt, att den polska kronan undkom honom ”men polackerna skulle betala för detta och vi skulle dela med oss”. Troligen hade han en ny delning av Polen i tankarna, om vilken han skrev i ett av sina brev till Engeström. I denna delning skulle Ryssland, Preussen och Sverige, som troligtvis skulle få Kurland, delta.⁴²

Engeström kunde inte bana vägen för Gustav III till den polska tronen, eftersom han inte såg några chanser därtill och dessutom inte gillade kungens planer. Han misstänkte att bakom tanken att få tillgång till polska pengar för att ordna Sveriges finanser gömde sig också maktbegär, uppskruvad ambition och fåfänga. Han kände sin konung väl och ville inte hjälpa till i ett verk, som skulle visa sig olycksbringande både för Sverige och Polen.

Trots att polackerna samtyckte till att utse den sachsiske kurfursten till Stanisław Augusts efterträdare, avstod Gustav III inte från planerna att förvärva kungamakten i Polen. Han sköt dessa på framtiden, ty han gjorde sig illusioner om, att Katarina II för hans deltagande i kriget mot Frankrike skulle hjälpa honom att få den polska kronan. Hon hade hjälpt Stanisław August få den, så hon kunde också hjälpa sin bundsförvant. I juni 1791 skrev Gustav III till Armfelt att planerna på den polska kronan inte blivit avskrivna. I Sverige kände inte många till de kungliga aspirationerna, och de som visste var – med få undantag – mycket kritiska mot Gustav III:s bemödanden. Polackerna trodde att målet för Gustav III:s krig mot Frankrike var att dra bort Katarina II:s uppmärksamhet från deras land.⁴³

Den 3 maj antog den polska riksdagen den nya konstitutionen. Engeström uppgav i sina ”Minnen och anteckningar” att han var med sin fru på en promenad i Sachsiska trädgården där han hörde flera kanonskott. Han gick till sin vän August F. Essen och fick höra att riksdagen antagit en ny författning och utsett kurfursten till Stanisław Augusts efterträdare. Engeström visste väl att man höll på att utarbeta en ny författning, men han trodde inte att arbetet var så långt

framskridet. Marskalk Potocki, som han träffade under påskaftonen sade till honom att man var tvungen att påskynda arbetet med författningen. I arbetet deltog 60 personer. Man utförde det i stor hemlighet för att det inte på något sätt skulle störas eller motarbetas. Engeström uppger att han inte hörde till denna grupp, trots att polackerna betraktade honom som sin vän. Han var ju den ende bland de utländska diplomaterna, som fick en ring med inskriptionen ”Fidis manibus (d. 3 Maj)”. Bland diplomaterna visste endast Essen om arbetet med författningen. Med hänsyn till kurfursten informerade man honom om arbetsförloppet. Beskedet om konstitutionens antagande den 3 maj 1791 väckte därför stor överraskning bland många diplomater. Alla gratulerade mer eller mindre uppriktigt dess upphovsmän. Ignacy Potocki och hans medarbetare talade med Engeström endast i allmänna ordalag om deras verksamhet i samband med utarbetandet av konstitutionen. Kanske fruktade de, att denne oavsiktligt skulle yppa detaljerna för den preussiske ministern G. Lucchesini, som motarbetade polackernas reformarbete.⁴⁴ Engeström tog inte illa vid sig och betraktade deras verk med stor erkänsla. Han var ledsen, att han inte kunde framföra officiella gratulationer till författningens skapare Ignacy Potocki och Stanisław Małachowski. I ett av sina brev frågade Engeström statssekreteraren Franc varför man inte hade skickat honom en fullmakt med gratulationer från regeringen. Franc svarade att man inte hade tid att tänka på detta. I verkligheten var Gustav III inte alls glad över den nya författningen i Polen. Kungens kortsynthet gjorde Engeström nedstämd, ty han var medveten om att det låg i Sveriges intresse att Polen skulle ha en väl fungerande styrelse och en modern författning.⁴⁵

Engeströms sekreterare och senare även efterträdare Samuel Niclas Casström uttalade sig – trots sin motvilja mot polackerna – med ett stort erkännande om Konstitutionen av den 3 maj. Han uppgav att det var synd, att man inte hade hunnit tillämpa riksdagens reformer i praktiken. Antagandet av den nya författningen var – enligt Casström – ett bevis för de polska politikernas skicklighet och nationens tillit till dem, eftersom man på så kort tid lyckades fullborda en sådan omvälvningsprocess. Däremot hade man inte visat samma skicklighet och politiska förnuft när det gällde att säkra Polens yttre trygghet. Han hade här i tankarna ett riksdagsbeslut om en 100 000 man stark armé. Casström menade att riksdagen snabbt borde verkställa detta beslut. Att ha det bara på papperet gjorde mer skada än nytta. Samma sak gällde frågan om den ärftliga tronen. Man borde först försäkra sig om huruvida den sachsiske kurfursten skulle samtycka till att bli Polens konung, innan man stiftade lagen om en ärftlig tron och utsåg denne till Stanisław's efterträdare.⁴⁶ Den svenska opinionen var underrättad om den polska riksdagens reformar-

bete genom förmedling av tidningar. Det var särskilt Dagligt Allehanda och Stockholms Post-Tidningar, som skrev mycket om den polska konstitutionen. Man skrev mycket om de reformer, som berörde borgarna och bönderna i Polen. Dagligt Allehanda betraktade dessa reformer såsom en framstegs seger över adelns despotism och högfärd. I slutet av maj 1791 skrev den nämnda tidningen med stor tillfredsställelse om att det revolutionära verket av den 3 maj fick flera anhängare. Aktionen av några advokater och tjänstemän i staden Lublin, vilka vägrade att avlägga ed på konstitutionen, ansåg tidningen såsom löjlig. En liknande ställning intog Stockholms Posten, som skrev om stor glädje i Storpolen med anledning av den nya konstitutionens antagande. Det exakta förloppet av riksdagsöverläggningarna den 3 maj beskrevs av Stockholms Post-Tidningar. I en längre artikel gav tidningen också en sammanfattning av konstitutionens huvudpunkter och lade stor vikt vid dessa, som garanterade rättsligt skydd för borgare och bönder.⁴⁷ Tidningarnas artiklar och god förståelse för det egna landets intressen influerade svenskarnas positiva inställning till den polska Konstitutionen av den 3 maj.

Engeström lämnade Polen i september 1791. Med kännedom om den lömska roll, som den preussiske ministern Lucchesini spelade, lämnade han landet med stor oro för dess framtid. Ännu på väg till Sverige stannade han några dagar i Berlin och försökte påverka Fredrik Vilhelm II till Polens förmån. Tyvärr förgäves. Inom en nära framtid kom en överenskommelse till ”mellan Herod och Pilatus” – som Engeström uttryckte det – på bekostnad av Polen. En grupp av missnöjda polska magnater förstörde med Katarina II:s hjälp resultatet av riksdagens fyraåriga reformarbete.⁴⁸

Sammanfattning

Gustav III:s politiska ansträngningar vad gällde Polen blev fruktlösa. Polackerna gav honom varken militärt eller ekonomiskt stöd i kriget mot Ryssland eller valde honom till sin konung. Endast antiryska uppträdanden i den polska riksdagen samt polackernas strävan efter förbund med Preussen, Sverige och Turkiet var en sorts indirekt hjälp, ty det oroade Katarina II och begränsade hennes handlingsfrihet på den norra fronten. Det är klart att Gustav III:s politik gentemot Polen var egoistisk, ty den tjänade hans eget intresse. Man måste dock konstatera att kungen när han sökte hjälp i Polen, i viss mån var berättigad till den. Han kämpade nämligen mot en gemensam fiende. Det låg ju i bägge länders intresse att bekämpa Rysslands växande makt. Redan i mars 1790 förutsåg han att polackernas neutralitet skulle komma att visa sig olycksbringande för

deras land. Gustav III menade att om polackerna inte utnyttjade den gynnsamma politiska konjunkturen och inte deltog i kriget mot Ryssland skulle de förlösa alla chanser att bevara sitt lands oberoende existens. Tyvärr uttalade sig flertalet av polackerna för upprätthållande av neutraliteten och kung Stanisław August varken ville eller kunde rycka med sig sin nation i krig mot Ryssland. Man förstod inte att neutralitet och pacifism försvagade Polens krafter och gjorde det till ett lätt byte för dess giriga grannar. Då det gällde Gustav III:s bemödanden att bli Stanisław Augusts efterträdare så var han chanslös. Engeström hade rätt när han avrådde denne från hans planer på att bli Polens konung.

Noter

- 1 S. Carlsson & J. Rosén, *Svensk historia*, Stockholm 1961, Del II, s. 232–33; L. Stavenow, Gustaf III, Göteborg 1901, s. 118–23; O. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*. II:2: 1721–1792, Stockholm 1957, s. 300–307; S. (Signe) Carlsson, *Sverige och Storbritannien 1787–1790*, Lund 1944, s. 33–38, 313 (förf. uppger att Gustav III började kriget utan några andra bundsförvanter än Turkiet); E. Herrmann, *Geschichte der europäischen Staaten*. Red. A. H. L. Heeren & F. A. Ukert, Gotha 1860, T. 6, s. 184–88.
- 2 L. von Engeström, *Minnen och anteckningar. Utgifvna efter handskrifter och samlingar, tillhöriga greve L.S. Engeström och Svenska Riksbiblioteket af Elof Tegnér*, Stockholm 1876, T. 1, s. II–III (förord); *Svensk uppslagsbok*. Andra omarbetade och utvidgade upplagan, Malmö 1958, T. 8, s. 685–86; O. Jägerskiöld, a.a., s. 305–10; C. G. Nordin, ”Dagboksanteckningar för åren 1786–1792”, i *Historiska handlingar*. Till trycket befordrade af Kongl. samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 1868, 7:de delen, s. 2, 273 (anteckn. av d. 23/II 1786 och 10/6 1792).
- 3 L. von Engeström, a.a., s. 111–12; L. (Wł) Konopczyński, ”Lars von Engeströms mission i Polen 1787–1791”, i *Historisk tidskrift*, Stockholm 1924, T. 44, s. 7.
- 4 ”Redogörelse för L. von Engeströms verksamhet såsom svenskt sändebud i Warszawa avgifven till konung Gustav III d. 30 juli 1789”, i *Ministern Lars v. Engeströms depescher 1789*. Polonica 212, RA (Riksarkivet), Stockholm; L. von Engeström, *Minnen och anteckningar ...*, a.a., s. 151, 282–89; R. N. Bain, *Polens siste konung och hans samtida*. Auktoriserad översättning af Karin Jensen f. Lidfors, Stockholm 1914, s. 162–85; J. Łojek, *Misja Debolego w Petersburga w latach 1787–1792*, Wrocław ... 1962, s. 27–51.
- 5 Engeströms depescher 24/1, 24/2, 13/3, 22/3, 25/3 1788, Ministern Lars v. Engeströms depescher 1788, Polonica 211, RA, Stockholm; A. Raphael, *Bidrag till historien om Gustaf III:s planer på Polen och dermed sammanhängande underhandlingar under åren 1788–1791*, Uppsala 1874, s. 5–24; Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660–1795*. Warszawa 1924, s. 219–21.
- 6 Engeström t. Gustav III 21/5, 24/5, 28/5 1788, Polonica 211, a.a.; B. Hildebrand, ”C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816–1837”, i *Tiden till 1826*, Uppsala 1937, s. 225; J. I. Kraszewski, *Polska w czasie trzech rozbiorów 1772–1795*, Poznań 1874, s. 57. Kraszewski skriver att L. von Engeström var en kvick och ädel man men såsom politiker var han medelmåttig. Han ändrade sitt omdöme om polackerna först under hösten 1788 när den polska riskdagen började sin verksamhet (se brev av den 8/10 1788, a.a.).

- 7 Gustav III t. Engeström 27/5 1788, Skrifvelser till och från L. v. Engeström. Konceptböcker 1788–1791, RA, Stockholm; Engeström t. Gustav III 11/6 1788, Polonica 211, a.a.; A. Raphael, a.a., s. 8–9; O. Jägerskiöld, a.a., s. 310–16; R. N. Bain, a.a., s. 185–91.
- 8 Engeströms brev 21/6, 8/10 1788, Polonica 211, a.a.; L. (Wł) Konopczyński, *Lars von Engeströms mission i Polen ...*, a.a., s.15; O. Jägerskiöld, a.a., s. 317–19; C. G. Nordin, a.a., s. 304, Nordin uppger, att man klädde några finska bonddrängar i kosackkläder och lät dem anfalla en bondgård för att få anledning till kriget mot Ryssland.
- 9 Gustav III:s brev av den 19 juli är publicerat i A. Raphael, a.a., s. 9–10; Engeström t. Gustav III 26/8 1788, Polonica 211, a.a.; R. N. Bain, a.a., s. 200–206; J. Łojek, a.a., s. 52–64; C. G. Nordin, a.a., s. 15.
- 10 Engeströms brev 10/9, 11/9, 24/9 1788. Polonica 211, a.a.; R. N. Bain, a.a., s. 192–94. Bain skriver, att Katarina II var benägen att sluta ett förbund med Polen och låta en mindre polsk truppstyrka delta i kriget mot Turkiet. Men Fredrik Vilhelm II:s hotfulla attityd och den polska riksdagens motvilja mot alliansen orsakade att Katarina II drog sig ur förhandlingarna.
- 11 Engeströms brev 11/10, 15/10, 22/10 1788. Polonica 211, a.a.; L. A. Eklund, *Studier rörande Polens första delning*, Norrköping 1870, T. I, s. 15–40; O. Jägerskiöld, a.a., s. 319–22; S. Carlsson & J. Rosén, a.a., s. 234–35; Sz. Askenazy, *Przymierze polsko-pruskie*, Warszawa 1918, s. 34; B. Dembiński, *Polska na przełomie*, Warszawa ... 1913, s. 79; W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, Kraków 1895, T. 2, s. 192–95.
- 12 O Jägerskiöld, a.a., s. 322–24; S. Carlsson, a.a., s. 154–56; S. Carlsson & J. Rosén, a.a., s. 235–37; S. Ramel, *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814*, Stockholm 1997, s. 109. Vapenvilan slöts i oktober 1788.
- 13 Gustav III t. Engeström 22/10 1788, Skrifvelser till och från L. von Engeström, Konceptböcker 1788, RA; Stockholm; Engeström t. Gustav III 12/11 1788, Polonica 211, a.a.; R. N. Bain, a.a., s. 206–13; J. Dutkiewicz, ”Prusy a Polska w dobie Sejmu Czteroletniego w świetle korespondencji dyplomatycznej pruskiej”, i *Cztery lata nadziei. 200 rocznica Sejmu Wielkiego*. Prace zbiorowa pod red. H. Kocójja, Katowice 1988, s. 26–34.
- 14 Gustav III t. Engeström 28/11 1788, Skrifvelser till och från L. v. Engeström ..., a.a.; Engeström t. Gustav III 24/12 1788, Polonica 211, a.a., E. Herrmann, a.a., s. 188–98; R. H. Lord, *Drugi rozbiór Polski*. Przełożył A. Jarczewski, Warszawa 1984, s. 45–50, 65–68. Jemeljan Pugatjov var anförare för ett bondeuppror i södra Ryssland 1773–1774.
- 15 Gustav III t. Engeström 16/1 1789. Skrifvelser till och från L. v. Engeström ..., a.a.; A. Raphael, a.a., s. 27, Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja ...*, a.a., s. 223.
- 16 Engeström t. Gustav III 11/2 1789, Polonica 212, RA, Stockholm; A. Raphael, a.a., s. 28–29; J. Dutkiewicz, a.a., s. 34–37.
- 17 L. Stavenow, a.a., s. 137–40; C.W. Lilliecrona, *Fältmarskalken grefve Johan Christopher Toll. Biografisk teckning*, Stockholm 1849, T. 1, s. 52; O. Jägerskiöld, a.a., s. 328–32; S. Carlsson & J. Rosén, a.a., s. 241–44; S. Carlsson, a.a., s. 191–97; W. Kalinka, a.a., s. 195–96.
- 18 Gustav III t. Engeström 5/5 1789, Skrifvelser till och från L. v. Engeström ..., a.a.
- 19 Engeström t. Gustav III 9/5, 30/7 1789, Polonica 212, a.a.; Historia diplomacji polskiej. Red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 665–66; E. Herrmann, a.a., s. 268–70; *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1984, T. XXVIII/1 z. 116, s. 45 (biografiska data om Jerzy M. Potocki); Z. Anusik, *Misja polska w Sztokholmie w latach 1789–1795*, Łódź 1993, s. 25–27.
- 20 U. G. Franc t. Engeström 18/9 1789, Skrifvelser till och från L. v. Engeström ..., a.a.; Engeström t. Franc 10/10 1789, Polonica 212, a.a.; R. N. Bain, a.a., s. 226–32; S. Carlsson, a.a., s. 198–239; W. Kalinka, a.a., s. 196–97.

- 21 B. Dembiński, a.a., s. 283–307, 337–38; A. Raphael, a.a., s. 39–40; O. Jägerskiöld, a.a., s. 332–36; S. Carlsson, a.a., s. 271–79.
- 22 Gustav III t. Engeström 5/3 1790. Skrifvelser till och från L. v. Engeström..., a.a.; R.H. Lord, a.a., s. 72–86; A. Raphael, a.a., s. 43–44; Sz. Askenazy, a.a., s. 106; Z. Góralski, *Austria a trzeci rozbiór Polski*, Warszawa 1979, s. 18–19.
- 23 L. von Engeström, *Minnen och anteckningar...*, a.a., s. 143–149; Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja...*, s. 224; Historia sejmu polskiego. T.1: Do schyłku Rzeczypospolitej. Red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 381–93.
- 24 Engeström t. Gustav III 20/3, 5/4 1790, Engeström t. Christian Ehrenfried von Carisien 25/3 1790 och Engeström t. Franc 17/3 1790. Polonica 213, RA, Stockholm; L. A. Eklund, a.a., s. 18–30; R.H. Lord, a.a., s. 68–71; Z. Góralski, a.a., s. 16–20; R. N. Bain, a.a., s. 232–38.
- 25 Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja...*, a.a., s. 229–32; Depesze ambasady polskiej w Kopenhadze z lat 1789–1793, i *Biblioteka Ossolińskich*. Pismo o historii, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone. Poczet nowy, Lwów 1863, T. 3, s. 168–169; L. A. Eklund, a.a., s. 33–41.
- 26 Gustav III t. Engeström 23/2 1790. Skrifvelser till och från L. v. Engeström ..., a.a.; A. Raphael, a.a., s. 41–43; Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja...*, a.a., s. 233.
- 27 Gustav III t. Engeström 26/3 1790, Skrifvelser till och från L. v. Engeström..., a.a.; Engeström t. Gustav III 21/4, 15/5, 19/5, 13/6, 18/8, 25/8, 22/9 1790, Polonica 213, a.a.; A. Raphael, a.a., s. 44–51; S. Carlsson, a.a., s. 309–11; J. Łojek, a.a., s. 86–87; Z. Anusik, a.a., s. 91–106. Författaren uppger, att även den polska riksdagen och regeringen var ansvariga för alliansförhandlingarnas misslyckande, eftersom man inte tillräckligt kraftfullt bedrev dessa.
- 28 S. Carlsson & J. Rosén, a.a., s. 238–39; Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja...*, a.a., s. 236–37; Sz. Askenazy, a.a., s. 96; W. Kalinika, a.a., s. 201–208.
- 29 B. von Schinkel, *Minnen ur Sveriges nyare historia. Författade och utgivne af C.W. Bergman. Första delen: Gustaf III och hans tid (1771–1788)*. 2. uppl., Stockholm 1855, s. 250, 281; C.W. Lilliecrona, a.a., s. 176–87; L. Stavenow, a.a., s. 153–156; Z. Janeczek, *Działalność polityczna Ignacego Potockiego w okresie Sejmu Wielkiego. Cztery lata nadziei...*, a.a., s. 137–58; H. Kocój, *Elektor saski Fryderyk August III wobec Konstytucji 3 maja*, Kraków 1999, s. 131–35.
- 30 Engeström t. Pehr Olof von Asp 25/3 1788, Polonica 211, a.a.; Engeström t. U. G. Franc 4/9 1790, Polonica 213, a.a.; A. Raphael, a.a., s. 42–44; Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja...*, a.a., s. 239–40; H. Kocój, *Polska a Saksonia w czasie Sejmu Czteroletniego*, Kraków 1967, s. 3–14. Engeström fällde ett sådant uttalande utan att ha något som helst bemyndigande från sin konung; G. Lucchesini, *Listy do Fryderyka Wilhelma II. Przekład, wstęp i opracowanie H. Kocój*, Warszawa 1988, s. 6–9.
- 31 U. G. Franc t. Engeström 21/9, 8/10 1790. Skrifvelser till och från L. v. Engeström ..., a.a.; A. Raphael, a.a., s. 52–53; O. Jägerskiöld, a.a., s. 337–47; S. Ramel, a.a., s. 128. Ramel uppger, att Armfelt, Franc, riksdrotsen Carl Axel Wachtmeister och lagmannen Anders Håkansson utgjorde ”den sen-gustavianska tidens maktcentrum bakom tronen”.
- 32 Gustav III t. Engeström 7/11 1790. Detta brev är publicerat i B. von Schinkel, a.a., s. 311–12; A. Raphael, a.a., s. 53–62; Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja...*, a.a., s. 240–43.
- 33 Engeströms brev 10/11, 13/11 1790, Polonica 213, a.a.; D. Złotkowski, ”Stanisław August Poniatowski wobec sukcesji tronu na Sejmie Czteroletnim”, i *Cztery lata nadziei...*, a.a., s. 164–71.
- 34 Detta betänkande är publicerat i B. von Schinkel, *Minnen ur Sveriges nyare historia...*, a.a. se: bilaga 22; B. Dembiński, a.a., s. 461–63.

- 35 Engeströms brev se: not 33; Gustav III t. Engeström 26/II, 30/II 1790, Skrifvelser till och från L. v. Engeström ..., a.a.
- 36 Ibidem se: brev av den 3/12 1790.
- 37 Engeström t. U. G. Franc 22/12 1790. Polonica 213, a.a., se Apostille.
- 38 C. G. Nordin, "Dagboksanteckningar för åren 1786–1792", i *Historiska handlingar*. Till trycket befordrade af Kongl. samfundet för utgifvande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. 6:e delen, Stockholm 1868, s. 129; A. Raphael, a.a., s. 67–70; B. Dembiński, a.a. 459–61, 463.
- 39 Franc t. Engeström 21/1 1791. Skrifvelser till och från L. v. Engeström ..., a.a.; Engeström t. Gustaf III 16/2 1791, Polonica 214, RA, Stockholm; Engeström t. Franc 12/2 1791, a.a.
- 40 Engeströms brev 9/3, 26/3, 30/3 1791, Polonica 214, a.a.
- 41 Ibidem, se: brev av den 2/4 1791; A. Raphael, a.a., s. 72; Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja ...*, a.a., s. 243–47.
- 42 Gustav t. G.M. Armfelt natten (troligen natten d. 17 till d. 18) maj 1791. Brevet är publicerat i *Historiska handlingar*. Utg. av Kungl. samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Ny följd, Stockholm 1883, T. 12, s. 177; A. Raphael, a.a., s. 75–76; Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja ...*, a.a., s. 247–48.
- 43 Gustav III t. G.M. Armfelt 21/6 1791. Brevet är publicerat i *Historiska handlingar ...*, a.a., s. 186; Diplomatische Correspondenzen aus der Revolutionszeit 1791–1797. Red. E. Herrmann, Gotha 1867, s. 123–27; O. Jägerskiöld, a.a., s. 337–47; Z. Anusik, a.a., s. 120. Anusik uppger, att Jerzy M. Potocki efter en längre vistelse i hemlandet återvände till Stockholm i mitten av december 1791. Redan vid första audiensen frågade Gustav III honom om situationen i Polen och om kurfurstens val till Stanisław Augusts efterträdare. Under samtalet uttryckte kungen tvivel huruvida denne skulle vilja samtycka till att mottaga den polska tron och talade själv länge om sin egen kandidatur.
- 44 L. von Engeström, *Minnen och anteckningar ...*, a.a., s. 168–69; H. Kocój, *Konstytucja 3 maja w relacjach posła pruskiego Augusta Fryderyka Ferdynanda Goltza*, Kraków 1999, s. 45–50. Inte ens den preussiske ministern Goltz, som var Lucchesinis efterträdare, visste om att polackerna höll på att utarbeta en ny författning; Sz. Askenazy, a.a., s. 183; B. Dembiński, a.a., s. 463; J. Łojek, *Wokół sporów i polemik. Seria druga*, Lublin 1984, s. 54–55; R. N. Bain, a.a., s. 239–67; H. Kocój, *Elektor saski Fryderyk August III ...*, a.a., s. 55–68. Kocój skriver, att det var ett politiskt felaktigt beslut. Och det gäller inte bara, att man inte hade kurfurstens formella samtycke utan även att han inte skulle mottaga den polska kronan utan Rysslands, Preussens och Österrikes samtycke.
- 45 Engeström t. Gustav III 4/5 1791 (2 brev och postscriptum); Engeström t. U. G. Franc 7/5 samt privatbrev 25/6 1791, Polonica 214, a.a., U. G. Franc t. Engeström 12/7 1791. Skrifvelser till och från L. v. Engeström ..., a.a.
- 46 S. N. Casström, *Berättelse om Polen. Svenska beskickningars berättelser om främmande makter år 1793*, Stockholm 1893, Del II, s. 198–201; L. A. Eklund, a.a., s. 8–9, 32, 44–45; J. Łojek, *Wokół sporów i polemik ...*, a.a., s. 69; B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, Studia historyczno-prawne, Wrocław 1951, s. 464–468; M.H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski*, Warszawa 1970, s. 102; M.G. Müller, *Die Teilungen Polens 1772, 1793, 1795*. München 1984, s. 43–47.
- 47 *Dagligt Allehanda* 5/5, 21/5, 15/6, 22/6 1791; *Stockholms Posten* 26/4, 5/5, 12/5, 26/5 1791; *Stockholms Post-Tidningar* 9/5, 12/5, 16/5, 23/5, 26/5, 30/5, 6/6 1791.
- 48 L. v. Engeström, *Minnen och anteckningar ...*, a.a., s. 171–72; Wł. Konopczyński, *Polska a Szwecja ...*, a.a., s. 248–49; R.H. Lord, a.a., s. 139–52; *Depesze ambasady polskiej w Kopenhadze ...*, a.a., s. 217; J. Łojek, *Wokół sporów i polemik ...*, a.a., s. 41–44.

Johan Åberg

Den judiske björnen

Tankar om judisk humor och judisk identitet

Invånarna i Chelm skulle bygga en ny mikve (rituellt bad). När stommen var klar var det dags att fundera över hur golvet skulle se ut. Diskussionen mynnade snabbt ut i två motsatta ståndpunkter. Den ena gruppen menade att det var nödvändigt med ett hyvlat golv, så att besökarna inte skulle få träflisor i fötterna. Den andra gruppen menade att golvbrädorna inte skulle hyvlas, eftersom risken då var stor att brädorna skulle bli så hala att besökarna föll och slog sig. Efter många dagars diskussion beslöt de sig för att vända sig till rabbinen och rådfråga honom. Sagt och gjort. Rabbinen lyssnade uppmärksamt till båda sidors argument, och beslöt sedan följande:

– Självfallet måste golvplankorna hyvlas ordentligt, men för att hindra människor från att halka omkull på dem måste de läggas med den hyvlade sidan nedåt.

VITSEN TILLHÖR EN kategori judiska vitsar som handlar om de vise i Chelm. Vid en första anblick verkar huvudpersonerna i dessa vitsar vara i total avsaknad av logik och sunt förnuft, men sanningen är kanske snarare den att de har alltför mycket sunt förnuft och alltid löser sina problem på ett så logiskt sätt att det inte fungerar i praktiken.

Den här vitsen, likt de flesta Chelm-vitsar, saknar dock den judiska touch som många förknippar med just judisk humor. Den här vitsen tillhör snarare en genre som man kan hitta på många ställen i världen, eftersom det i de flesta kulturer finns ett behov av att konkretisera dumheten och okunnigheten till ett specifikt geografiskt område. I Sverige berättar vi gärna Norge-historier och i de östeuropeiska judarnas fall blev det Chelm. Gemensamt för dem är att historierna som sådana är förhållandevis universella, där namnet ”Chelm” tillsammans med någon enklare judisk make-up ofta är de markörer som indikerar att vitsarna hör hemma inom den judiska traditionen.

I min avhandling *Det föreställda ghattot* (2003) studerade jag några av de

strategier som en av judendomens ultraortodoxa falanger utnyttjar för att vidmakthålla en ortodox judisk identitet i dagens moderna amerikanska samhälle. Resultatet – att det i hög grad handlar om en mental konstruktion där den identitetsskapande och identitetsbevarande skillnaden mellan ”vi” och ”de Andra” kontinuerligt och på olika sätt stärks genom en medveten, symbolisk gränsdragning baserad på religiös retorik – kan förhoppningsvis bidra till en ökad förståelse av olika fundamentalistiska grupper där religionen fortfarande utgör det övergripande tolkningsschema på vilken identitetskonstruktionen baseras. För att förstå judisk identitet i en vidare mening i dagens samhälle är avhandlingens resultat däremot av en begränsad betydelse. Några generationer tillbaka i tiden var den religiösa tron, livet och traditionen en viktig identitetsskapande faktor, precis som den än idag är för ultraortodoxa judar, men för flertalet judar idag är det helt andra faktorer som skapar samhörighet och identitet. I dagens sekulariserade och individualiserade samhälle är religionen en bland många andra faktorer i en mer övergripande kulturell identitet där identitetsskapande faktorer som till exempel historia, kultur och känslomässiga band till Israel fyller en viktig funktion. Till dessa identitetsskapande faktorer, menar jag, hör också judisk humor.

I *Judisk humor* (2002) konstaterar Bertil Neuman inledningsvis att ”jiddisch och judisk humor har med åren övertagit en allt större del av min judiska identitet”. Om man bortser från bokens nostalgiska grundton, tror jag att Neuman här pekar på något centralt när det handlar om judisk identitet idag. Judisk humor är inte bara en källa till skratt, den är också en tolkningsram för judisk identitet – och genom att studera den kan vi också lära mer om judisk identitet. I det följande skall denna koppling mellan judisk humor och judisk identitet belysas med hjälp av ett urval vitsar; vitsar som vid första anblicken låter väldigt judiska – men som vid närmare betraktelse kanske ändå inte är så unikt judiska som de ger sken av.

*

När ryssarna efter andra världskriget tog sitt järngrepp om Polen vimlade det av uniformer i Chelm. En ryss som cyklade runt på gatorna för att kontrollera ordningen fick ögonen på en gammal jude som stod med sin böneschal om axlarna och bad till Gud.

– Vad gör du?

– Jag ber till Gud.

– Vad ber du om då?

– Jag ber att Gud ska sända mig hundra zloty att köpa mat för.

– Nonsens, sa ryssen, det finns ingen Gud. Här har du femtio zloty, men kom

ihåg att du har fått dem av en rysk soldat, inte av någon Gud.

Medan ryssen cyklade iväg vände juden sig till Gud och tackade.

– Välsignad vare du Herre som skänker pengar – men om du får lust att sända en slant någon annan gång, så gör det inte genom en rysk soldat. De behåller hälften för egen del.

Världen är som bekant inte så stor när allt kommer omkring, och därför är det kanske inte förvånande att denna vits också finns i en svensk version. Den handlar om en gumma i Medelpad som skrev brev till kungen och bad om hundra kronor. Kungens handsekreterare remitterade det vidare till finansdepartementet, där man log man åt de rörande raderna. Ernst Wigforss, finansminister på den tiden, tog upp en femtilapp ur sin privata plånbok och sände den till gummans adress i Medelpad. Några dagar senare kom ett nytt brev till kungen där gumman tackade för pengarna, men påpekade att nästa gång borde kungen skicka pengarna direkt och inte genom Wigforss, ”för den jäkeln behåller alltid femtio procent för egen del”.

Att det i grund och botten rör sig om samma vits råder det knappast något tvivel om. Strukturen är densamma, poängen likaså. Samtidigt finns det en avgörande skillnad mellan de två versionerna. Få svenskar skulle säga att den svenska versionen är en ”typisk svensk vits”, medan de flesta judar (och sannolikt också många ickejudar) med bestämdhet skulle hävda att den judiska versionen är ”typiskt judisk”. Visserligen lär man påpeka att det inte är en typisk Chelm-vits – här finns inte ett problem som stöts och blöts i ”sju dagar och sju nätter”, inte heller den naiviteten som är så fullständigt enastående uppochnervänt logisk att åhörarens verklighetsuppfattning vänds på ända – men att det definitivt är en judisk vits.

Humorforskaren Christie Davies (1998) menar att vitsar om och av judar kan delas in i tre huvudkategorier: judiska, antisemitiska och hebreoniska. Till den första kategorin hör vitsar som baseras på det judiska folkets olika sociala erfarenheter och kulturella kontakter, liksom den intellektuella traditionens uppmuntran att vända och vrida på ord och begrepp för deras egen skull. Den här definitionen av ”judiska vitsar” är bred – vilket sannolikt hänger samman med att Davies främst är intresserad av gränsdragningen mellan de andra två kategorierna – men överensstämmer i hög grad med de definitioner som andra forskare också utnyttjar. De övriga två kategorierna, menar Davies, förenas i att de bygger på stereotyper, men med en avgörande skillnad. Den stereotypa bild som antisemitiska vitsar utnyttjar utgår från en negativ bild av judar där poängen som regel återspeglar antisemitiska uppfattningar och fördomar. I hebreoniska vitsar handlar det istället om ritualiserade etniska stereotyper, vilket medför

att huvudpersonen i dessa vitsar enkelt kan bytas ut mot andra etniska grupper med samma tillskrivna egenskaper. Det är denna utbytbarhet, menar Davies, som är kännetecknande för hebredoniska vitsar, vilket innebär att vitsar om ”snåla judar” utan större ingrepp kan göras om till vitsar om snåla skottar och vice versa.

Med Davies indelning i tre kategorier hör vitsen om den bedjande juden i Chelm hemma inom kategorin ”judiska vitsar” genom sin tydliga koppling till judars historiska erfarenheter i Polen och Ryssland. Samtidigt är det oundvikligen så att här finns en allmängiltighet i vitsen som tangerar den utbytbarhet som Davies tillskriver hebredoniska vitsar. Det är en vits som fungerar lika bra oavsett om huvudpersonen är jude eller inte, och det enda som skiljer de båda versionerna åt är det judiska utanpåverket. Det kan alltså vara på sin plats att precisera Davies kategori ”judisk vits” genom att tala om judiska vitsar som antingen ”unika” eller ”judaiserade”. Gemensamt för båda är att de knyter an till judars sociala historia och kulturella kontakter och föreställningar, liksom judars religiösa liv och tro och intellektuella tradition, men där det dras en skiljelinje baserad på hur integrerat detta är i vitsen. En ”unik” judisk vits har en poäng som är så specifik judisk att den blir obegriplig med någon annan huvudperson än en jude. I en ”judaiserad” judisk vits är denna judiska anknytning också synlig och central för poängen, men här finns samtidigt en universalism och utbytbarhet som gör att när de judiska markörerna plockas bort och ersätts med mer neutrala formuleringar kan huvudpersonen också bytas ut mot en ickejude utan att poängen går förlorad.

*

Herschele drömde om att vinna en massa pengar och bli rik. Vem gör inte det? Och eftersom Gud skapat människan, borde det vara Guds uppgift att se till att en sådan dröm går i uppfyllelse.

Sagt och gjort.

Herschele vände sig till Gud och bad: ”Gud, jag har alltid varit en god jude, och levtt enligt dina lagar och bud. Trots detta har du gett mig ett liv i fattigdom! Varför låter du mig inte vinna på lotteri?”

Vecka efter vecka kom han till synagogan och bad samma bön – ”Gud, låt mig vinna på lotteri!” – utan att något hände. Med tiden blev Herschele allt mer desperat, och hans böner allt intensivare. ”Gud, låt mig vinna på lotteri!”. Till slut bad han inte längre om att vinna på lotteri; han hotade också Gud och sa att om han inte vann på lotteri så skulle han för alltid sluta följa Guds lagar och att tillbe honom. Då hördes en mäktig, gudomlig stämma som fyllde hela synagogan:

– Käre jid, ge mig en chans. Köp en lott!

Detta är en vits med många tydliga judiska referenser. Det handlar om en jude som vill bli rik, en dröm som många östeuropeiska judar delade tills denna judiska värld utplånades under Förintelsen och som blivit odödliggjord inte minst genom Tevje, Scholem Aleichems oförglömlige mjölkutkörare och ”spelmann på taket”, vars drömmar om rikedom idag är en världsberömd musikalsång.

Här återspeglas vidare ett förhållningssätt som är omisskännligt judiskt, där människan inte bara argumenterar med Gud utan också ställer krav på Gud och ställer honom till svars för det han inte uppfyllt. Vi finner det redan i Bibeln, då patriarken Abraham förhandlar med Gud rörande Sodom och Gomorras öde (se i Mosebok, kapitel 18 – en förhandling som för övrigt kritiseras av Talmuds rabbiner eftersom Abraham lät Gud komma undan för billigt...). I judisk tradition finns berättelser om hur judiska ledare på 1800-talet, och senare under Förintelsen, ställde Gud till svars för att han inte tog bättre hand om sitt folk – ett förhållningssätt till det gudomliga som Elie Wiesel anknuter till i *The Trial of God*, där huvudpersonerna ställer Gud till svars i efterdyningarna av en pogrom på 1500-talet.

Även vitsens poäng anspelar på en omisskännlig judisk grundtanke. I judisk tro är avståndet mellan Gud och människa aldrig speciellt långt. Gud hör människornas böner, Gud finns ständigt närvarande och Gud talar då och då till sitt folk i form av en *bat qol* (gudomlig röst) – men Gud är ingen automat. Ett återkommande budskap i judiskt tänkande är att människan inte stillasittande skall förvänta sig Guds hjälp utan att själv vara aktiv. Alla former av mänsklig passivitet kritiseras. Människan måste själv handla om hon vill uppnå något. Även med Guds hjälp måste man vara aktiv.

Trots dessa omisskännliga judiska referenser är detta ingen ”unik” judisk vits, menar jag, utan den bör betraktas som en judaiserad vits. Jag känner inte till någon kristen eller muslimsk version av vitsen, men menar att denna möjlighet inte kan uteslutas eftersom de judiska inslagen i vitsen går att föra över till en kristen respektive muslimsk kontext med bibehållen poäng. Trots att referenserna i vitsen är omisskännligt judiska är de inte outhärliga, utan utgör snarare det judiska utanpåverk som gör att vitsen har en självklar plats i den judiska vitstraditionen.

*

Salomon är ute i skogen när han plötsligt möter en björn. Livrädd vänder han sig snabbt om och börjar springa det snabbaste han kan för att söka skydd. Plötsligt ser han en grotta, och bestämmer sig kvickt för att söka skydd där.

Problemet är att björnen följer efter honom in i grottan, och skräckslagen inser Salomon att han är instängd. Han sluter ögonen, ber sin *Shema Israel* och väntar på sin sista stund.

När han slutat be öppnar han försiktigt ögonen, och vad får han se: Jo, björnen som sitter där med slutna ögon – och som också ber på hebreiska.

En varm våg går genom Salomon. Tänk, att av alla björnar i skogen skulle han möta en judisk björn. ”Vi är ju släkt”, tänker han. ”Jag är räddad!” När han lättad pustar ut, hör han vad björnen ber: ”... hamotzi lechem min ha-aretz”.

Precis som tidigare vitsar är även denna historia omisskännligt judisk, genomsvad av judiska referenser. Skillnaden är att poängen för många ickejudar (och även för många judar) är fullständigt obegriplig. De tidigare vitsarna lär locka fram skratt, även hos dem som inte förstår de judiska referenserna, men det gör inte denna vits. För många skapar slutpoängen snarare frågetecken än skratt.

Vad handlar då vitsen om? Är man lyhörd, upptäcker man att hela scenariot presenteras i de första raderna. Redan den första meningen understryker att denna berättelse är absurd och mer eller mindre vanvettig. Skulle Salomon, denne jude med ett typiskt judisk-klingande namn, vara ute i skogen? Vad gör han där? En av många judiska klichéer lär att judar är stadsmänniskor, och aldrig skulle sätta sin fot i en tyst skog. Så, om denne Salomon mot förmodan befinner sig i skogen är han med all sannolikhet en *shlimazl*, en olycksfågel, som hamnat där av misstag. Implicit understryks alltså att huvudpersonen inte är vem som helst; han är en *shlimazl*, och när en sådan har råkat hamna i en skog är ett möte med en björn inget att förundra sig över.

Nästa mening bekräftar denna inledande, underförstådda information med hjälp av ytterligare en anspelning på en judisk kliché som då och då återkommer som en del i judisk självsyn. Vem har hört talas om en jude som springer? En jude sitter och studerar, en jude idrottar inte. Återigen signaleras det underförstått att vitsens kontext är mer eller mindre otänkbar. Det här är en jude som hamnat helt fel, och att han snart kommer att hamna i en hopplös situation blir allt mer förutsebart.

Detta sker också, då Salomon lite senare i historien befinner sig instängd i en grotta med bara en öppning, och mellan den och honom befinner sig björnen. Vad sker? Jo – han börjar be *Shema Israel* – ”Hör Israel, Herren vår Gud, Herren är en.” (5 Mosebok 6:4) – den bön och bibeltext som mer eller mindre inramar en religiös judes liv. Den läses i den judiska gudstjänsten och i judisk bön både morgon och kväll, och finns bland annat nedtecknad på pergament i de *tefillin*, ”bönekapslar”, en jude fäster på panna och arm under bönen, liksom i de *mezuzot*, ”hylsor”, som man fäster på dörrkarmarna i religiösa judis-

ka hem. Just denna centrala position i det religiösa livet har medfört att den ibland, felaktigt, kallas den judiska trosbekännelsen, och enligt judisk tradition är det med denna bön på sina läppar som en jude ska lämna denna jord. I Talmud kan vi läsa om R. Akiva som dog martyrdöden, och som föredömligt dog med denna bön på sina läppar – och i hans efterföljd har detta sedan upphöjts till ett religiöst ideal. Av denna passage i vitsen lär vi oss alltså att Salomon inte bara är en osannolik jude. Han är också en religiös jude, som när hans sista stund är kommen vill dö med *Shema* på sina läppar.

Det är då den första vändningen kommer. Björnen ber också – och dessutom på hebreiska. Hela historien är absurd redan från första meningen, så detta borde inte komma som någon överraskning. För den religiöse juden i historien är detta dock en gudomlig uppenbarelse. Björnen är också jude; juden och björnen tillhör samma familj – och det är ett ofrånkomligt faktum att en jude inte dödar en annan jude. Det var ju det som var så extremt upprörande med mordet på Yitzhak Rabin år 1995. Inte bara att Israels premiärminister mördades och att det framväxande fredsarbetet fick sig en rejäl törn; Rabin mördades av en annan jude – vilket i stort sett var något otänkbart. Så juden pustar självfallet ut. Han är ju räddad. De tillhör samma folk.

Men nu får vi inte glömma bort att denna historia redan från första början är totalt otänkbar, och att det enda skälet till att situationen blivit som den blivit är att Salomon är en olycksfågeln. Så när historien nu vänder för andra gången borde vi vara förvånade. Allt är inte så självklart som det verkar. Och mycket riktigt. Vad är det björnen ber? Jo, slutraden i den välsignelse som en religiös jude alltid ber innan han/hon skall äta. ”Välsignad vare Du, Herren, vår Gud, världens konung som frambringar brödet ur jorden.”

*

Med sina formuleringar och olika judiska markörer är vitsen om den judiske björnen mer eller mindre obegriplig utanför en judisk kontext. Visst, vi kan le åt det absurda och kanske åt berättarens sätt att berätta, men poängen går förlorad om vi inte kan relatera till de olika markörerna och – framför allt – inte känner till de hebreiska ord som avslutar måltidsvälsignelsen. Trots detta, menar jag, bör vitsen uppfattas som en judaiserad vits eftersom den går att berätta utan dessa judiska referenser, vilket också sker. Vitsen återfinns dels i en fullständigt urvattnad kristen version som saknar både finess och komik, där den enda likheten är att huvudpersonen jagas av en björn som i slutet ber en bordsbön, dels i en mer lyckad version där huvudpersonen istället är en kristen missionär som jagas av en kannibal. Inte ens en vits fylld med judiska

markörer och mer eller mindre obegriplig för åhörare utan de rätta judiska referensramarna är alltså med nödvändighet en unik judisk vits. Vad är det då som gör en judisk vits judisk?

Litteraturvetaren Richard Raskin (1992) har sammanställt en analysmodell med vars hjälp han menar att man kan destillera fram vad som är en ”unik” judisk vits, eller med hans terminologi en ”klassisk judisk vits”. Hans utgångspunkt är att poängen och huvudpersonens beteende i judiska vitsar ofta kan tolkas på mer än ett sätt. Genom att undersöka huruvida en given vits uppfyller minst två av de tre kriterier han ställt upp, menar Raskin att man analytiskt kan fastslå att det handlar om en klassisk judisk vits. Med denna analysmodell kan vi snabbt konstatera att de judaiserade vitsar vi behandlar i denna artikel inte uppfyller kriterierna för att betraktas som klassiska. Frågan är då om de ens är judiska?

Ofra Nevo (1991) har, med utgångspunkt i det vi här kallar judaiserade vitsar, sökt svaret på vad det är som styr uppfattningen att en rolig historia är judisk. I sin undersökning skilde hon mellan ”judiska” vitsar och ”neutrala” vitsar – som namnet indikerar är judiska markörer, som till exempel namnet ”Herschele”, i dessa vitsar utbytta mot mer neutrala formuleringar som till exempel ”en äldre fattig man” – där resultatet blev att ju fler judiska markörer en vits innehöll, desto mer benägna var de tillfrågade att kalla den för en judisk vits. Ett skämts ursprung, menar Nevo, är därmed oväsentligt när man försöker besvara frågan om en vits är judisk eller inte. Det viktigaste är hur den *uppfattas*. Det är de judiska markörerna som gör vitsen judisk, markörer som till exempel judiska personnamn eller yrkesroller, specifika kulturella saker som judisk bön, Talmud, mat och högtider, liksom ord och uttryck på jiddisch och hebreiska.

Av Nevos undersökning kan man alltså dra slutsatsen att en vits inte behöver vara judisk från första början för att uppfattas som en judisk vits, inte heller behöver dess poäng vara speciellt judisk. Huruvida den uppfattas som judisk eller inte beror snarare på dess judiska markörer. Det är i detta sammanhang som kopplingen mellan judisk humor och judisk identitet blir synlig, och där vi – genom att studera dessa judiska markörer – kan lära oss mer om hur judisk identitet konstrueras idag.

I de två inledande vitsarna utgör ”Chelm” en sådan här tydlig judisk markör. Att Chelm egentligen var en av de äldsta judiska församlingarna i Polen, belägen strax sydost om Lublin med omkring sjutusen judiska invånare i slutet av 1890-talet, hör bara marginellt till saken. Betydligt viktigare är att Chelm är, och förblir, den mytiska och legendariska stad – befolkad av sina

charmerande, men ack så dåraktiga, vise män – som i många avseenden kommit att bli en sinnesbild av den judiska fromhet, den jiddischkultur och det judiska Östeuropa som existerade före andra världskriget.

I judisk humor finns en rik flora av karaktärer med tydlig förankring i förkrigstidens jiddischkultur. Hit hör till exempel äktenskapsmäklaren (*shadchen*) och yrkestiggaren (*schnorrer*), liksom triaden *shlemiel* (den klumpige, otursförföljde personen), *shlimazl* (den födde förloraren) och *nebech* (den som råkar komma i vägen när de andra två är i farten), alla med det gemensamt att vitsarna om dem inte bara lockar fram skratt utan också skapar identitet. Det är inte ovanligt att judiska mor- och farföräldrar berättar dessa vitsar för sina barnbarn, och därigenom skapar en identitetsbefrämjande kontinuitet över tid och rum, men ännu viktigare är att vitsarna målar upp bilden av ett förflutet landskap med mytiska förtecken. Detta var den judiska värld som fanns före den stora katastrofen, den judiska värld i vilken många av dagens judar direkt och indirekt har sina rötter – och precis som Alex Haleys roman *Rötter* har hjälpt delar av USA:s befolkning att söka och hitta sina rötter i Afrika menar jag att jiddischvitsar kan vara behjälpliga när sekulariserade judar i dagens USA och västeuropeiska länder söker sina rötter. Varje gång jiddischvitsar berättas både skapas och legitimeras ett förflutet landskap, som leder till att judar ”vet” var de har sina rötter, rötter som i sin tur ger dem en identitet.

Zygmunt Freud, psykoanalysens fader, menade att i all humor finns tre deltagare – den som berättar vitsen, den som hör vitsen och den som vitsen handlar om – vilket sätter fingret på en annan viktig identitetsskapande faktor hos all humor, nämligen humorns sociala dimension. Jenepher Lennox Terrion och Blake E. Ashforth (2002) har påvisat den avgörande betydelse som humor har när man snabbt vill skapa samhörighet inom en tillfällig grupp, det vill säga när många ”jag” under en kort period skall bli ett ”vi”, vilket de menar bäst sker när det finns någon eller något utomstående som man kan driva gäck med.

På liknande sätt handlar mycket judisk humor om att stärka en ”vi”-känsla. Ibland sker det genom jämförelser mellan ett ”vi” och ”de Andra” – där syftet ofta är att stärka judisk samhörighet och identitet genom att visa att även om ”de” för tillfället kan verka starkare så kan ”vi” ändå dra det längsta strået – men kännetecknande för mycket judisk humor är att denna ”vi”-känsla stärks utan att det drivs gäck med någon utomstående. Det behövs helt enkelt inga utomstående; det räcker med de judiska markörerna i vitsarna. Genom att lyfta fram och betona judiska personnamn och yrkesroller, specifika kulturella företeelser som förhållandet till Gud och judisk bön, *mikve* och andra

ord och uttryck på jiddisch och hebreiska, konstrueras en inomjudisk samhörighet, gemenskap och identitet, som ickejudar aldrig kommer att helt kunna bli en integrerad del av.

Det sägs ofta att judisk humor är när man hör ett ord och förstår tre. En ickejude kan intellektuellt sett äga den kunskap som behövs för att förstå en judisk vits och därigenom känslomässigt lockas till skratt – men jag menar att mycket judisk humor har en ambition som går ett steg längre. En judisk vits sätter inte bara igång en tankeverksamhet, de judiska markörerna i vitsen skapar också en känsla hos den som hör vitsen att ”detta handlar om mig, mina släktingar och vänner, min historia och min framtid” – och i det ögonblicket blir judisk humor en del av en kollektiv judisk identitet, ett socialt band som håller judar samman över tid och rum. ”När allt kommer omkring”, skriver Jackie Jakubowski i *Judisk Krönika* (december 1982), ”är en judisk vits inte något att skratta åt. För judar alltså. En judisk vits kan hos en jude snarare utlösa en reflektion, väcka en finurlig tanke, eller, på sin höjd, tvinga fram ett svagt leende. Judisk humor är ju en spegel av det judiska folkets historia i Diasporan. Och det är inte mycket att skratta åt.”

*

För bara någon generation sedan var religionen en integrerad och central del av judars kollektiva identitet. Idag, när religionen sekulariserats och privatiserats, fyller religionen inte längre samma funktion och i dess ställe har andra identitetsskapande faktorer beretts utrymme. I denna artikel har jag pekat på judisk humor som en sådan faktor, som i likhet med religionen för några generationer sedan kan bistå judar med en övergripande tolkningsram i deras identitetssökande idag.

För någon generation sedan utgjorde berättelserna om Bibelns patriarker den tolkningsram som hjälpte judar att förstå varifrån man kom och vem man var, liksom vilka ”de Andra” var och ens relation till dessa andra. Detta identitetsskapande mytiska förflutna återfinns även i den judiska humortraditionen, men här är det förflutna inte befolkat av bibliska patriarker utan av det östeuropeiska shtetlsamhällets persongalleri – men också detta förflutna ger svar på varifrån man kommer, vem man är och vilka ”de Andra” är.

För någon generation sedan präglades de flesta judars vardag och helg av judisk bön, judiska högtider och judisk mathållning. Idag fungerar dessa mer som judiska markörer, återskapade, återspeglade och kommenterade genom till exempel judisk humor. Tidigare levde majoriteten av judarna i en övervägande judisk omgivning, man gick regelbundet i synagogan och umgicks

framför allt med andra judar. Den gemenskap och ”vi”-känsla som därigenom skapades är än idag viktig för judisk identitet, men i takt med att allt fler judar blir allt mer lika sin ickejudiska omgivning kommer det att krävas nya identitetsskapande faktorer för att konstruera, bevara och vidmakthålla denna symboliska gräns mellan ett ”vi” och ”de andra”. Detta sker redan idag på olika sätt, och jag menar att det är hög tid för oss att också uppmärksamma humorns funktion i sammanhanget. I tv-serier genomsyrade av judisk humor konstrueras och vidmakthålls den samhörighet som ligger till grund för judisk identitet. Om vitsarna är ”äkta” eller ”judaiserade” spelar mindre roll. Det centrala är att de är genomsyrade av olika judiska markörer och därmed kan bidra till en fortsatt symbolisk gräns mellan ”vi” och ”de andra”.

Litteratur

- Davies, Christie. 1998 (1986). ”Jewish Jokes, Anti-Semitic Jokes and Hebreonian Jokes” i Avner Ziv (red.), *Jewish Humor*. New Brunswick & London: Transaction Publishers.
- Jakubowski, Jackie (red.), 1982. ”Judisk humor” *Judisk Krönika* 6/1982.
- Lennox Terrion, Jenepher och Ashforth, Blake E. 2002. ”From ’I’ to ’we’. The role of put-down humor and identity in the development of a temporary group.” *Human Relations*, Volume 55: 55–88.
- Neuman, Bertil. 2002. *Judisk humor – historia och historier från Östeuropa, USA, Israel och Sverige*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Nevo, Ofra. 1991. ”What’s in a Jewish joke?” *Humor* 4–2, 251–260.
- Raskin, Richard. 1992. *Life is like a Glass of Tea. Studies of Classic Jewish Jokes*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Åberg, Johan. 2003. *Det föreställda ghattot. Ultraortodox gränsdragning och identitetskonstruktion i The Jewish Observer 1983–2002*. Lund: Arcus förlag.

Vetenskaps societeten i Lund 2005

Styrelse

Praeses: *Sven Strömquist*

Vice praeses: *Valéria Molnár*

Sekreterare: *Johan Stenström*

Vice sekreterare: *Lynn Åkesson*

Skattmästare: *Christer Denrell*

Medlemmar: *Karin Blomqvist, Christina von Leithner, Eva Helen Ulvros,
Olof Åshuvud*

Suppleanter: *Magnus Jerneck, Jesper Svartvik*

Redaktionskommitté för Skånsk senmedeltid och renässans

Ordförande: *Mats Roslund*

Sekreterare: *Göte Paulsson*

Medlemmar: *Hans Andersson, Jan Dahlin, Siegrun Fernlund, Sten Skansjö*

Årsbokskommitté

Valéria Molnár (sammanställande), *Göte Paulsson, Greger Andersson*

Revisorer

Bo Westerhult, Kjell Josefsson

Suppleanter: *Lars Söderström, Mikael Ottosson*

Hedersledamöter

Andrén, Carl-Gustaf, f. 22, 61, professor, f.d. universitetskansler

Bringéus, Nils-Arvid, f. 26, 65, professor, f.d. praeses

Fehrman, Carl, f. 15, 50, professor, f.d. praeses

Stjernquist, Berta, f. 18, 58, professor

Nyinvalda ledamöter

Vid vårmötet 2005 invaldes följande inländska arbetande ledamöter

Andersson, Lars Gustaf, docent

Berggren, Lars, docent

Borgehammar, Stephan, docent

Lundquist, Karl-Johan, fil. dr

Salomonsson, Karin, fil. dr

Wengelin, Åsa, fil. dr

Stiftande ledamöter

Alfredson, Ulf, f. 23, 89, advokat
 Althin, Anders, f. 44, 83, direktör
 Asklund, Lars, 03, arkitekt SAR
 von Arnold, Otto, f. 50, 02, civilekonom
 Bendz, Maj, f. 09, 86, fru
 Burgman, Torsten, f. 25, 90, fil. dr
 Cavalli-Björkman, Hans, f. 28, 83, bankdirektör
 Denrell, Christer, 03, direktör
 Ehrensvärd, Jörgen, f. 32, 84, greve
 Fernström, Elisabeth, f. 51, 02, med.dr h c
 Grönvall, Anders, fil. lic., f. 37, 82, förste bibliotekarie
 Gyllenkrok, Nils, f. 48, 88, friherre
 Gyllenkrok, Thure-Gabriel, f. 22, 57, friherre
 Janson, Rolf G., f. 25, 87, direktör
 Jerenäs, Hans, 03, grosshandlare
 Johansson, Carl Gustav, f. 37, 86, direktör
 Johnson, Sten K., f. 45, 97, direktör
 Kamprad, Ingvar, f. 26, 69, direktör
 Kennedy, Douglas, f. 12, 73, godsägare
 Larsén, Carlhåkan, 02, fil. mag
 Larsson, Inger, f. 37, 99, inf.-konsult
 Larsson, Sven, f. 11, 64, direktör
 von Leithner, Christina, f. 41, 95, friherrinna
 Lilliehöök, Lennart, f. 24, 75, verkst. direktör
 Lindblad, Per, f. 29, 81, direktör
 Lindh, Sten, f. 22, 69, ambassadör
 Lindskog, Bengt I., f. 29, 95, professor
 Lundström, Åge, f. 44, 94, bankdirektör
 Luthersson, Peter, 03, fil. dr
 Malmros, Frans, f. 25, 71, konsul
 Marklund, Kari, f. 38, 92, landshövding
 Modin, Alvar, f. 20, 85, direktör
 Palm, Göran, f. 33, 83, bankdirektör
 Palmstierna, Jacob, 03, friherre
 Ramel, Gustaf, f. 56, 02, friherre
 Rasmusson, Eric, f. 16, 72, direktör
 Rausing, Birgit, f. 24, 85, fru
 Rausing, Hans, f. 26, 63, direktör
 Roos, Axel, f. 22, 64, bankdirektör
 Sager, Olof, f. 20, 94, universitetslektor
 Sahlberg, Karl-Erik, f. 28, 95, direktör

Sandblom, Grace, f. Schaefer, f. 07, 54, fru
 Silfverschiöld, Irma, f. 37, 83, friherrinna
 Thulin, Lars, f. 40, 99, direktör
 Tornberg, Hans, f. 41, 83, advokat
 Trolle-Bonde, Gustaf, f. 43, 77, greve
 Wachtmeister, Carl Gustaf, 03, greve
 Wessman, Gunnar, f. 28, 75, verkst. direktör
 Wrangel von Brehmer, Margit, f. 16, 81, friherrinna
 Wrede, Ulrika, 04, friherinna
 Åshuvud, Olof, f. 31, 94, direktör

Arbetande ledamöter

A. INLÄNDSKA

Ambjörn, Lena, f. 58, 04, fil. dr
 Andersson, Greger, f. 52, 91, professor
 Andersson, Helen, f. 59, 01, teol. dr
 Andersson, Lars M., f. 61, 02, universitetslektor
 Andren, Anders, f. 52, 91, professor
 Berggren, Lars, f. 51, 96, docent
 Blomqvist, Göran, f. 51, 94, fil. dr
 Blomqvist, Karin, f. 54, 97, universitetslektor
 Buhn, Per, f. 60, 04, docent
 Carlsson Wetterberg, Christina, f. 50, 95, professor
 Cederlund, Johan, f. 63, 98, fil. dr
 Christensson, Jakob, f. 65, 02, docent
 Collin, Sven-Olof, f. 57, 98, docent
 Delsing, Lars-Olof, f. 59, 98, docent
 Edgren, Lars, f. 53, 95, docent
 Egerland, Verner, f. 66, 01, docent
 Egonsson, Dan, f. 56, 00, docent
 Ekberg, Lena, f. 54, 03, professor
 Ekberg, Lena, f. 54, 96, docent
 Elleström, Lars, f. 60, 96, universitetslektor
 Eneroth, Kristina, f. 62, 98, universitetslektor
 Falk, Cecilia, f. 60, 98, universitetslektor
 Folkestad, Göran, f. 52, 99, professor
 Gerle, Elisabeth, f. 51, 03, docent,
 Germundsson, Tomas, f. 54, 02, universitetslektor
 Gustafsson, Harald, f. 53, 96, professor
 Hansson, Göte, f. 50, 98, professor
 Harrison, Dick, f. 66, 01, professor
 Hedling, Erik, f. 55, 99, professor

Holmberg, Bo, f. 57, 95, professor
 Holmer, Arthur, f. 66, 02, universitetslektor
 Hornborg, Alf, f. 54, 94, professor
 Horne, Merle, f. 50, 96, universitetslektor
 Häthén, Christian, f. 54, 97, universitetslektor
 Höög, Victoria, f. 55, 01, universitetslektor
 Jarlert, Anders, f. 52, 96, professor
 Jeanrond, Werner, f. 55, 95, professor
 Jennbert, Kristina, f. 50, 95, docent
 Jerneck, Magnus, f. 51, 93, professor
 Johansson, Ella, f. 58, 02, docent
 Johansson, Mats, f. 58, 04, fil. dr
 Jonnergård, Karin, f. 57, 99, docent
 Josefsson, Gunlög, f. 57, 98, fil. dr
 Jönsson, Arne, f. 50, 98, universitetslektor
 Karlsson, Klas Göran, f. 55, 91, professor
 Landén, Barbro, f. 54, 99, universitetslektor
 Larsson, Björn, f. 53, 96, professor
 Lindahl, Anders, f. 53, 97, universitetslektor
 Lindberg, Christer, f. 56, 97, universitetslektor
 Lindström, Fredrik, f. 53, 95, professor
 Lundin, Susanne, f. 55, 00, docent
 Mansén, Elisabeth, f. 54, 97, docent
 Moëll, Christina, f. 50, 02, docent
 Molnár, Valéria, f. 52, 95, professor
 Mortensen, Anders, f. 59, 03, fil. dr
 Nergelius, Joakim, f. 62, 00, docent
 Nilsson, Jan Olof, f. 54, 97, universitetslektor
 Norberg, Claes, f. 60, 99, professor
 Nyberg, Lennart, f. 56, 00, universitetslektor
 Ohlsson, Anders, f. 56, 99, docent
 Olausson, Deborah, f. 51, 99, professor
 Paradis, Carita, f. 53, 03, docent
 Persson, Anders, f. 56, 00, professor
 Petersson, Bo, f. 60, 00, docent
 Prasad, Pushkala, f. 57, 99, professor
 Pålsson, Anne-Marie, f. 51, 95, docent
 Qvarnström, Olle, f. 53, 00, docent
 Raudvere, Catharina, f. 60, 96, professor
 Roslund, Mats, f. 57, 04, fil. dr
 Riddersporre, Mats, f. 54, 98, docent
 Rubenson, Samuel, f. 55, 95, professor

Rudebeck, Elisabeth, f. 52, 01, fil. dr
 Sahlin, Nils-Eric, f. 54, 88, professor
 Sanders, Hanne, f. 52, 01, docent
 Stenberg, Leif, f. 59, 03, docent
 Stenqvist, Catharina, f. 50, 96, professor
 Stenström, Johan, f. 51, 01, universitetslektor
 Strömqvist, Sven, f. 54, 00, professor
 Sundberg, Kerstin, f. 51, 98, docent
 Svartvik, Jesper, f. 65, 04, docent
 Svensson, Jan, f. 50, 02, professor
 Touati, Paul, f. 50, 95, docent
 Törnquist-Plewa, Barbara, f. 60, 00, docent
 Ulvros, Eva Helen, f. 54, 98, docent
 Vandkilde, Helle, f. 55, 00, docent
 Werner, Yvonne, f. 54, 97, docent
 Wiberg, Eva, f. 58, 02, universitetslektor
 Wienberg, Jes, f. 56, 97, professor
 Wikander, Charlotte, f. 50, 04, docent
 Wikdahl, Magnus, f. 54, 97, universitetslektor
 Zander, Ulf, f. 65, 03, fil. dr
 Zillén, Erik, f. 60, 03, fil. dr
 Åkesson, Lynn, f. 51, 97, docent

B. UTLÄNDSKA

Baldwin, Peter, 04, professor
 Duvall-Hargroe, Nancy, 92, professor
 Geisler, Ursula, f. 64, 04 Dr Phil
 Gibert, Teresa, f. 54, 94, professor
 Kaszinska, Maria, 91, professor
 Lauha, Aila, f. 51, 02, professor
 Leiss, Elisabeth, f. 57, 03 professor
 Liepe, Lena, f. 62, 03, fil. dr
 Salmon, Patrick, 04, professor
 Sundholm, Göran, f. 53, 93, professor

Seniorer

Aarnio, Aulis, f. 37, 83, professor
 Albertz, Rainer, f. 43, 93, professor
 Andersson, Hans, f. 36, 87, professor
 Andersson, Sven, f. 22, 62, docent, universitetslektor
 Ankarloo, Bengt, f. 35, 79, professor
 Arwidi, Olof, f. 42, 94, professor

Arvidsson, Rolf, f. 20, 73, docent
 Banton, Michael, f. 26, 72, professor
 Battail, Jean François, f. 39, 93, professor
 Benson, Sven, f. 19, 54, professor
 Bergh, Birger, f. 35, 77, professor, f.d. praeses
 Bergholtz, Gunnar, f. 43, 89, professor
 Beskow, Per, f. 26, 80, docent
 Bexell, Göran, f. 43, 89, professor, f.d. praeses
 Bjerke, Björn, f. 41, 80, professor
 Bjerstedt, Åke, f. 30, 68, professor
 Björling, Fiona, f. 44, 81, professor
 Blomqvist, Jerker, f. 38, 75, professor
 Board, Joseph B., f. 31, 80, professor
 Bogdan, Michael, f. 46, 84, professor
 Bohlin, Folke, f. 31, 74, professor
 Bohlin, Torgny, f. 25, 77, professor
 Bondeson, Ulla, f. 37, 79, professor
 Bornäs, Göran, f. 35, 74, docent
 Bosson, James, f. 33, 74, professor
 Boyer, Régis, f. 32, 75, professor
 Bramstång, Gunnar, f. 32, 75, professor
 Broberg, Gunnar, f. 42, 91, professor, f.d. praeses
 Brohed, Ingmar, f. 40, 81, professor, f.d. praeses
 Bruce, Gösta, f. 47, 84, professor
 Brückner, Wolfgang, f. 30, 79, professor
 Brøndsted, Mogens, f. 18, 70, professor, rektor
 Bäckman, Sven, f. 30, 76, professor
 Callmer, Johan, f. 45, 84, professor
 Capelle, Torsten, f. 39, 88, professor
 Carlsson, Gösta, f. 19, 59, professor
 Christensen, Johnny, f. 30, 68, professor
 Christie, Nils, f. 28, 74, professor
 Cinthio, Erik, f. 21, 61, professor
 Clarke, Helen, f. 39, 88, Senior lecturer
 Dravina, Velta, f. 17, 64, professor
 Durović, Lubomír, f. 25, 74, professor
 Eckerdal, Lars, f. 38, 76, biskop
 Ejder, Bertil, f. 16, 52, professor
 Ek, Sven, f. 31, 71, professor
 Ekerot, Lars-Johan, f. 42, 95, docent
 Ekholm-Friedman, Kajsa, f. 39, 87, professor
 Elmroth, Ingvar, f. 28, 80, docent

Engman, Max, f. 45, 94, professor
 Enkvist, Nils Erik, f. 25, 59, professor
 Ersgård, Lars, f. 47, 95, professor
 Eyben, Bo von, f. 46, 90, professor
 Fernlund, Siegrun, f. 37, 85, docent
 Fischer-Jørgensen, Eli, f. 11, 60, universitetslektor
 Fisiak, Jacek, f. 36, 81, professor
 Florby, Gunilla, f. 43, 86, professor
 Fogelmark, Staffan, f. 39, 80, professor
 Foote, Peter, f. 24, 73, professor
 Friedman, Jonathan, f. 46, 97, professor
 Frykman, Jonas, f. 42, 89, professor
 Gabrieli, Mario, f. 15, 63, professor
 Geels, Antoon, f. 46, 96, professor
 Gellerstam, Göran, f. 40, 92, universitetslektor
 Gemzell, Carl-Axel, f. 31, 73, professor
 Gerhardsson, Birger, f. 26, 72, professor
 Gerner, Kristian, f. 42, 86, professor
 Glamann, Kristof, f. 23, 63, professor
 Guillet de Monthoux, Pierre, f. 46, 83, professor
 Gustavsson, Anders, f. 40, 78, professor
 Gårding, Eva, f. 20, 71, professor
 Gärdenfors, Peter, f. 49, 85, professor
 Haettner Aurelius, Eva, f. 48, 93, professor
 Hagberg, Bo, f. 39, 94, professor
 Haikola, Lars, f. 47, 95, docent, rektor
 Halldén, Sören, f. 23, 65, professor
 Hallonsten, Gösta, f. 49, 99, professor
 Halvorsen, Eyvind, f. 22, 62, professor
 Hanson, Hertha, f. 42, 95, docent
 Hansson, Bengt, f. 43, 80, professor, f.d. praeses
 Hansson, Karin, f. 37, 92, docent
 Haskå, Inger, f. 41, 80, docent
 Hasselmo, Nils, f. 31, 79, professor
 Hast, Sture, f. 24, 76, ordboksredaktör
 Henriksen, Aage, f. 21, 74, professor
 Hermerén, Göran, f. 39, 76, professor
 Hetzler, Antoinette, f. 43, 87, professor
 Hidal, Sten, f. 46, 83, professor
 Hjärpe, Jan, f. 42, 93, professor
 Holm, Ingvar, f. 23, 62, professor
 Holm, Gösta, f. 16, 63, professor

Holmberg, Claes-Göran, f. 46, 96, universitetslektor
 Hopt, Klaus J., f. 40, 83, professor
 Huldén, Lars, f. 26, 63, professor
 Hårdh, Birgitta, f. 45, 83, professor, f.d. praeses
 Iregren, Elisabeth, f. 44, 94, professor
 Jacobsen, Eric, f. 23, 61, professor
 Jain, Kulbushan, f. 40, 87, professor
 Jensen, Johan Fjord, f. 28, 77, professor
 Johannesson, Eric, f. 23, 71, professor
 Johansson, Stig, f. 39, 80, professor
 Johnsen, Erik, f. 28, 73, professor
 Jonsson, Hans, f. 28, 74, professor
 Jonung, Lars, f. 44, 89, professor
 Jungar, Sune, f. 36, 88, professor
 Kapsomenos, Stylianos, f. 07, 50, professor
 Kieffer, René, f. 30, 75, professor
 Kittang, Atle, f. 41, 75, professor
 Kjellman, Nils, f. 11, 60, docent, rektor
 Klinge, Matti, f. 36, 76, professor
 Knutsson, Bengt, f. 36, 78, docent
 Koblik, Steven, f. 41, 77, professor
 Koch, Ludovica, f. 41, 83, professor
 Koch, Wolfgang, f. 47, 93, docent
 Korlén, Gustav, f. 15, 50, professor
 Kornhall, David, f. 28, 68, docent, universitetslektor
 Kostecki, Marian Jan, f. 49, 83, professor
 Kristensson, Gillis, f. 28, 73, docent
 Krummacher, Friedhelm, f. 36, 75, professor
 Kvist, Hans-Olof, f. 41, 94, professor
 Ladefoged, Peter, f. 25, 70, professor
 Lagerroth, Erland, f. 25, 66, docent
 Lagerroth, Ulla-Britta, f. 27, 70, professor
 Lagnevik, Claes-Magnus, f. 49, 98, professor
 Larsson, Edvin, f. 25, 76, professor
 Larsson, Lars, f. 47, 84, professor
 Larsson, Lars-Olof, f. 34, 72, professor
 Larsson, Lars-Olof, f. 38, 85, professor
 Larsson, Lisbeth, f. 49, 99, professor
 Lárusson, Magnus Már, f. 17, 66, professor
 Leech, Geoffrey, f. 36, 83, professor
 Lewan, Bengt, f. 32, 80, docent
 Lewan, Nils, f. 29, 77, docent

Lidin, Olof, f. 26, 73, professor
 Lilius, Henrik, f. 39, 85, professor
 Lindahl, Lars, f. 36, 89, professor
 Lindberg, Bo, f. 37, 80, professor
 Lindborg, Rolf, f. 31, 73, professor
 Lindell, Ebbe, f. 25, 75, professor
 Lindström, Caj-Gunnar, f. 42, 80, professor
 Lindwall, Lars, f. 35, 85, professor
 Ljung, Per-Erik, f. 43, 95, docent
 Lund, Jørn, f. 46, 92, professor
 Lundquist, Lennart, f. 38, 77, professor
 Lundström, Sven, f. 14, 51, professor
 Lyttkens, Hampus, f. 16, 67, professor
 Löfgren, Anna Brita, f. 33, 85, docent
 Löfgren, Orvar, f. 43, 81, professor
 Löfstedt, Bengt, f. 31, 80, professor
 Löwendahl, Gösta, f. 20, 59, docent, universitetslektor
 Malm, Allan, f. 45, 87, professor
 Malmer, Mats, f. 21, 70, professor
 Mangelsdorf, Günter, f. 47, 93, professor
 Massengale, James, f. 39, 85, professor
 Melander, Göran, f. 38, 83, professor
 Mettinger, Tryggve, f. 40, 86, professor
 Modéer, Kjell Åke, f. 39, 81, professor
 Müller-Wille, Michael, f. 38, 85, professor
 Mårtensson, Anders, f. 27, 82, museichef
 Nalepa, Jerzy, f. 26, 75, docent
 Nielsen, Kirsten, f. 43, 93, professor
 Nilsson, Carl-Axel, f. 31, 78, docent
 Nilsson, Sten Åke, f. 36, 73, professor, f.d. praeses
 Nilsson, Stig, f. 28, 77, docent
 Nordström, Olof, f. 21, 64, docent, universitetslektor
 Noreng, Harald, f. 13, 61, professor
 Nordin, Svante, f. 46, 93, professor
 Norlin, Kjell, f. 43, 96, universitetslektor
 Nyberg, Tore, f. 31, 80, lektor
 Näsman, Ulf, f. 44, 94, docent
 Nøjgaard, Morten, f. 34, 78, professor
 Odén, Birgitta, f. 21, 58, professor
 Olander, Birgitta, f. 47, 96, phil. dr
 Ollén, Gunnar, f. 13, 58, professor
 Olsen, Olaf, f. 28, 74, riksantikvarie

Olsson, Bernt, f. 29, 71, professor
 Palm, Anders, f. 42, 86, professor
 Paulsson, Göte, f. 45, 78, docent
 Peczenik, Aleksander, f. 37, 82, professor
 Petersson, Hans, f. 24, 69, professor
 Piltz, Anders, f. 43, 82, professor
 Platzack, Christer, f. 43, 87, professor
 Pålsson, Lennart, f. 33, 77, professor
 Rabinowicz, Wlodzimierz, f. 47, 96, professor
 Radler, Aleksander, f. 44, 87, professor
 Ragvald, Lars, f. 42, 95, professor
 Randsborg, Klavs, f. 44, 87, professor
 Register, Cheri, f. 45, 78, professor
 Riis, Poul Jørgen, f. 10, 62, professor
 Ritte, Hans, f. 30, 77, Universitetslektor, Dr Phil
 Roelandts, Karel, f. 19, 60, professor
 Roos, Carl Martin, f. 41, 76, professor
 Roos, Paavo, f. 37, 90, universitetslektor
 Rosengren, Inger, f. 34, 71, professor
 Rudberg, Stig, f. 20, 66, professor
 Rundquist, Franz-Michael, f. 48, 98, professor
 Rydén, Per, f. 37, 82, professor
 Rystad, Göran, f. 25, 58, professor
 Rystedt, Eva, f. 45, 96, professor
 Røstvig, Maren-Sofie, f. 20, 65, professor
 Rømhild, Lars Peter, f. 34, 83, lektor
 Salomon, Kim, f. 48, 89, professor
 Salomonsen, Per, f. 28, 74, afdelingsleder
 Sandqvist, Sven, f. 39, 86, docent
 Sandström, Sven, f. 27, 59, professor
 Schaar, Claes, f. 20, 53, professor
 Schlyter, Suzanne, f. 44, 91, professor
 Sellerberg, Ann-Mari, f. 43, 93, professor
 Sen, Amartaya, f. 33, 81, professor
 Sigurd, Bengt, f. 28, 80, professor
 Simonsson, Tord, f. 26, 74, docent, biskop
 Sjöberg, Birthe, f. 46, 98, universitetslektor
 Sjöblad, Christina, f. 39, 93, professor
 Sjöblom, Gunnar, f. 33, 73, professor
 Sjölin, Jan-Gunnar, f. 39, 84, professor
 Sjöstedt, Lennart, f. 21, 64, docent, universitetslektor
 Skansjö, Sten, f. 42, 88, docent

Skogh, Göran, f. 43, 90, docent
 Smidt, Kristian, f. 16, 66, professor
 Smith, Gudmund, f. 20, 60, professor
 Steene, Birgitta, f. 28, 80, professor
 Steensland, Lars, f. 41, 94, professor
 Stenelo, Lars-Göran, f. 39, 88, professor
 Stjernquist, Per, f. 12, 63, professor
 Stoklund, Bjarne, f. 28, 72, professor
 Stolleis, Michael, f. 41, 92, professor
 Strömberg, Märta, f. 21, 67, professor
 Ståhl, Ingemar, f. 38, 74, professor
 Sundby, Bertil, f. 19, 61, professor
 Swahn, Jan-Öjvind, f. 25, 61, professor
 Swahn, Sigbrit, f. 33, 82, professor
 Svantesson, Jan-Olof, f. 44, 95, professor
 Svartvik, Jan, f. 31, 70, professor
 Svenbro, Jesper, f. 44, 92, professor
 Svensson, Birgitta, f. 48, 96, docent
 Svensson, Christina, f. 45, 98, fil. dr
 Svensson, Lars Håkan, f. 44, 85, professor
 Svensson, Lars, f. 38, 86, docent
 Söderpalm, Sven Anders, f. 33, 76, professor
 Söderström, Lars, f. 40, 89, professor
 Sørensen, Knud, f. 28, 71, professor
 Tamm, Ditlef, f. 46, 85, professor
 Teleman, Ulf, f. 34, 85, professor
 Thalberg, Björn, f. 24, 73, professor
 Thavenius, Jan, f. 34, 81, docent
 Thormählen, Marianne, f. 49, 83, professor
 Thorsen, Nina G., f. 45, 88, lektor
 Trautner Kromann, Hanne, f. 45, 95, professor
 Tägil, Sven, f. 30, 68, professor
 Törnqvist, Gunnar, f. 33, 68, professor
 Ulfsparre, Anna Christina, f. 33, 83, professor
 Vallinder, Torbjörn, f. 25, 70, docent, universitetslektor
 Wallner, Björn, f. 19, 69, docent, universitetslektor
 Weimarck, Torsten, f. 43, 95, professor
 Werbart, Bozena, f. 48, 95, docent
 Weimarck, Torsten, f. 43, 95, professor
 Westerhult, Bo, f. 29, 72, docent
 Westerhäll, Lotta, f. 44, 93, professor
 Westin, Gunnar, f. 11, 52, professor

Westman, Rolf, f. 27, 74, professor
 Viberg, Åke, f. 45, 95, professor
 Widebäck, Göran, f. 30, 76, docent
 Wiegelmann, Günter, f. 28, 70, professor
 Wieslander, Hans, f. 29, 74, docent, universitetslektor
 Wikander, Örjan, f. 43, 92, professor
 Vilkuna, Askö, f. 29, 69, professor
 Wilson, David, f. 30, 72, professor
 Vinge, Louise, f. 31, 72, professor
 Wirmark, Margareta, f. 36, 90, professor
 Wrede, Gösta, f. 28, 82, pastor primarius, docent
 Wrede, Johan, f. 35, 72, professor
 Wärneryd, Olof, f. 31, 76, professor
 Zahle, Henrik, f. 43, 90, professor
 Zettersten, Arne, f. 34, 72, professor
 Yard, Stefan, f. 49, 99, docent
 Åsdahl Holmberg, Märta, f. 19, 58, professor
 Åström, Paul, f. 29, 64, professor
 Österberg, Eva, f. 42, 75, professor
 Österlin, Lars, f. 23, 71, domprost, professor

Bortgångna hedersledamöter

Croce, Benedetto, 1866–1952, senator
 Ekwall, Bror Oskar Eilert, 1877–1964, professor
 Evans, Sir Arthur John, 1851–1941, professor
 Gjerstad, Erik Einar, 1897–1988, professor
 Heckscher, Eli, 1879–1952, professor
 Hirn, Yrjö, 1870–1942, professor
 Josephson, Ragnar, 1893–1966, professor, f.d. praeses
 Kock, Karl Axel Lichnowsky, 1851–1935, professor
 Löfstedt, Einar, 1880–1955, professor, f.d. praeses
 Lönnroth, Erik, 1910–2002, professor
 Meillet, Antoine, 1866–1936, professor
 Montelius, Oscar, 1843–1921, riksantikvarie
 Müller, Sophus, 1846–1934, museumsdirektör
 Nilsson, Martin P:sson, 1874–1967, professor
 Tegnér, Esaias, 1843–1928, professor
 Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter, 1842–1927, excellens, professor
 Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von, 1848–1931, excellens, professor
 Weibull, Lauritz, 1873–1960, professor, f.d. praeses
 Werin, Algot, 1892–1975, professor
 Wölfflin, Heinrich, 1864–1945, professor

Bortgångna stiftande ledamöter

- Acking, Carl-Axel, 1910–2001, professor
 Bendz, Olof Gregor Mortimer, 1904–1973, godsägare
 Bergengren, Axel Göran Magnus, 1921–1972, civilekonom
 Berger, Svante Edwin Larsson, 1871–1962, direktör
 Berger, Carl Magnus, 1915–1964, direktör
 Berger, Dagmar Linnea Charlotta, f. Boon, 1915–1989, fru
 Bergh, Thorsten Christian Howard, 1901–1965, jur. o. fil. kand., konsul
 Borelius, Sven 1928–2004, direktör
 Bratt, Bertil, 1932–1997, direktör
 Coyet, Hilda Eleonore Henriette Dorotée Amelie, f. friherrinnan Cederström, 1859–1941
 Crafoord, Holger Alf Erik, 1908–1982, direktör
 Dahlgren, Sture Hjalmar Thorild, 1888–1968, fil. dr, assuransdirektör
 Dunker, Henry Christian Louis, 1870–1962, fabriksdisponent
 Edstrand, Karin Thekla Eleonora, 1880–1959, fröken
 Edstrand, Reinhold Theodor Werner, 1882–1923, direktör
 Ehrnberg, Gösta Theodor, 1895–1981, direktör
 Ekblom, Ingemar, 1903–1987, direktör
 Engeström, Max Emil Leopold, 1867–1930, konsul
 Faxe, Jörgen, 1902–2002, direktör
 Geijer, Fredrik Wilhelm Gustaf von, 1865–1930, ryttmästare, godsägare
 Gierow, Karl Ragnar Knut, 1904–1982, fil. dr, författare
 Græbe, Ejler Otto, 1892–1977, domkyrkoarkitekt
 Gyllenkrok, Nils Johan Malcolm, 1887–1941, friherre, hovstallmästare
 Haffner, Johan, 1876–1931, stadsläkare
 Hallström, Hadar Erik H:son, 1900–1988, direktör
 Hallwyl Anna Fredrika Wilhelmina von, f. Kempe, 1844–1930, grevinna
 Hallwyl, Walter von, 1839–1921, greve
 Hammarskiöld, Sven Ludvig, 1901–1983, direktör, f.d. hovrättsråd
 Hansen, Einar Anton, 1902–1994, direktör
 Hansen, Jozzi Ella, f. Jensen, 1912–2000, verkst. direktör
 Hjelme-Lundberg, John, 1902–1970, konsul
 Holmberg, Hans Åke, 1919–2001, tekn. dr
 Holmström, Nils Gunnar Teodor, 1904–1987, direktör
 Jacobsen, Helge, 1882–1946, direktör
 Jensen, Arthur Marinus, 1891–1968, direktör
 Larsson, Gunnar, 1911–2003, direktör
 Lundahl, Nils, 1858–1940, fil. dr
 Lundberg, Sven Emil, 1889–1947, bergsingenjör, direktör
 Lundblad, Nils Waldemar, 1888–1947, hovrättsassessor, direktör
 Lundeqvist, Gösta Evald Andreas, 1892–1962, civilingenjör, direktör

Lundström, Margit, f. von Geijer, 1907–2002, generalska
 Malmros, Frans, 1925–2003, konsul
 Montelin, Adolf Fredrik, 1871–1941, apotekare
 Munksgaard, Ejnar Johannes, 1890–1948, forlagsboghandler, dr phil
 Mårtensson, Folke, 1922–1996, direktör
 Möller, Frans Ballieu, 1897–1995, direktör
 Mörck, Einar Walter, 1914–1982, direktör
 Nevsten, Andreas Edvard, 1885–1962, byggmästare
 Nordqvist, Gunhild Theresia Elvira, f. Edstrand, 1883–1951, doktorinna
 Ohlsson, Sven Håkan, 1920–1997, bokförläggare
 Olofsson, Johan Sigfrid Mattias, 1899–1981, leg. läkare
 Palmstierna, Anne-Marie Aurore, 1907–1995, friherrinna
 Palmstierna, Carl Otto, 1900–1966, friherre, hovjägmästare
 Penser, Per Wilhelm Julius, 1901–1993, advokat
 Petrén, Karl Anders, 1868–1927, professor
 Rausing, Gad Anders, 1922–2000, docent, direktör, f.d. praeses
 Roos, Axel Bernhard, 1886–1957, jur. dr, advokat
 Sahlén, Bo Carl Henrik, 1901–1949, med. lic., direktör
 Sahlén, Carl Andreas, 1861–1943, fil. dr
 Sahlén, Johan Albert, 1868–1936, fabriksägare
 Sahlén, Stig Erik Gunnar, 1899–1963, ambassadör
 Samuelson, Sten Olov, 1926–2002, professor
 Sandberg, Ivar Nils Gotthard, 1881–1961, direktör
 Schmiterlöw, Adelheid Emma Otburgis von, 1875–1959, godsägare
 Strömbom, Nils Alfred Ragnar, 1898–1983, kapten, fil. lic
 Ståhlbrandt, Åke, 1914–1995, direktör
 Swartz, Carl Johan Gustaf, 1858–1926, universitetskansler
 Swartz, Pehr Johan Jacob, 1860–1939, direktör
 Thomasson, Tage Emanuel, 1894–1974, civilingenjör, direktör
 Thott, Greta, 1908–2003, grevinna
 Thott, Gustaf Otto Tage Stig, 1885–1948, greve, hovjägmästare
 Trolle-Bonde, Anna Ingeborg Blenda, f. von Essen, 1908–1973, grevinna
 Trolle-Bonde, Carl, 1907–1969, greve
 Tunhammar, Elam, 1903–1995, direktör
 Wachtmeister, Axel Wilhelm, 1869–1929, greve, kammarherre
 Wehtje, Ernst Jonas, 1891–1972, tekn. dr, direktör
 Weibull, Märta Maria (Mary) Sofia, f. Fahlbeck, 1897–1968, fru
 Westerberg, Gunnar, 1920–2001, civilingenjör
 Westrup, Johan Wilhelm Magnus, 1862–1939, v. konsul
 Wetterlundh, Sune Charles Gustaf, 1904–2000, verkst. direktör
 Wiberg, John Åke Truli, 1902–1963, överintendent
 Wigstrand, Gunnar, 1903–1965, disponent
 Wijkander, Klara Severina, f. Kock, 1888–1977, fru

Stadgar för Vetenskapssocieteten i Lund

Av den 6 maj 1920 med ändringar av den 8 dec. 1944, den 27 nov. 1948, den 4 dec. 1953, den 31 nov. 1964, den 25 nov. 1967, den 21 nov. 1970, den 20 nov. 1971, den 19 nov. 1982, den 25 nov. 1994 och den 30 nov. 2001.

SOCIETETENS UPPGIFT OCH SAMMANSÄTTNING

§ 1

Vetenskapssocieteten i Lund har till uppgift att främja humanistisk vetenskaplig forskning, däri inbegripet religions-, rätts- och samhällsvetenskap. Societeten skall i sin verksamhet särskilt beakta yngre forskares behov.

§ 2

Societeten består av stiftande samt inländska och utländska arbetande ledamöter jämte hedersledamöter och seniores. Till arbetande ledamot kan endast vetenskapsidkare som inte fyllt 55 år utses. Vid 55 års ålder övergår arbetande ledamot till gruppen seniores.

I Societetens styrelse och nämnder kan endast stiftande och inländska arbetande ledamöter inväljas.

Endast stiftande och inländska arbetande ledamöter äger delta i val och i sådana överläggningar och beslut som rör ekonomiska och administrativa frågor.

§ 3

De inländska arbetande ledamöternas antal får vara högst 100, de utländska arbetande ledamöternas högst 35, de stiftande ledamöternas högst 50.

§ 4

Till stiftande ledamot kan utses person, som visat synnerligt engagemang för humanistisk vetenskap och kultur, eller person, som Societeten finner kunna bidra till Societetens verksamhet och utveckling. Stiftande ledamot äger samma rättigheter som inländsk arbetande ledamot.

§ 5

Till Societetens hedersledamöter kan väljas personer av utmärkt förtjänst om humanistisk vetenskap. Deras antal må ej överstiga sju.

VETENSKAPSSOCIETETEN

STYRELSER OCH NÄMNDER

§ 6

Societetens angelägenheter handhas av en styrelse, bestående av nio ledamöter, av vilka en är praeses, en vice praeses, en sekreterare, en vice sekreterare och en skattmästare. Av styrelsens medlemmar skall minst tre vara stiftande ledamöter. För styrelsemedlemmarna väljs tre ersättare.

§ 7

Vid varje högtidssammanträde väljs för en tid av 3 år tre styrelsemedlemmar och en ersättare.

§ 8

Styrelsen, som har sitt säte i Lund och till vars sammanträden samtliga dess medlemmar och ersättare kallas, är beslutför då minst fem av dessa är närvarande. Vid lika röstetal har praeses utslagsröst.

§ 9

Arbetande ledamöter och hedersledamöter väljs av Societeten. Det åligger styrelsen att, genom utsedd valkommitté, bereda och för Societeten framlägga förslag till inval. Envar ledamot äger lämna förslag till inval. Sådant förslag skall vara styrelsen tillhanda senast den 1 februari året för inval.

Stiftande ledamöter väljs av styrelsen.

§ 10

Till tryckning i Societetens skriftserier inlämnade skrifter bedöms av styrelsen eller en av styrelsen utsedd kommitté, efter inhämtande av utlåtande från facksakkunnig.

ÄMBETSMÄN

§ 11

Societetens ämbetsmän är sekreteraren, vice sekreteraren och skattmästaren.

§ 12

Sekreteraren skall hålla förteckning över Societetens ledamöter, föra protokoll vid Societetens sammanträden samt förbereda och föredraga de ärenden som där skall förekomma, verkställa de vid sammanträdena fattade besluten, till varje högtidssammanträde avge styrelsens berättelse om Societetens verksamhet under föregående år samt omhänderta Societetens publikationsverksamhet.

VETENSKAPSSOCIETETEN

§ 13

Skattmästaren handhar Societetens ekonomiska angelägenheter, för Societetens räkenskaper samt avlämnar före den 15 maj föregående års räkenskaper till revisorerna.

SAMMANTRÄDEN OCH VAL

§ 14

Societeten sammanträder i Lund efter kallelse av praeses. Begär tio ledamöter i skrivelse till praeses sammanträde, är denne skyldig att omedelbart utlysa sådant.

Högtidssammanträde hålls årligen i november månad, för så vitt ej styrelsen av särskild anledning bestämmer annorlunda.

§ 15

Societeten är beslutför, om minst tio av dess ledamöter jämte praeses och sekreteraren eller deras ersättare är närvarande. Endast närvarande ledamot äger delta i omröstning.

§ 16

Val av arbetande ledamöter, hedersledamöter och styrelse förrättas öppet, såvida inte röstberättigad ledamot begär sluten omröstning. Vid lika röstetal avgörs valet genom lottning.

§ 17

Beslut i ärende, som inte angivits i kallelse till sammanträde, får inte fattas, såvida inte stadgarna föreskriver att det skall behandlas.

EKONOMI

§ 18

Societetens räkenskapsår är kalenderår.

§ 19

Societetens verksamhet finansieras genom en dispositionsfond samt genom för ändamålet donerade fonder. Av Societetens grundfond får endast avkastningen disponeras.

§ 20

För granskning av årets räkenskaper och inventering av Societetens tillhörigheter utses vid högtidssammanträdet för en tid av 1 år två revisorer med två ersättare. Revisorerna

VETENSKAPSSOCIETETEN

äger tillgång till samtliga protokoll och handlingar samt Societetens övriga tillhörigheter.

Revisionsberättelsen, som skall innehålla till- eller avstyrkan om ansvarsfrihet åt styrelsen, överlämnas till Societeten senast den 2 september och framlägges för beslut om godkännande på högtidssammanträdet.

ALLMÄNNA BESTÄMMELSER

§ 21

Societetens årsbok utdelas kostnadsfritt till samtliga ledamöter. I Societetens ordinarie skriftserie ("Skrifter") ingående skrifter utsänds kostnadsfritt efter rekvisition.

§ 22

Om Societetens verksamhet i övrigt gäller den arbetsordning Societeten finner skäl att antaga.

§ 23

För ändring av dessa stadgar erfordras samstämmiga beslut med minst $\frac{2}{3}$ majoritet på två omedelbart efter varandra följande högtidssammanträden. Dock får beslut om ändring av Societetens uppgift att främja humanistisk forskning, av § 2 första stycket tredje meningen eller av bestämmelserna i § 19 angående grundfonden inte fattas.

VETENSKAPSSOCIETETEN I LUND

Skriftförteckning

Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund

1. *Herbert Petersson*. Studien über die indogermanische Heteroklisie. 1921.
2. *Alf Nyman*. Kring antinomierna. 1920.
3. *Axel W. Persson*. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. 1923.
4. James Harrington's Oceana, edited with notes by *S. B. Liljegren*. 1924.
5. *John Frödin*. Siljansområdets fåbodbygd. 1925.
6. *Sigurd Agrell*. Runornas talmystik och dess antika förebild. 1927.
7. *N. Otto Heinertz*. Etymologische Studien zum Althochdeutschen. 1927.
8. *Alf Nyman*. Schema och slutsats. 1928.
9. *Fredrik Lagerroth*. Platons stats- och rättsbegrepp. 1928.
10. *Sigurd Agrell*. Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. 1928.
11. Stockholms stads tänkebok 1524–1529 av M:r Olauus Petri Phase, utg. genom *Ludvig Larsson*, häft. 1–2. 1929. Häfte 3: Register av *Sven Ljung*. 1940.
12. Gudmundi Olai Thesaurus Adagiorum linguæ septentrionalis antiquæ et modernæ, utg. av *G. Kallstenius*. 1930.
13. *Torsten Wennström*. Studier över böter och myntvärden i Västgötagarna. 1931.
14. *Heinrich Hoppe*. Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. 1932.
15. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. 1932.
16. *Albert Wifstrand*. Von Kallimachos zu Nonnos. 1933.
17. *Ingvar Andersson*. Erik XIV:s engelska underhandlingar. 1935.
18. *Anders Gagnér*. Florilegium Gallicum. 1936.
19. *Gunnar Carlsson*. Eine Denkschrift an Caesar über den Staat. 1936.
20. Smärre dikter av Lejonkulans dramatiker utgivna av *Erik Noreen*. 1937.
21. *Johan Åkerman*. Das Problem der sozialökonomischen Synthese. 1938.
22. *Erik Noreen*. Författarfrågor i Lejonkulans dramatik. 1938.
23. *Walter Åkerlund*. Studier över Ynglingatal. 1939.
24. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. II. Sparlösastenen. 1940.
25. Jesper Swedbergs Lefwernes Beskrifning utg. av *Gunnar Wetterberg*. I. Text. 1941.
26. *Ivar Lindquist*. Västgötalagens litterära bilagor. 1941.
27. *Bertil Axelsson*. Das Prioritätsproblem Tertullian – Minucius Felix. 1941.
28. *K. G. Ljunggren*. Almanackorna och det svenska ordförrådet. 1944.
29. *Bertil Axelsson*. Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache. 1945.
30. *Per Wieselgren*. Neli Suecani. Ett bröllopsbesvär från sjuttonhundratalet. 1946.
31. *Torsten Dahlberg*. Zwei unberücksichtigte mittelhochdeutsche Laurin-Versionen. 1948.
32. *Fredrik Arfwidsson*. Erik Johan Mecks dagbok 1644–1699. 1948.
33. *Thede Palm*. Trädkult. Studier i germansk religionshistoria. With a summary in English. (Treeworship. Studies in Teutonic History of Religion.) 1948.

34. *Carl-Martin Edsman*. Ignis divinus. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: contes, légendes, mythes et rites. 1949.
35. *Sven Svensson*. Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. En studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria. With a summary in English. (The commercial background of the Russian attack on the Livonian state in 1558. A study on the origins of Russian imperialism.) 1951.
36. *Erik Rooth*. Viktor Rydbergs Faustöversättning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die Faustübersetzung Viktor Rydbergs.) 1951.
37. *Sture M. Waller*. Åbomötet 1812 och de svenska krigsrustningarnas inställande. Avec un résumé en français. (La conférence à Åbo en 1812 et la cessation de l'armement suédois.) 1951.
38. *Hugo Yrwing*. Maktkampen mellan Valdemar och Magnus Birgersson 1275–1281. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Machtkampf zwischen Valdemar und Magnus Birgersson 1275–1281.) 1952.
39. *A. Thomson*, Studier i frihetstidens prästvalsagstiftning. 1951.
40. *Sam. Cavallin*. Vitae Sanctorum Honorati et Hilaru episcoporum Arelatensium. Editio critica cum indice verborum completo. 1952.
41. *Sven A. Nilsson*. Kampen om de adliga privilegierna 1526–1594. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Kampf um die Adelsprivilegien 1526–1594.) 1952.
42. *Arthur Peetre*. Sko klostrets medeltida jordeböcker. Med kommentarer. 1953.
43. *Carl Fehrman*. Kyrkogårdsromantik. Studier i engelsk och svensk 1700-talsdiktning. With a summary in English. (Romantic churchyard poetry. Studies in 18th century English and Swedish literature.) 1954.
44. *Gerhard Bendz*. Emendationen zu Caelius Aurelianus. 1954.
45. *Hugo Yrwing*. Kungamordet i FINDERUP. Nordiska förvecklingar under senare delen av Erik Klippings regering. With a summary in English. (The regicide at FINDERUP. Politic complications in Scandinavia during the later part of the reign of Erik Klipping.) 1954.
46. *Nils Gösta Sandblad*. Manet. Three Studies in Artistic Conception. 1954.
47. *Sven Edlund*. Undersökningar rörande Kalmarprovets prognosvärde beträffande underåriga elevs skolmognad. With a summary in English. (On the prognostic value of the Kalmar readiness test.) 1955.
48. *Sixten Belfrage*. Carl Carlsson Gyllenhielms litterära verksamhet. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die literarische Tätigkeit Carl Carlsson Gyllenhielms.) 1955.
49. *Hugo Yrwing*. Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527. Mit deutscher Zusammenfassung. (Gustav Wasa, die Krönungsfrage und der Reichstag zu Västerås 1527.) 1956.
50. *Pietro Belloni e Hans Nilsson-Ehle*. Voci romanesche. Aggiunte e commenti al vocabolario romanesco Chiappini-Rolandi. 1957.
51. *Sven Edlund*. Studier rörande ordförrädsutvecklingen hos barn i skolåldern. 1957.
52. *Gunnar Westin*. Riksföreståndaren och makten. Politiska utvecklingslinjer i Sverige 1512–1517. 1957.

53. *Carl Fehrman*. Liemannen, Thanatos och Dödens ängel. Studier i 1700- och 1800-talens litterära ikonologi. 1957.
54. *Göran Rystad*. Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreissigjährigen Krieges. 1960.
55. *Gerhard Bendz*. Studien zu Caelius Aurelianus und Cassius Felix. 1964.
56. *Birgitta Odén*. Kronohandel och finanspolitik 1560–1596. 1966.
57. *Erland Lagerroth*. Selma Lagerlöfs Jerusalem, Revolutionär sektierism mot fädernaärvd bondeordning. With a summary in English. (Selma Lagerlöf's Jerusalem. Revolutionary secterianism versus the traditional peasant heritage.) 1966.
58. *Gösta Svenaesus*. Edvard Munch. Das Universum der Melancholie. 1968.
59. *Alf Önnersfors*. Die Hauptfassungen des Sigfridoffiziums. 1968.
60. *Per Wieselgren* (utgivning och kommentar). Brev till Georg Stiernhielm. 1968.
61. *Erland Lagerroth*. Svensk berättarkonst. Röda rummet, Karolinerna, Onda sagor och Sibyllan. With a translation of the last chapter concerning a method of studying works of fiction. 1968.
62. *Bernt Olsson*. Bröllops besvärs Ihugkommelse. Del I (utgivning och kommentar) 1970.
63. *Bernt Olsson*. Bröllops besvärs Ihugkommelse. Del II (en monografi). 1970.
64. *Johannes Th. Kakridis*. Homer Revisited. 1971.
65. *Jan Mogren*. Tegnér's översättningsverksamhet. 1971.
66. *Gösta Svenaesus*. Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del I (textband). 1973.
67. *Gösta Svenaesus*. Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del II (bildband). 1973.
68. *Fredrik Lagerroth*. Sverige och Eidsvollsförfattningen. 1973.
69. *Bernt Olsson*. Den svenska skaldekonstens fader och andra Stiernhielmstudier. 1974.
70. *Arthur Thomson*. Fortsatta studier i frihetstidens prästvalslagstiftning 1731–1739. 1974.
71. *Rolf Lindborg*. Giovanni Pico della Mirandola, Om människans värdighet. Med några kapitel om humanism och mystik och naturfilosofi under renässansen. 1974.
72. *Ulf Sjödel*. Infödda svenska män av ridderskapet och adeln. Kring ett tema i Sveriges inre historia under 1500- och 1600-talen. 1976.
73. *Louise Vinge*. Morgonrodnadens stridsmän. Epokbildningen som motiv i svensk romantik 1807–1821. 1978.
74. *Hans Jonsson*. The Laryngeal Theory. 1978.
75. *Ulf Sjödel*. Historiker inför Kalmarunionen. 1981.
76. *Alf Lombard & Constantin Gâdei*. Dictionnaire morphologique de la langue roumaine. 1982.
77. *Gunnar Sjögren*. Hamlet the Dane. 1983.
78. *Gillis Kristensson*. A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: The West Midland Counties. 1987.
79. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter III. Kvinneby-amuletten. Ett tydningförslag efter författarens efterlämnade manuskript utgivet av *Gösta Holm*. 1987.

80. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's Treatise on "Apostemes", Part 1. Text. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner*. 1988.
81. *Maturin Cordier*. De corrupti sermonis emendatione. Rédaction Anvers 1540. Texte et commentaire linguistique par *Leena Löfstedt et Bengt Löfstedt*. 1989.
82. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's treatise on "Apostemes". Part II. Introduction, Notes, Glossary, Marginalia, and Latin Appendix. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner*. 1989.
83. *Sture Hast*. Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon. 1990.
84. *Johan Cederlund*. Ritmästarna vid Lunds universitet. 1990.
85. A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century. Vol. 1. Ed. by *Sigurd Kroon et al.* 1993.
86. *Waldemar Sundberg*. KUSHTA. A Monograph on a Principal Word in Mandaean Texts. II. The Ascending Soul. 1994.
87. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part 1. Text. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner*. 1995.
88. *Gillis Kristensson*. A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: the East Midland Counties. 1995.
89. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part II. Introduction, Notes, Glossary. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner*. 1996.
90. Diego Valadés, Catholicae Assertiones von *Bengt Löfstedt* und *Scott Talkovic*. 1998.
91. *Thomas Rydén*, Det anglosaxiska köpenhamnsevangeliet. Det Kongelige bibliotek. Gl. Kongl. Saml. 102 o. 2001.
92. *Mats Roslund*, Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300. 2001.
93. *Gillis Kristensson*, A survey of Middle English dialects 1290–1350. I Vowels (except diphthongs). 2001.
94. *Gillis Kristensson*, A survey of Middle English dialects 1290–1350: the Southern Counties. Diphthongs and Consonants. 2002.
95. *Hans Jonsson*, Metaforen som semantisk händelse. 2003.

Skånsk senmedeltid och renässans

Skriftserie utgiven av Vetenskapssocieteten i Lund

1. *Gösta Johannesson*. Den skånska kyrkan och reformationen. With a summary in English. (The Scanian church and the reformation.) 1947. Kan erhållas inb. i hfr bd.
2. *Nils Gösta Sandblad*. Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658. With a summary in English. (Scanian town planning and town architecture prior to 1658.) 1949. Kan erhållas inb. i hfr bd.

3. *Karl E Hansson*. Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658. With a summary in English. (Peder Winstrup, Bishop of Lund, up to 1658.) Med ett tillägg om Peder Winstrup som svensk biskop 1658–1679. 1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.
4. *K. G. Ljunggren* och *Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Första delen: Nuvarande Malmöhus län. 1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.
5. *K. G. Ljunggren* och *Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Andra delen: Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm. 1952. Kan erhållas inb. i hfr bd.
6. *K. G. Ljunggren* och *Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Tredje delen: Tillkomst, innehåll, handskrifter samt register. 1965. Kan erhållas inb. i hfr bd.
7. *Gösta Johannesson*. Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. 1953. Kan erhållas inb. i hfr bd.
8. *Wilhelm Norlind*. Tycho Brahe. En levnadsteckning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Tycho Brahe. Eine Biographie. Mit neuen Beiträgen zu seinem Leben und Werk.) 1970.
9. *Salomon Kraft*. Tre senmedeltida godsorganisationer. Mit deutscher Zusammenfassung. (Drei Gutsorganisationen in der ostdänischen Provinz Schonen am Ende des Mittelalters.) 1971.
10. *Knut Knutsson* och *Göte Paulsson*. Dalby Kloster intäktsbok 1530–1531. 1983.
11. *Sten Skansjö*. Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. 1983.
12. *Per Ingesman*. Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen. 1990.
13. Bjersjöholm. Gods och slott. Av *Sölve Johansson m.fl.* 1992.
14. *Lena Liepe*. Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv. 1995.
15. *Lena Liepe*. Den medeltida träskulpturen i Skåne. En bilddokumentation. 1995.
16. *Bertil Ejder* och *Thorsten Andersson*. Kristianstads Rådstugubok 1616–1637. Rådhusrättens äldsta protokoll. 1998.
17. Glimmingehus 500 år. Tretton texter redigerade av *Sten Åke Nilsson* under medverkan av *Annette Landen*. 1999.
18. *Ola Svensson*. Helsingborgs län. Räkenskaper 1582/83. Jordebok 1583–84. Extra skattemantalslängd 1584. 2001.
19. Da Østdanmark blev Skåne. *Karl-Erik Frandsen* och *Jens Christian Vesterskov Johansen* (red.). Utgiven i samarbete med Skippershoved. 2004.
20. *Thorsten Andersson*, *Bertil Ejder* m.fl. Kristianstads rådstugubok 1617–1637. Registerdelen. 2004.

Årsbok 1920–2005

Årsbok 1946 innehåller register för årgångarna 1920–1945, årsbok 1970 för 1946–1969.